СВІТЛАНА ІВАНИЦЬКА

ПУБЛІЦИСТИЧНА СПАДЩИНА СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА В КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ:

ІСТОРИКО-БІОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ

(кінець XIX ст. - 1920 рік)

МОНОГРАФІЯ

2018

УДК 94(477):929:930.2:82-92«18/1920»
І-193

Рекомендовано до друку Вченою радою
Запорізького національного університету
(протокол № 5 від 29 травня 2018 р.)

Рецензенти:

Гирич Ігор Борисович - доктор історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу джерелознавства нової історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ

Коник Олександр Олександрович - доктор історичних наук, професор кафедри історії, археології та методики викладання Херсонського державного університету

Васильчук Геннадій Миколайович - доктор історичних наук, професор, проректор з наукової роботи Запорізького національного університету

Науковий редактор:

Турченко Федір Григорович - доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету

І 193 **Іваницька С. Г.** Публіцистична спадщина Сергія Єфремова в контексті суспільних трансформацій: історико-біографічні аспекти (кінець XIX ст. - 1920 рік): Монографія. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2018. 596 с.
ISBN 978-966-916-719-4

У монографії досліджується публіцистичний доробок персоналістичного характеру, що належить перу Сергія Єфремова (1876-1939) - видатного українського критика, літературознавця, фундатора національної журналістики, громадсько-політичного діяча. На підставі «теорії поколінь», «соціології знання», концепцій колективної та історичної пам'яті проаналізовано сприйняття С. Єфремовим «людей 1840-х» (М. Костомаров, П. Куліш), «людей 1860-х» (П. Житецький, М. Лисенко, К. Михальчук, Т. Рильський, О. Юркевич, М. Комаров, М. Симонов, С. Ніс та ін.), «людей 1870-х років» (О. Русов, І. Шраг), змальована роль С.Єфремова у творенні Шевченківського канону, участь у ювілейних та комеморативних практиках українського руху («свято Котляревського в Полтаві», ювілеї М. Лисенка, І. Нечуя-Левицького, М. Шашкевича, І. Франка, складання меморіальних збірок на пошану Б. Грінченка й В. Доманицького). В межах біографічного дискурсу представлено місце В. Антоновича й О. Кониського в «життєвому світі» С. Єфремова, з'ясовано роль М. Драгоманова як «значущого Іншого». Розглянуто історико-біографічні й культурологічні аспекти публіцистики С. Єфремова в «Книгарі» (1917-1920 рр.). Видання призначене для науковців, освітян, студентів, а також усіх, хто цікавиться історією України другої половини XIX - першої третини XX ст. у різноманітності персонального виміру.

ISBN 978-966-916-719-4
© Світлана Іваницька, 2018

ЗМІСТ

ВСТУП 5

РОЗДІЛ І. Спадщина Сергія Єфремова на перетинах століть 36

1.1. Сергій Єфремов: життя і творчий доробок (1876-1939 роки) 37

1.2. У витоків єфремознавства: публікації на сторінках журналу «Український історик» 91

1.3. Образ та діяльність С. Єфремова-публіциста в українській пострадянській гуманітаристиці 101

РОЗДІЛ ІІ. «Історія поколінь» в українському національному русі в творчому доробку С. Єфремова 120

2.1. Проблема поколінь в українському русі: «місця зустрічі» та громадський простір для взаємодії 121

2. 2. Кирило-Мефодіївське братство в баченні Сергія Єфремова 134

2. 3. Образи представників старшої генерації українства у рефлексіях С. Єфремова: «люди 1840-х» (Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш) 145

2.4. Образи сучасників у публіцистичному доробку С. Єфремова 178

2.4.1. «Люди 1860-х років» (Павло Житецький, Микола Лисенко, Кость Михальчук, Михайло Комаров та інші) 178

2.4.2. «Люди 1870-х років» (Олександр Русов, Ілля Шраг) 213

РОЗДІЛ ІІІ. «Винайдення традиції» та творення «місць пам'яті» українського руху у публіцистичному дискурсі Сергія Єфремова 235

3.1. Свята та ювілеї (ювілей Д. Мордовця, «свято Котляревського в Полтаві», ювілеї М. Лисенка, І. Нечуя-Левицького, І. Франка, М. Шашкевича). Посвяти в пресових виданнях на пошану діячів національної культури 236

3.2. Пропам'ятні збірки на спогад про товаришів та однодумців: Б. Грінченка (1910 р.) та В. Доманицького (1912 р.) 304

3.3. Сергій Єфремов як співтворець Шевченківського комемораційного канону 340

РОЗДІЛ IV. «Значущі Інші» у публіцистиці Сергія Єфремова 360

4.1. Михайло Драгоманов як «значущий Інший» у світосприйманні Сергія Єфремова (1890-ті - 1920-ті роки) 361

4.2. Сергій Єфремов versus Богдан Кістяківський:
полеміка навколо «політичної спадщини» Михайла Драгоманова
(1905-1907 роки) 382

4.3. Володимир Антонович як «узагальнений Інший»: «навчитель ...
в житті та керівник поколіннів» 401

4.4. Меморіальний образ Олександра Кониського у публіцистиці
Сергія Єфремова 421

РОЗДІЛ V. Моделювання «ідеальних постатей» росіян із опозиційного середовища (О. І. Герцен, В. П. Обнінський) 435

5.1. «Великий російський федераліст»: політико-етична спадщина
Олександра Герцена у рецепції Сергія Єфремова (1900-1919 роки) 436

5.2. Віктор Обнінський як людина та громадський діяч у сприйнятті
Сергія Єфремова 450

РОЗДІЛ VI. Публіцистика Сергія Єфремова на шпальтах критико-бібліографічного місячника «Книгарь» (1917-1920 роки) 457

6.1. Питання біографіки та видання популярних життєписів 458

6.2. Культурологічна проблематика 470

ВИСНОВКИ 486

ДОДАТКИ 495

ДОДАТОК А. Публікаторська активність С. Єфремова
(1895 - січень 1917 рр.) 496

ДОДАТОК Б. «Значущі Інші»: перелік публіцистичних праць
С. Єфремова 1899-1920 рр. 500

ДОДАТОК В. Листування українських діячів із С. Єфремовим
(із фондів Відділу рукописів та текстології Інституту літератури
ім. Т. Шевченка НАНУ) 513

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ 526

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ 572

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК 573

ФОТОДОДАТКИ 587

SUMMARY 594

Розділ I

СПАДЩИНА СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА НА ПЕРЕТИНАХ СТОЛІТЬ

1.1. Сергій Єфремов: життя і творчий доробок (1876-1939 роки)

Сергій Олександрович Єфремов (6 жовтня 1876 р., с. Пальчик Звенигородського повіту Київської губ. - 31 березня 1939 р., Ярославль) - постать яскрава й неординарна навіть на тлі зоряної плеяди «Молодої України», що сформувалася на зламі XIX-XX ст. Він стрімко пройшов у літературознавстві від критика до творця першої фундаментальної «Історії українського письменства», від журналіста - до академіка Всеукраїнської Академії наук (ВУАН); у політиці - від члена семінарської громади до лідера Української демократично-радикальної партії (Української партії соціалістів-федералістів), а на початковому етапі Української революції - до заступника голови Центральної Ради. На побутовому рівні це була людина напрочуд цілісна, щедра, дружня, лицарськи чесна й порядна, але у принципових питаннях С. Єфремов завжди проявляв безкомпромісність, не визнавав подвійних стандартів у житті та творчості, не відокремлював у своїй громадській діяльності мораль від політики, ставив культурні та етичні цінності вище політичної «злоби дня».

Життєвий шлях С. Єфремова водночас і простий, і трагічний. Семінарист, студент, громадівець, професійний публіцист, літературний критик й історик літератури, видавець та громадсько-політичний діяч. Такими були іпостасі багатогранної особистості Єфремова. Потужний злет в професійній діяльності відбувся в 1919 р., коли його як автора найпопулярнішої на той час «Історії українського письменства», було обрано дійсним членом Української Академії наук. Загалом, в його «історії життя» яскраво виявилася типова для українського народництва лінгвоцентрична модель індивідуального буття. Громадсько-політичний діяч та історик О. Лотоцький, який близько знав Єфремова з молодих літ, згодом напише:

> «Та доля його - чиста письменницька доля. В час, коли не було у нас своїх періодичних видань, він присвятив себе самій лише літературній праці і ніколи за все своє життя не приймав ніяких инших обов'язків, крім літературних та громадських, послідовно вперто зрікаючись усяких «посад» для заробітку, всіх спокус звичайної життьової кар'єри. Розуміється, то було життя не сите, життя справжнього анахорета щодо звичайнісіньких життьових потреб. [...] За винятком хіба що О. Кониського та Б. Грінченка, я рішуче не знаю серед українських діячів, що у тодішніх обставинах так послідовно, як С. Єфремов, додержували гідности українського письменника-громадянина; все своє життя він писав або українською мовою, або - коли й російською - то лише в українських справах.
>
> Та разом з ним не можу назвати навіть серед найповажніших людей наших людину такого високого морального авторитету, яким завше користувався С. Єфремов серед українського громадянства, якого був він завше найчистішим сумлінням. Нічим незраджена відповідність його словам чинові обеззброювала навіть його противників, своїх і чужих, яких він завше мав досить з становище українського публіциста, непримиримого щодо своїх літературно-громадських та суто-моральних позицій»[1].

Порівняно нещодавно С. Єфремов «повернувся» до незалежної України, посівши гідне місце в пантеоні її національних героїв. Праці та ідеї С. Єфремова інтенсивно інтегруються в інтелектуальний простір посткомуністичної гуманітаристики, активно функціонують у національній історичній пам'яті. Але прикро, що й

[1] Лотоцький О. Лицарь національного обов'язку. *Українське життя*. Подєбради, 1926. 21 жовтня. С. 1-2.

досі не створена ґрунтовна й добре документована наукова біографія С. Єфремова. Не існує вичерпної бібліографії його праць та праць про нього. Не перевидана та не прокоментована в повному обсязі його творча спадщина… Отже, мусимо визнати, що й до сьогодні ця велетенська постать не оцінена як слід.

Розглянемо ближче головні факти біографії та творчого шляху С. Єфремова. Як і багато представників патріотично налаштованої української інтелігенції модерної доби націєтворення, Сергій Олександрович походив із духовної родини. Прізвище «Охрименко» (інше написання - «Охріменко») його батько за наказом начальства, щоб отримати парафію, змінив у середині XIX ст. на великоруський лад, ставши Єфремовим. Здобувши початкову освіту в духовній школі в Умані, з 1891 р. юнак навчався в Київській духовній семінарії, яку був змушений залишити, не скінчивши курсу, на початку 1896 р. з репутацією «політично неблагонадійного». У 1897 р. С. Єфремов склав іспит на атестат зрілості при 1-й Київській гімназії й став студентом юридичного факультету університету св. Володимира, який закінчив 1901 р. Але вже тоді його більше цікавили науки історичні й філологічні. Так, наприклад, він охоче відвідував приватні лекції видатного історика і археолога В. Б. Антоновича, увійшов до української семінарської громади, якою опікувався дяк Лука Скочковський, а діяльність координувалася університетським стипендіатом, майбутнім великим істориком Михайлом Грушевським. Семінарська громадська нелегальна бібліотека, якою широко користувався Єфремов, потай зберігалася на квартирі його брата Іоаникія, ректора Київської духовної семінарії.

Значний вплив на формування суспільно-політичних поглядів С. Єфремова мали видатний вчений і публіцист, засновник політичної течії в українстві Михайло Драгоманов (1841-1895) й ідеолог російського ліберального народництва, публіцист, літературний критик, соціолог Микола Михайловський (1842-1904). З 1868 р. М. Михайловський - провідний співробітник, згодом співредактор журналу «Отечественные записки», з початку 1890-х рр. - співредактор журналу «Русское богатство». Михайловський був мислителем, який зумів органічно поєднати гасла аграрного соціалізму з ідеалами конституціоналізму й ліберальних реформ. Був послідовником просвітницьких традицій М. Чернишевського і М. Добролюбова 1860-х рр. Для нього література була знаряддям, яке мало служити суспільству, виносити вирок соціальним явищам, а не бути сферою «чистого мистецтва». Щоправда, утилітарно-нігілістичні погляди Д. Писарєва на літературу він не поділяв. Заперечував ідею революції («Це справа віри. Я не маю її»). З 1890-х рр. виступав як безкомпромісний критик марксизму. Щодо вражень від читання творів М. К. Михайловського, Єфремов залишив переконливі мемуарні і публіцистичні свідчення, які по суті співпадають. У посвяті пам'яті «вчителя» стверджував, що Михайловський «перший запалив у мені те, що я вважав за найкраще у собі, дав відповідь на гнітючі питання й так зрісся з моєю душею й моєю свідомістю, що я й уявити собі не міг, щоб його колись не стало, як не міг уявити й того, як я сам буду без його». Звістку про те, що Михайловського не стало, газети принесли на початку російсько-японської війни. Але, побачивши замітку «Н. К. Михайловський. Некролог», Єфремов твердить, що «війна з її страхіттями, вуличний гук і завивання патріотичних маніфестацій - все одразу зникло з обсягу мого духовного краєвиду, одсунулось у безмежну далечінь, заступлене величньою постаттю цього велетня й прибите втратою неначе близької, рідної, коханої людини. І я вже не про війну думав, а про того письменника…»[2] Регулярно Єфремов почав читати

[2] Єфремов С. Пам'яти Мик. К. Михайловського. На 10-ті роковини його смерти (28. І. 1904 - 28. І. 1914).

Михайловського з 1895 р.

> «Правда, дещо з його творів траплялося й раніше випадково серед того книжного матеріялу, на який звичайно кидається жадна юнацька душа, бажаючи одразу здобути відповідь на віковічне питання - «что есть истина?» Але та випадкова дещиця билася в тому морі книжного мотлоху, через який доводиться пробиватись кожному, хто самотужки, часто поза уторованими шляхами, шукав собі дороги в житті. Але року 1895 ми, кілька чоловік школярів, надумались гуртом у складчину передплатить який-небудь з кращих російських журналі і спинились на «Русском Богатстве»...»[3]

Перша публікація М. Михайловського, яка привернула увагу юнака, була з рубрики «Литература и жизнь». (Михайловський провадив її в різних виданнях, згодом дещо з цього доробку було надруковано окремо). «Михайловський одразу став за духового керовника, і на другий рік на останні школярські шаги придбав я собі «Сочинения» Михайловського». (Перше зібрання його творів вийшло в 1879 р; 3-тє, в 10 т., в 1909-1913 рр.). Єфремов пише, що в Михайловському він і його товариші відчули «людину, що просто, хоч і надзвичайно блискуче, дотепно, ясно і цілком зрозуміло викладає про прості речі, які, може, тим тільки й не притягали досі нашої уваги, що занадто простими й звичайними здавались». Намагався пояснити специфіку цього надзвичайно тривкого морального й інтелектуального впливу:

> «Його формула поступу, боротьба за індивідуальність, синтез соціології з природознавством, нарешті, блискуче пояснення літературних і громадських подій з певного, раз у раз тонко й майстерно окресленого погляду - все це зробилось тією підвалиною, на якій - здавалось мені - тільки й можна заснувати правдивий світогляд, що єднав би в собі правила особистого поводіння з вимаганнями громадської діяльности. [...] думаю, що тут єсть багато типового, що я пішов тільки тим шляхом, яким ішли покоління читачів Михайловського, починаючи з 70-х років і навіть тоді, коли вже вийшов на сцену марксизм, що ставив іншу, ніж Михайловський, концепцію громадського життя. Гармонійна соціологічна система Михайловського завершилася у його цілком послідовно в людині, як такій, в конкретній людській особі, до якої письменник зводить кінець кінцем усі теоретичні підстави й практичні постуляти. Він поставив «фокусом свого думання інтереси не нації, не держави, не громади, не провінції, не федерації, а - особи», бо вона була для його тим осередком, з якого на всі боки розходиться проміння правди, освітлюючи разом і вагу всякого громадського з'єднання».

Михайловський у баченні Єфремова - «вчитель, керовник й ватажок багатьох інтелігентних поколіннів у Росії», «недосяжний, невиданий ніколи письменник, що зумів проте стати таким близьким та рідним, ніби од віку зрісся з ним», «великий письменник й вождь поколіннів». Багато що з образу «вчителя» й цінностей, які він відстоював, можна докласти до характеристики самого Єфремова. Тому поданий нижче текст можна розглядати як самопрезентацію автора:

> «Виробивши собі на підставі науки непохитний світогляд, безстрашно логічну концепцію й зігрівши її теплом ідеалу, він потім той світогляд прикладав до всього, усе ним міряв і з його погляду усе освітлював, не боючись ніяких висновків, але й не одступаючи ні на ступінь од того ідеала, що провідною зорею стояв раз-у-раз перед ним. Звівши інтереси людини, людської особи до інтересів праці або - конкретніше - трудящого люду, Михайловський практично підійшов до порішення тієї великої життьової

Рада. 1914. № 22. 28 января (10 лютого). С. 2-3.

[3] Там само.

проблеми, яку й до його пробували обґрунтувати науково, але яку тільки він поставив на непорушний фундамент, що народ - то трудящі люде. [...] І потреби цього народа були тим єдиним критерієм, з яким Михайловський підходив до всіх життьових фактів і подій. Говорючи, наприклад, про письменство, він категорично ставить до його все те саме вимагання - служити народові... З цього погляду Михайловський мусив, певна річ, одріжняти розуміння народа, як нації, і народа, як трудящих людей у громадянстві, оддаючи перевагу останньому»[4].

Наприкінці Єфремов зауважує, що своєю статтею

«хотів тільки звернути увагу нашого українського читача на ту багатющу криницю живущої й зцілющої води, що ми навіть з власного спеціяльного погляду можемо в тих творах знайти. Хто хоче виробити собі цільний світогляд, хто прагне правди, хто шукає проводиря в життьових питаннях - нехай сміливо йде до тієї криниці. Жалувати не буде навіть тоді, коли не прийме всіх висновків Михайловського, бо вже само поєднання великої двоєдиної правди, бо вже сама боротьба за індивідуальність людську може дати величезну втіху й науку. А це в творах великого письменника й вождя поколіннів б'є невпинним джерелом, якого ще надовго вистарчить, щоб задовольняти жадобу людську до правди в особистих і громадських стосунках. А надто під той час усякого потоптання тієї правди, в якому ми тепер живемо...»[5]

В мемуарах Єфремов згодом пригадає, яке враження зробила на нього теорія боротьба за індивідуальність Михайловського (викладена в «Записках профана»), де він «ставить nicht» вимаганням громади. Для Михайловського цим «поворотним пунктом» була людська особа.

«Прийнявши загально цю теорію, я своє «nicht» переніс і ще в одне місце - до нації, добачаючи в національній боротьбі пригнічених націй також свого роду боротьбу за індивідуальність - національну. Взагалі можу сказати, що найбільший вплив у моєму світогляді зробила прекрасна, глибоко людяна і широко приваблива концепція Михайловського. Тому-то в голосній полеміці того часу між марксистами й Михайловським я цілком став на боці останнього... Те, що дізнавався я як людина, я силкувався перекладати на свій рідний, український грунт і в цьому бачив справедливе поєднання, синтез національного з загальнолюдським. Громада і людина, людськість і нація в цих концепціях знайшли кожна своє місце, яке різними своїми сторонами торкалось згаданих категорій і через те не тільки не викликало суперечностей, а давало найвищу згоду людини - члена громади, нації, людськости, - певна річ, не розчахнутої, не переполовиненої людини. Нема чого згадувати, що принцип «не робити иншому того, чого собі не бажаєш» був святий для мене так само і в національних стосунках, як і в межилюдських»[6]. І в іншому місці: «Я почував себе українцем, але разом і людиною... Я силкувався думати й робити так, щоб не було шкоди ні національному, ні загальнолюдському, щоб не було образи мені ні як українцеві, ні як людині, - синтезувати національне з загальнолюдським»[7].

З поля українського письменства найбільший вплив на естетично-літературні уподобання молодого Єфремова спричинили твори Івана Нечуя-Левицького, Анатоля Свидницького, Панаса Мирного, Івана Франка. З російської літератури з

[4] Там само.
[5] Там само.
[6] Єфремов С. Щоденник (1.01.1895 - 4.02.1896). Про дні минулі: спогади (1876-1907). С. 363-364.
[7] Там само. С. 363.

зацікавленням читав праці таких авторів, як В. Короленко, М. Салтиков-Щедрін, Г. Успенський, А. Чехов, В. Бєлінський, М. Добролюбов, М. Чернишевський, Д. Писарев, М. Шелгунов, Афанасій Щапов, П. Лавров, А. Скабичевський[8]. До творів письменства і науки прилучилася й поточна журналістика - журнали «Вестник Европы», «Русская мысль», «Мир Божий», «Исторический вестник», «Русское богатство», «Неделя»[9].

Ще один чинник, який сприяв усталенню естетично-мистецьких смаків молодого Єфремова - театр, який він починає постійно відвідувати з осені 1893 р. У 1894 р. Єфремов вперше побачив «справжній український театр в інтерпретації Садовського, Заньковецької, Затиркевички-Карпинської в кругу досить талановитої трупи…» Того ж року до Києва завітав М. Кропивницький, а в 1895 р. - П. Саксаганський і І. Карпенко-Карий. Під враженням яскравих театральних вистав та неперевершеної гри українських акторів Єфремов видасть спільно з друзями збірку начерків («Корифеи украинской сцены», 1901) та одноосібно напише багато нотаток і статей[10]. Згодом у мемуарах висловить високу оцінку «театру корифеїв» і сформулює розуміння його ролі в націєтворчому проекті: «Я спізнав наш театр на вершечку творчих досягнень його артистів, я бачив усі визначніші сили його, мабуть, в усіх ролях і мушу сказати, що для виховання української публіки, для підготовки майбутніх читачів нашої літератури і преси, для розповсюдження української свідомості наш театр зробив надзвичайно багато»[11].

Щодо формування практично-організаційних настанов у громадсько-політичний сфері велике значення для молодого С. Єфремова мало знайомство з діячами Старої (Київської) громади Володимиром Антоновичем й Олександром Кониським. З середини 1890-тих рр. найближчим колом спілкування для Сергія став гурток молодих публіцистів, що групувався навколо О. Кониського та постійно збирався в його привітній оселі (В. Доманицький, В. Дурдуківський, О. Лотоцький, Ф. Матушевський). Надзвичайно шанував він також Бориса Грінченка, з яким, вірогідно, затоваришував у 1902-1906 рр., спільно працював у партійно-політичних структурах, у редакціях газет «Громадська думка» і «Рада», в Київській «Просвіті». Обидва вони були послідовниками драгоманівського соціалізму, прихильниками засад гуманізму, демократії, громадської справедливості, дотримання етичних принципів у політичних справах.

Літературну діяльність С. Єфремов розпочав у галицьких виданнях. У 1895 р. у журналі «Дзвінок» опублікував перші оповідання - «Неслухняні діти» й «Пригода», у журналі «Зоря» з'являється нарис «Жид». Наступного року в «Правді» побачили світ нотатки «Полемика київських часописей з приводу українського питання». З 1898 р. юнак уже друкувався у найповажніших українських часописах Східної Галичини - «Записках Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка» й «Літературно-науковому вістнику», що зусиллями М. Грушевського, І. Франка та В. Гнатюка був перетворений на модерний європейський журнал. Вже в перших літературних

[8] Там само. С. 361.

[9] Там само. С. 361-362.

[10] Начерки, згадки й сильветки про Є. Богемську (Боярську), М. Заньковецьку, Г. Затиркевич-Карпинську, М. Кропивницького див.: Єфремов С. Personalia: Публіцистика 1899-1917 років («Значущі Інші»: статті, посвяти, сильветки, некрологи, рецензії, полеміка): в 2-х томах. Т. 1 / Упорядник - С. Г. Іваницька. Запоріжжя-Херсон: Грінь Д. С., 2016. С. 83, 283-287, 390-413. Про Л. Линницьку, П. Саксаганського (Тобілевича), М. Старицького див.: Єфремов С. Personalia: Публіцистика 1899-1917 років: «Значущі Інші»: статті, посвяти, сильветки, некрологи, рецензії, полеміка): в 2-х томах / Упорядник С. Г. Іваницька. Т. 2. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 39-40, 210-216, 243-244.

[11] Єфремов С. Щоденник (1.01.1895 - 4.02.1896). Про дні минулі: спогади (1876-1907). С. 366.

спробах Єфремова, переважно хронікерського характеру, простежуються основні ідеї, які керували в зрілому віці всіма його починаннями - оборона української мови й літератури, обґрунтування самобутності української культури й її відрубності від культури російської, народолюбство, еволюціонізм. Починаючи з 1901 р. Єфремов стає співробітником наукового місячника «Киевская старина», що видавався за підтримки Старої громади, розпочинаючи від інформаційних оглядів, некрологів, рецензій та переходячи до полемічних літературно-критичних статей («В поисках новой красоты», 1902, кн. 10-12; «На мертвой точке (Заметки читателя)», 1904, кн. 5-6) і згодом - до біографічно-літературних студій («Поэт-гражданин», «Бытописатель пореформенной Украины», «Певец борьбы и контрастов»), присвячених відповідно Павлу Грабовському, Івану Нечую-Левицькому та Івану Франку. Більшість цих його виступів мала значний резонанс серед сучасників і довго не давала спокою наступному поколінню критиків[12].

У 1901-1905 рр. журналіст палко виступав на захист українського слова від утисків імперської цензури, знайомив російського читача з сучасною українською літературою, використовуючи як публічну трибуну спочатку вищезазначені видання, а з 1905 р. - й петербурзький журнал «Русское богатство».

З 1895 р. С. Єфремов стає одним із фундаторів видавництва «Вік», яке в 1900-1902 рр. опублікувало однойменну 3-томну антологію та залишило видатний слід в історії українського книгодрукування. Єфремов брав у його заходах якнайширшу участь - складав план роботи, переписував рукописи, листувався з авторами, готував біографічні довідки про українських письменників… З комерційного боку цей проект виявився успішним. За десять років діяльності видавництво випустило 82 назви книжок, загальним накладом 325.000, на суму до 100 тис. карбованців, а за весь період до 1918 р. - 140 назв серійної та позасерійної літератури накладом 560.000 примірників на суму 200 тис. карбованців[13].

[12] Так, 1946 р. Віктор Петров у доповіді на конференції УВАН, оглянувши поступ українського літературознавства за останні десятиріччя, детально зупиняється на статті С. Єфремова «В поисках новой красоты». Він зауважує, що, обороняючи розуміння українського письменства як специфічно селянського, С. Єфремов виступив у цій статті проти ініціаторів переходу української поезії до мотивів і форм загальноєвропейської лірики. Цитує його статтю: «Модное, то оно модное, да все ж как будто неловко: демократическая, «мужицкая» в лучшем значении этого слова литература и вдруг символизм, декаденство. Нет, уж Бог с ним, с этим новым направлением. Да минует нас чаша сия» (Киев[ская] Стар[ина], 1903, X, ст. 113). В. Петров цілком сподівано робить категоричний висновок: «Досить тільки цієї невеличкої цитати, щоб уявити собі специфіку суперечки і провідні лінії розмежування. Ідея провінціяльної етнографічности і замкненої ізольованости в межах певної соціальної кляси, ототожненої з народом, трактування українського письменства як властиво демократичного і саме селянського і, відповідно до того, принципово негативне ставлення до європеїзації української літератури, - таке було коло тих ідей, що їх обстоювали представники народницького літературознавства з С. Єфремовим на чолі». Посилається також на слова Олександра Білецького 1924 р. про те, що «давні народники, що опинилися на межі нового віку, які проповідували мирну культурну роботу на селі - учителі, агрономи, лікарі, кооператори, що займалися поруч і літературою - усі вони твердо трималися принципа слугування мистецтва народові, не припускали іншої поезії, окрім поезії «гражданской скорби» й до того ж в загальноприступній, близькій народу, тобто селянству формі» (Див.: Петров В. Проблеми літературознавства за останнє 25-ліття (1920-1945) / *Петров В. Розвідки*: [в 3 т.] / упоряд., передм. та прим.: В. Брюховецький. Київ : Темпора, 2013. Т. 2. С. 802-803). Згодом цей прийом чи виверт - цитування найбільш епатажних місць з цієї та інших подібних статей Єфремова на користь аргументів про його нібито принципову ворожість модернізму буде широко практикуватися в студіях пізніших літературознавців *(див. параграф1.3)*.

[13] Єфремов С. На світанку українських видавництв («Вік»). *Бібліологічні вісті*. 1925. № 1-2. С. 109-111. Єфремов наводить статистичні дані щодо випуску літератури «Віком», поділивши книжкову продукцію на п'ять підрозділів: 1) серія народних книжок «Селянська бібліотека» - 70 назв у 375 000 примірників; 2) серія «Українська бібліотека» - 23 назви у 73 000 прим.; 3) збірки творів українських письменників - 10 томів у 30 000 прим.; 4) публіцистична серія «Наші справи» - 21 назва в 25 000 прим.; 5) видання поза серіями - збірники й окремі твори - 16 назв у 50 000 прим. Разом 140 назв у 560 000

«Для теперішнього часу, що звик орудувати самими астрономічними цифрами, наведений допіру актив видавництва може здатися надто мізерним. Але не треба забувати, що тодішній карбованець був справжнім ваговитим карбованцем, і тодішній аркуш надрукованої книжки вимагав далеко більшого напруження, ніж за більш урожайних на книгу часів. Працівників було мало, вся робота лежала без оплати на плечах маленького гуртка, часто робилася руками навіть однієї тільки людини. І не вважаючи на це, видавництво само дало цілу бібліотеку українського письменства і саме в той час, коли українська книга взагалі була таким надзвичайним гостем на книгарському ринкові. Період ініціятивний, період початкового призбирування культурних здобутків буває взагалі найтяжчий, але сліди по йому лишаються. І хто зна - може дехто й тепер, хоч і несвідомо для себе, використовує ті шляхи й той досвід, що починалися з таких скромних, але на той час фантастичних мрій у маленькій світличці Кониського проти Безаківської вулиці...» [14],

- згодом напише Сергій Олександрович у розповіді про історію «Віку».

Щодо ставлення молодого Єфремова до своїх літературних та громадських зобов'язань показовими є такі рядки з його мемуарів: «Особисто для мене цей час перед першою російською революцією був дуже тяжкий. Я зовсім, по самі вуха, увійшов у роботу. Робота - літературна (у видавництві, в «Киевской Старине») й ин.) та громадська (в організації, в семінарській громаді, в товаристві грамотности, в десятках усяких комісій) - одбирала весь час. Жадного вечора не було вільного, без яких-небудь завданнів, а прийшовши додому, мусив ще сидіти довго ночі, щоб поробити коректи: се був також час найбільш інтенсивного друкування виданнів «Віку». Час біг, немов оглашений…»[15] Єфремов свідчив, що така занадто інтенсивна робота його виснажувала й втомлювала, а це неминуче відбивалось на здоров'і, не занадто міцному. Наводив мудрі слова В. Л. Беренштама, діяча Старої громади, що радив йому не занадто розкидатися, а зосередитися передусім на літературній творчості: «Адже ви не на відсотки живете, а самий капітал тратите, а так недовго до того, щоб збанкрутувати». Єфремов, за його словами, і сам це усвідомлював, та «нічого не міг поробити, бо життя було дужче од наших замірів і всюди кликало робочих рук, величезними люками та проваллями зіяючи…»[16]

У 1900-1917 рр. С. Єфремов, поряд із М. Грушевським, Б. Грінченком, Є. Чикаленком, В. Леонтовичем, стояв у центрі всього культурного й політичного життя Наддніпрянщини[17]. У площині громадсько-політичній він - один із засновників і керівників Всеукраїнської беспартійної демократичної організації (1897-1904 рр.): секретар щорічних зборів, уповноважений з видавничих справ у її Раді, дійсний член Ради в 1900-1901 і 1903 рр. Коли розпочалися процеси партійної диференціації, Єфремов взяв участь у заснуванні Української демократичної партії; після її розколу в 1904 р. став провідним діячем Української радикальної партії.

примірників на суму щонайменше 200 000 карб. за ціною книгарень.

[14] Єфремов С. На світанку українських видавництв («Вік»). С. 111.

[15] Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі: спогади.С. 547-548.

[16] Там само. С. 548.

[17] Цікавим є свідчення Л. А. Пахаревського (1883-1938), майбутнього письменника, публіциста, драматурга, перекладача, педагога: в анкеті, згадуючи про свої молоді роки, він називає В. П. Науменка, С. О. Єфремова, Б. Д. Грінченка «своїми ідейними учителями в українській роботі» (Цит. за: Ляшко С. М. Автобіографічні джерела Постійної комісії для складання біографічного словника діячів України (1918-1933) Всеукраїнської Академії наук. Київ : [НБУВ ім. В. Вернадського], 2018. С. 280). Священник Олександр Ходзицький (1877-1937) писав про те, що коли він вступив до семінарії в середині 1890-х рр., то долучився до українського семінарського гуртка, що «тоді працював під головуванням С. О. Єфремова» та багато діставав книжок із власної книгозбірні Єфремова, «вже й тоді чималої по кількості та добре улаштованої» (Цит. за: Ляшко С. М. Автобіографічні джерела Постійної комісії для складання біографічного словника діячів України (1918-1933) Всеукраїнської Академії наук. С.488).

Підготував низку партійно-пропагандистських брошур радикалів: «Як визволитися з бідності робочим людям?», «Як люде прав собі добувають», «Як цар людей дурить». В подальшому брав участь в діяльності об'єднаної у грудні 1905 р. Українській демократично-радикальній партії (УДРП). Її програму та практичну роботу можна розглядати як ситуативний симбіоз ліберальних, народницьких та соціалістичних елементів в національному русі.

У роки першої російської революції, сприйняття якої виразно відбилося у його статті «Велика навчителька і мізерні учні» (Нова громада, 1906, кн. 6), молодий партійний активіст поринув у вир бурхливого політичного життя. У 1905 р. сприяв утворенню й активізації «Української Селянської спілки», за що 29 грудня 1905 р. був заарештований поліцією. Одночасно його безпідставно запідозрили у приналежності до Української соціал-демократичної «Спілки», що діяла під патронатом РСДРП. Звільнено було Єфремова лише в квітні 1906 р. за відсутню доказів. У споминах він присвятив цьому епізоду окремий розділ «Інтермедія - мої тюрми»[18].

С. Єфремов став одним із фундаторів і найактивнішим діячем новонародженої української преси ***(див. додаток А)***. У жовтні 1905 р. у ліволіберальній газеті «Киевские отклики» Сергій Олександрович, протестуючи проти єврейських погромів, опублікував першу на той час у підросійській Україні статтю рідною мовою «Чи буде суд?»[19]. У 1906 р. став членом редакційного комітету газети «Громадська думка» й співредактором журналу «Нова громада». З 1907 р. був одним із фактичних редакторів газети «Рада», упродовж 1910-1913 рр. - членом редколегії журналу «Світло».

Високу продуктивність його праці з подивом відзначали сучасники. Євген Чикаленко, меценат і видавець газети «Рада», зафіксував у своїх мемуарах: «Це був єдиний між нами чоловік, котрого можна було вважати за справжнього журналіста. Людина талановита, освічена... а головне, може писати дуже швидко»[20]. Самому Єфремову писав у листопаді 1903 р. під враженням присвяченої І. Франку праці «Певец борьбы и контрастов», що друкувалась у «Киевской старине» (1903, кн. 11-12): «... Ви не можете уявити собі, з яким захопленням прочитав я Вашу статтю. Здається, все мені там відоме, все те я знав давно, але все се написано так талановито, що я читав, прямо ковтав, наче се для мене щось нечуване. Наділив Вас Бог великим талантом! Не забувайте, що се Вам говорить «лютий критик», який на все дивиться (навіть сидить) скептично! … на Вас лежить велика місія. Ваше ім'я має стояти

[18] Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі: спогади. С. 620-629, 717.

[19] О. Саліковський, тодішній редактор газети, в автобіографії згодом напише про цю подію: «Приємно згадати, що в «Киевских откликах» під цей час, а саме в жовтні 1905 р. була надрукована перша газетна стаття українською мовою (С. Єфремова). Українські часописи виникли вже після цього. Те число газети мало надзвичайний успіх» (Curriculum vitæ Саліковського Олександра Хомича / *Ляшко С. М. Автобіографічні джерела Постійної комісії для складання біографічного словника діячів України (1918-1933) Всеукраїнської Академії наук*. Київ : [НБУВ ім. В. Вернадського], 2018. С. 305). Цікаво, що пресові виступи Єфремова спричинились до національної самоідентифікації Саліковського, його рішучого «повороту» до українського руху (див.: Іваницька С. «Нова Україна» революційної доби в публіцистиці Олександра Саліковського. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. 2014. Вип. 25. С. 40-41). Маємо таке переконливе свідчення О. Лотоцького щодо полеміки С. Єфремова й О. Саліковського в названій газеті: «Поєдинок чесних з собою людей, без фехтування голосними словами, - і російський Савл стає українським Павлом.., - коментував наслідки тієї «дуелі» О.Г.Лотоцький. - Полеміка з Єфремовим дала Саліковському ближче приглянутися до справи, яка досі не звертала на себе його уваги, як не звертає взагалі уваги російського інтелігента, навіть коли він живе в гущі українського оточення. І от за кілька часу, переконавшися в річевості тих завдань, які ставить собі українство, визнає свої помилки, стає в першій лаві українських національних робітників» (Лотоцький О. Сторінки минулого. Варшава: Укр. науковий інститут, 1933. Ч. 2. 160-162).

[20] Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). Нью-Йорк : УВАН, 1955. С. 446-447.

поряд з Драгомановим, Франком, у Вас для цього є всі дані»[21]. Чикаленко радив Єфремову покинути «механічну роботу» у видавництві «Вік», поїхати за кордон (обіцяв якось улаштувати матеріальну сторону проблеми), набратися здоров'я, сили й взятися виключно за творчу працю. У листі від 10 березня 1905 р., обговорюючи майбутнє української преси, знову радив Єфремову подбати про себе, твердив, що «Ваше здоровля ще потрібніше, ніж моє, а через те покиньте все і їдьте додому на спочивок. Набирайтесь сили, бо жатва обильна буде, а делателей мало; мало у нас людей, здатних до журнальної роботи, і погано буде, як ми осоромимось». У червні 1905 р. писав, що «вчора гуртом перечитали Вашу гарну статтю в «Киевской Старине» і ще більше скортіло побачитись з Вами»[22]. Йшлося про огляди «Заметки на текущие темы» (1905, кн. 5, 6), в яких Єфремов висвітлював національне питання, розглядав нагальні українські вимоги, ставлення до них різних політичних течій російської громадськості.

У серпні 1906 р., відбуваючи на Лук'янівці «тюремну повинність», Єфремов як редактор місячника «Нова громада», у листі до Є. Чикаленка клопотався про долю VIII-ї книги журналу[23]. На початку грудня 1906 р. дякував своєму кореспонденту за клопоти й заходи, що мали на меті визволити його з «неволі» та переймався подальшою долею місячника: «Шкода мені «Нової Громади», як шкода було б усякого діла, до якого докладав праці й заходів, часу не жаліючи. Не сподівався я, щоб так воно скінчилося і коли б був на волі, то сам би попробував вести справу далі. Не знаю, що буде з «Вістником», а з «України», певне, нічого не вийде, як не виходило нічого і з «Киевской Старины». Взагалі з пресою нашою вийшло не так, як я сподівався, та за таких обставин, які запанували, інакше й не мало вийти. Її, як то кажуть, на цвіту прибито і провадити діло далеко стало важче, ніж розпочати. Радий, що хоч газета буде, а то вже зовсім хоч умірай»[24]. І. Франко, вітаючи народження української преси Наддніпрянщини в роки першої російської революції, зауважував стосовно нового видання: «Другий центр української національної продукції - місячник «Нова громада» - в тім першім році свого існування не справдив надій на появу нових талантів або на появу визначних творів старших письменників. […] Можливо, що рознервування та збентеження громадської душі в сучасній Україні і у всій Росії вплинуло на ту нервовість і уривковість і в літературній творчості; в усякому разі, те, що дала «Нова громада», не справдило надій тих, що надіялися разом з проблиском політичної свободи в Росії також оживлення творчих сил і зросту нових талантів в українській літературі. Та у нас живе надія, що часи важкого перелому і глибокого розворушення всіх народних сил, які переживає тепер Україна, не лишаться без наслідків і на літературнім полі і оживлять літературну творчість, підіймаючи її з тих мініатюрок та анекдотів до панування над ширшими обріями життєвої боротьби та духовних змагань». З поля белетристики Франко позитивно відгукнувся лише про твори В. Винниченка, М. Коцюбинського та Лесі Українки. Гостро критикував п'єсу Б. Грінченка «На новий шлях» як «одну з слабших його драматичних креацій». Стосовно публіцистичних праць, виокремив статті В. Піснячевського «Наймані робітники в сільському господарстві», П. Капельгородського «Сільський пролетаріат в Кубанщині», М. Лозинського - нарис життя і соціологічних поглядів віденського

[21] Євген Чикаленко, Сергій Єфремов. Листування, 1903-1928 роки / Упоряд. та вступ. ст. І. Старовойтенко; наук. ред. Н. Миронець. Київ : Темпора, 2010. С. 36.

[22] Там само. С. 56.

[23] Там само. С. 63.

[24] Там само. С. 66.

професора Менгера, А. Невади - кореспонденцію про життя русинів у Америці, В. Доманицького - про життя й наукову працю В. Антоновича. «Я не буду шукати причини, чому часопис, повітаний великими надіями на Україні та в Галичині, так мало справдив ті надії. Слаба белетристика - се ще не вина редакції, а знак застою в літературній творчості, яка мусить мати свій час розцвіту і дозрівання. Та публіцистично-наукова часть з її якимсь млявим тоном, припадковим добором статей, перевагою різнорідних хронік, що надаються більше до щоденних газет, ніж до місячника, - все те наложило на неї свою печать і було причиною, що новий часопис не здобув собі ходу серед громади», - такою була підсумкова оцінка Франка[25]. Щоправда, в німецькомовному огляді здобутків української літератури Франко писав: «"Нова громада" виявила цілу низку нових імен (новелісти Тесленко, Пахаревський, Труба, Смуток, Щербаківська, поетки та поети Алчевська, Черкасенко, Рутко та ін.), однак жоден з них до цього часу не засвідчив видатного таланту. Головними опорами української белетристики лишаються старші таланти: Борис Грінченко, Михайло Коцюбинський, Микола Чернявський, а з нових - щойно названий Винниченко»[26].

Зовсім інший, доброзичливий погляд на «Нову громаду» висловив В. Доманицький, добре знайомий із реаліями видавничої справи в Києві: «З українських журналів в російській Україні цілий рік виходив один лишень - «Нова Громада» у Київі, що місяця. Маючи спільну редакцію з газетою «Громадська Думка», він виявляв погляди тієї ж самої течії серед української інтелігенції, що й газета. Це перший, цілком український літературно-науковий журнал в російській Україні, і не вважаючи на те, що це перша ластівка - виглядає солідно і містить в собі поважні праці аж 85 письменників»[27]. Оглядач зазначив, що, крім «відомих вже в українській літературі письменників», як Х. Алчевська, О. Білоусенко, П. Вартовий, В. Василенко, М. Вдовиченко, В. Винниченко, М. Вороний, Г. Григоренко. Б. Грінченко, М. Дмитрієв. В. Доманицький, Д. Дорошенко, С. Єфремов, М. Загірня, М. Коцюбинський, А. Крітський. М. Кропивницькій, В. Кушнір, Р. Лащенко, М. Левицький. І. Липа, Л. Пахаревський, Лісак-Тамаренко. М. Лозинський, О. Лотоцький, Д. Маркович, Ф. Матушевський, В. Мировець, М. Павловський. О. Русов, Н. Самійленко, П. Смуток, М. Старицький, В. Тимченко, Л. Українка, М. Чернявський, Л. Яновська, - в журналі видруковано було праці «замітних письменників», імена яких приніс з собою рік 1906, наприклад: В. Бондаренко, Н. Гаєнко, П. Капельгородський, Мандрівець, А. Менада, С. Панасенко, В. Піснячевський. Н. Романович, І. Рулька, А. Тесленко, М. Черкавський, С. Черкасенко, Є. Щербаківська, Б. Ярошевський[28].

Перенесення до Києва редакції «Літературно-наукового вістника» Доманицький пояснював як процес сполучення з «Новою громадою» (чого насправді не було), потребою концентрації українських інтелектуальних та фінансових ресурсів для поліпшення передплати й зміцнення зв'язків Галичини з Україною: «Журнал перейшов у Київ для того, щоб не розбивати духових і матеріальних сил і сконцентрувати їх для одного видання з всеукраїнським характером». Щоправда, наприкінці до-

[25] Див.: Франко І. Я. Огляд української літератури 1906 р. / *Франко І. Я. Додаткові томи до зібрання творів у 50-и томах.* Київ : Наукова думка, 2010. Т. 54. С. 693 - 711. Вперше друковано в газеті «Рада» 1907 р. в кількох подачах з № 8 (11 січня) до № 44 (22 лютого).

[26] Франко І. Я. Додаткові томи до зібрання творів у 50-и томах. Київ : Наукова думка, 2010. Т. 54. С. 723-731. Вперше надруковано німецькою мовою у виданні «Osterreichische Rundschau», під назвою «Ruthenische Literatur 1904-1906». Покажчик матеріалів, друкованих у «Новій громаді», див.: Сидоренко Н. М. Журнал «Нова громада» (Київ, 1906). URL: http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1642

[27] Доманицький В. Українська преса в 1906 р. *Україна.* 1907. Кн. 1. Відділ 2. С. 59.

[28] Доманицький В. Українська преса в 1906 р. С. 60.

давав: «І якщо дійсно «Літературно-Науковий Вістник» справдить ті надії, що покладаються на нього - тобто стане справді всеукраїнським органом і задовольнить і галицьких і українських читачів, вимоги яких, що до журналу, через умовний місцевого життя далеко не однакові, - тоді можна буде не жалкувати, що перестав істнувати новий симпатичний, перший цілком український журнал - "Нова Громада"»[29]. З цих зауваг можна зробити припущення, що Доманицький розумів, як боляче було Єфремову втрачати «власне» видання.

У лютому 1907 р. Чикаленко повідомляв Єфремова, який перебував у батьків у с. Ситківці, про «тренія» в редакції «Ради», дякував за надісланий огляд «З нашого життя» та пропонував за 30 руб. в місяць писати до газети через день по передовій, пересічно рядків на 80 (такі ж умови він запропонував Ф. Матушевському)[30]. У липні 1907 р. висловлював сподівання, що Єфремов згодиться бути редактором «Ради» та прохав у нього літературних фейлетонів («напишіть про Винниченка»)[31]. Єфремов 19 липня 1907 р. повідомляв Чикаленку про намір розірвати стосунки з ЛНВ та пропонував «Раді» нові «Відгуки з життя і письменства», який М. Грушевський відмовився помістити в ЛНВ в авторській редакції, порадивши переробити їх відповідно власним зауваженням (огляд містив критичні зауваження Єфремова щодо змісту «Вістника»). Єфремов відмовився це зробити й надіслав Грушевському листа про припинення співробітництва з виданням. В листі від 23 липня 1907 р. Чикаленко писав, що Грушевський дуже жалкує, що через це непорозуміння Єфремов попрощався з «Вістником», закликав публіциста відмовитися від «вагань та хитань»: «Не можна, Сергію Олександровичу, із-за дрібниць прощатись з ділом, якому ми всі служимо і думали служить все життя. Не переходьте Ви на тих «гетьманів Сьогобічної, Тогобічної України, Галичини і Буковини», що держаться принципу: «як не по моєму, то я й хатку розвалю!» Досить їх було в часи «Руїни», не побільшуйте їх ряди й тепер»[32]. Чикаленко в цих потенційно конфліктних кроках Єфремова, у його несподіваній відстороненості від співробітництва в «Раді» вбачав психологічні впливи Б. Грінченка, про що нотував у щоденнику[33].

З метою сприяти зростанню літературного таланту Єфремова Чикаленко на правах старшого товариша дозволяв собі в листах «по приятельству, по щирости» критикувати його огляди «З нашого життя», передусім їхню композицію й стилістику. Зміст, щоправда, йому теж не дуже подобався, але головне зауваження полягало в тому, що «дуже Ви в тих оглядах вдаряєтесь в дрібниці, наче особистого характеру, довго топчетесь на одному місці, наче глину місите… Треба Вам освободитись од сих Ваших хиб». І далі, щоб не вгасити натхнення, зауважував: «Їй Богу, нема у мене думки «солити» Вас, а хотілося б, щоб Ваші писання «палили серця», захоплювали людей, а не наводили на їх сон-дрімоту»[34]. Відповідь Єфремова була конструктивною: думки Чикаленка не вважав образливими для авторського самолюбства, але визволитись від зазначених хиб в умовах гарячкової газетної праці вважав майже неможливим. Щодо тематики своїх писань, то зазначав, що навряд чи в умовах післяреволюційної реакції взагалі можна «палити серця» глаголом. Він акцентував, що в українській пресі є три постійних теми (школа, націоналізація родин, пам'ятник Шевченкові), але вони вже стали занадто тривіальними, так

[29] Там само. С. 64.

[30] Євген Чикаленко, Сергій Єфремов. Листування, 1903-1928 роки. С. 67.

[31] Там само. С. 69.

[32] Там само. С. 72.

[33] Чикаленко Є. Щоденник. 1907-1917. Київ : Темпора, 2004. Т. 1. С. 17-18.

[34] Євген Чикаленко, Сергій Єфремов. Листування, 1903-1928 роки. С. 78.

що й «писати не цікаво». А те, що може бути цікавим для читача, тягне з огляду на цензуру в перспективі на 100 руб. штрафу. «Потроху й самому так обридає це вічне перемелювання старого, що не знать куди забіг би. Одно слово, ті, «палитимуть серця» прийдуть по нас, а нам би коли б хоч дорогу їм манісеньку протоптати, то й то добре було б…» Повідомляв також, що його брошуру «З громадського життя на Україні» (1909) в Петербурзі конфісковано. Це якраз і була «спроба торкнутись тих тем, які я не можу дозволяти собі торкатись у «Раді». Спроба, як бачите, кінчилась нещасливо. От і «пали серця»!...»[35] Зауважимо, що спочатку цю працю було надруковано в журналі «Русское богатство».

Про працю Єфремова-журналіста чимало згадок зустрічаємо в епістолярному діалозі Є. Чикаленка з П. Стебницьким. Деякі сюжетні лінії перетинаються з попередньо проаналізованими листами, деякі дають новий матеріал, інший, безсторонній погляд. Так, наприклад, із приводу відходу Єфремова від співробітництва з «Киевской стариной» Є. Чикаленко в листі від 1 березня 1904 р. зауважує, що відтепер «навіть "Текущие известия" стали неможливими, бо їх складають панни, що замінили Єфремова та Матушевського. Прямо хоть тікай безвісти»[36]. Коли ж розпочалось видання газети «Громадська думка», а С. Єфремов на той час перебував у тюрмі, то Чикаленко 16 квітня 1906 р. писав: «Сегодня об'явили Єфремову присуд - вибрать «местожительство вне Киевской и смежных с ней губерний». Діло пішло до генерал-губернатора, може, зм'якшать трохи і дозволять жить неподалеку від Київа. Без нього нам тяжко вести газету та журнал, а видавництво то й зовсім припинилось»[37].

Щодо пертурбацій у складі співробітників «Ради» й неминучих змін у редакційній політиці, Чикаленко спостеріг у жовтні 1907 р. певне охолодження до газети з боку Єфремова та Ф. Матушевського. «Чудно якось складається. Торік я всіх здержував, во ім'я діла, коли велась одверта боротьба між Грінченком і Леонтовичем; тепер приходиться робить те ж саме, коли йде глуха, підспудна боротьба між тим же Грінченком і Грушевським». Одночасно сподівався, що згодом вони знову стануть ближче, тим більше, що Б. Грінченко на якийсь час виїздить із дочкою у Крим. Євген Харлампійович слушно вважав, що треба дбати про розширення потенційної аудиторії «Ради», ширити національну свідомість серед народу «пресою, книжками і проч.» і повідомляв, що з цією метою «загадав вже Сергію Александровичу ряд статей на сю тему. Не знаю, як тільки він їх виконає, бо у його ще зостався пент до політики»[38]. У січневому листі 1908 р. розмірковував про початок «братовбивчої війни» між Грушевським та Єфремовим із приводу критики останнім у газеті «Киевские вести» (1908, № 1) редакційної політики ЛНВ та скаржився, що публіцист «охолов до "Ради" і майже перестав в ній писать»[39].

[35] Там само. С. 80-81.

[36] Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування. 1901-1922 роки. Київ : Темпора, 2008. С. 33.

[37] Там само. С. 45.

[38] Там само. С. 68.

[39] Там само. С. 73. Див.: Грушевський М. С. Ще одна повість про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем: На українські теми / *Грушевський М. С. Твори: у 50 т.* / редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.. Львів : «Світ», 2005. Т. 2. С. 61-65. Докладно про обставини та мотиви, що спонукали до дискусії С. Єфремова і М. Грушевського, про реакцію на ці публіцистичні виступи див: Гирич І. М. Грушевський і С. Єфремов на тлі українського суспільно-політичного життя кінця XIX-20-х рр. XX ст. *Український історик*. 1996. Ч. 1-4. С. 142-187; Гирич І., Синицина В. Листи С. Єфремова до М. Грушевського / *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка*. 1992. Т. CCXXI. С. 334-372. Ця проблема обговорювалася також у листуванні Єфремова та Чикаленка (див.: Євген Чикаленко, Сергій Єфремов. Листування, 1903-1928 роки. С. 70, 72).

Петро Януарійович зреагував наступним чином: «Сумні Ваші всі останні звістки про київські настрої, дуже сумні. Нехай уже собі Грінченко, йому й Господь велів знаходити втіху за власну неталановитість в особливо болючим самолюбстві. Але ж Єфремов? Невже й його вкусила грінченкова бацила? І тепер, мабуть, піде писать губернія! «Киевские Вести» на «Л.Н. Вісник», а «Вісник» на «Вести»!»[40].

Але що ж насправді написав тоді в «Киевских вестях» Єфремов і чи дійсно ця критика була настільки образливою й нищівною для М. Грушевського й ЛНВ? Головні тези його виступу були наступними.

> «Давно уже, даже при невыносимых условиях украинской жизни недавнего прошлого, не было года, столь же бесплодного в литературном отношении, как только что отошедший в вечность 1907-й. Почти не появилось новых произведений, обращающих на себя внимание одновременно своими внешними достоинствами и внутренней ценностью. Оригинальная беллетристика и поэзия сосредотачивались преимущественно в "Літературно]-н[ауковім] вістнику", и именно этот отдел в журнале, претендующем на роль "всеукраинского органа", поражает своею бесцветностью, вялостью, посредственностью. К действительно интересным вещам можно отнести разве лишь произведения г. Винниченко ("Дим", "Великий Молох", "Студент") и Коцюбинского ("Невідомий"). Все же остальное, включая сюда и большую повесть г. Франко "Великий шум" или бесконечную драму Василя Мовы "Старе гніздо й молоді птахи", представляет из себя лишь обременительный для читателей почтенного журнала балласт.
>
> Несколько выше стоят публицистический и научный отделы журнала, хотя и здесь случайность тем и примитивная разработка их сказываются очень часто. В журнале совершенно, по-видимому, отсутствует редакторская рука, направляющая и руководящая в вихре событий современной жизни, результатом чего и является, должно быть, эта безжизненность и бесцветность, случайный подбор материала и обилие безусловно слабых произведений, какими наполнялся "Л[ітературно]-н[ауковий] вістник" в 1907 году. Но опаснее всего, быть может, то наивное и не совсем скромное самодовольство, какое обнаруживает редакция "Л[ітературно]-н[аукового] вістника" (см. статью проф. Грушевского "До наших читачів" в XI кн.), так как оно ослабляет надежду на то, что по крайней мере в будущем журнал, что называется, выровняется»[41].

Вірогідно, виступ Єфремова був спровокований не занадто об'єктивним відгуком І. Франка на редагований Сергієм Олександровичем місячник «Нова громада». Хоча Єфремов у цитованому огляді піддав також критиці зміст й інших журналів («Україна» (1907), літературний збірник «Дзвін»). Високо оцінив появу наступного тому великої «Історії…» М. Грушевського, але відзначив і однойменну працю М. Аркаса, яку редагував В. Доманицький: «Из научных сочинений обращают на себя внимание: новое издание IV тома капитальной "Історії України-Руси" проф. Грушевского, "Історія України-Русі" г. Аркаса и "Украинская грамматика" проф. Крымского». Не проминув Єфремов високо оцінити й упорядковане В. Доманицьким перше повне видання «Кобзаря»: «Из отдельных изданий на главном месте стоит, конечно, первое полное издание "Кобзаря" Шевченко, представляющее факт громадного общественного, а не только чисто литературного значения. Первое полное

[40] Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування 1901-1922 роки. С. 74-75.

[41] Цит. за: Грушевський М. С. Ще одна повість про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем: На українські теми / *Грушевський М. С. Твори*: у 50 т. / редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Львів : Видавництво «Світ», 2005. Т. 2. С. 61-62.

произведений гениального украинского поэта, вышедшее под умелой и тщательной редакцией г. Доманицкого, быстро разошлось, так что к концу года потребовалось уже новое издание, вновь дополненное и переработанное неутомимым редактором»[42]. Цей публіцистичний виступ Єфремова мав далекосяжні наслідки. Слідом сталася саркастична атака Грушевського: «В данім разі я не можу оцінити сили враження від сього вибрику: не знаю, чи зробила якесь сильніше враження стаття д. Єфремова серед чужих і серед своїх - отже, можу тільки принципіально характеризувати її як прояв сього українського атомізму, неповздержного гуртківства, яке справедливо викликає такі нарікання, бо дуже сильно шкодить успіхам української роботи.

Бачити, одначе, в сім атомізмі якусь органічну прикмету українську, первородний гріх української суспільності, що тяжітиме без кінця й краю на її поколіннях, тим менше - "спеціально українську бацилу" - нема ніякої підстави»[43]. І все ж, як би там не було, тональність єфремовського виступу була спокійніша й коректніша, ніж безкомпромісна відсіч й категоричні висновки М. Грушевського. Знаменно, що й Стебницькому стаття Грушевського здалася «вже занадто гострою», такою, що висвітлювала перед «чужою» публікою залаштункові мотиви боротьби в українському політикумі[44].

Молодий журналіст Максим Гехтер (1885-1947), член РУП та Бунду, який у 1907-1914 рр. пов'язав своє життя з газетою «Рада» й з київськими виданнями М. Грушевського 1908-1912 рр. (ЛНВ, «Село», «Засів»), залишив безстороннє свідчення щодо зіткнення прихильників Б. Грінченка та М. Грушевського[45]. Пригадуючи початок 1908 р., Гехтер писав:

> «По довгих довірочних розмовах, про які ми, менша братія, очевидно нічого не знали, відбулись прилюдні сходини, на яких союз між «Радою» та Грушевським був урочисто припечатаний. Сталось це в домівці Синицького та Віри Тимофіївни, а саме при зустрічі Нового Року. У двох тісних кімнатках зібралось усе, що було видатного в тодішнім українськім Київі: Грушевський, Чикаленко, Єфремов, Матушевський, Лисенко, всі члени редакції «Ради», Лозинський і Джиджора від «Літ[ературно]-Наук[ового] Вістника», коли не помиляюсь, то був і Винниченко, який не поривав особистих зв'язків ні з «паном» [*так називали Є. Чикаленка. - С. І.*], ні з «Радою». Промов не було, бо сходини були чисто-товариські, але кожен відчував, що діється щось особливе, що він є свідком і учасником

[42] Цит. за: Грушевський М. С. Ще одна повість про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем: На українські теми. С. 62-63

[43] Там само. С. 64-65. Щодо реакції Є. Чикаленка див.: Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування 1901-1922 роки. С. 76, 118, 135.

[44] Там само. С. 75.

[45] На думку І. Гирича, це був вияв конкуренції тенденцій «наддніпрянського партикуляризму» та «українського соборництва» (принаймні, так сприймав це М. Грушевський, що відбилось на сторінках його щоденника) (див.: Гирич І. Б. М. Грушевський у досягненні ідейно-культурної соборності та подоланні наддніпрянського партикуляризму в 1906-1907 рр. (за матеріалами щоденника). *Український історичний журнал*. Київ, 2016. № 5. С. 101-138). «Не співчували й кияни планам Грушевського очолити всеукраїнське періодичне видання в Києві чи Петербурзі. Погано приховане бажання не допустити впливу галичан на наддніпрянське громадське життя спричинило гостру заяву, підписану членами «фамілії», в газеті «Громадська думка» (Бурлака Г. М., Гирич І. Б. Франко і Грушевський: спроба об'єктивної характеристики. *Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія*. Київ: ВД «Стилос». 2010. Т. 5. С. 52). І далі: «У 1907 р. Франко продовжував виконувати інтелектуальні замовлення Грушевського у справах, що мали ключове звучання у громадському житті України. У січні цього року, у період боротьби Грушевського з наддніпрянським партикуляризмом, коли Б. Грінченко і С. Єфремов видавали у Києві на противагу «ЛНВ» свій журнал «Нова громада», Франко в оглядах літературного життя для «Ради» гостро критикував цей журнал, що стало однією з причин розриву С. Єфремова з Грушевським та з «ЛНВ» (Там само. С. 53). Це твердження потребує уточнень, бо журнал «Нова громада» припинено наприкінці 1906 р., про що було оголошення в книзі 12 (грудень): «З року 1907-го „Нова Громада" виходити не буде».

якоїсь історичної події. […] Зараз по новім році в «Раді» повіяв новий вітер»[46].

Реалізуючи свій задум розбудови єдиної для «двох Україн» національної преси, М. Грушевський запросив Єфремова писати внутрішні огляди в «ЛНВ». Та вже по кількох місяцях цієї «згоди в сімействі», свідчить Гехтер, щось почало розладжуватись. Першим «застрайкував» Єфремов: написавши кілька оглядів до «Вістника», він відмовився від дальшої праці; цю роль перебрав Ф. Матушевський, але дав декілька оглядів і припинив співробітництво[47]. Тоді за дорученням Грушевського Ю. Тищенко (Сірий) запросив Гехтера. Останній так описує свої сумніви і вагання, висловлюючи мимохіть своє ставлення до Єфремова:

«Мене ця пропозиція заскочила - й злякала. Як, писати огляди по таких знаменитих публіцистах, як Єфремов та Матушевський? Та ще й в ЛНВістнику, цім найстаршім, найкращім і найсоліднішім українськім журналі? Та мені, мало відомому, молодому, починаючому журналістові? Я щиро виложив Грушевському свої сумніви, але він мене заспокоїв, що мовляв не боги горшки ліплять, що він мені поможе. Про Єфремова й Матушевського я не хотів дуже допитуватись, чому вони далі не пишуть, але Грушевський сам мені пояснив - правда, дуже загально, що співпраця з ними була дуже тяжка, бо вони індивідуалісти, не вміють підпорядковуватись інтересам і потребам цілого, всюди хотять головувати, на покуті сидіти, всюди переслідують інтереси своєї групи й свого напряму, не шанують чужих переконань і т. д.

Довго я пручався, бо крім річевих сумнівів, мав ще те побоювання, що Єфремов та Матушевський, які до мене дуже прихильно ставились, може візьмуть за зле моє "страйколомство" й будуть на мене гніватись. Але й тут Грушевський мене заспокоїв, кажучи, що розійшовся з ними по-приятельськи, що ніякого ні "страйку", ні "страйколомства" тут нема. Скінчилось тим, що я згодився, а в найблизчій книжці "ЛНВ" вже з'явився мій черговий огляд»[48].

З приводу оплати праці журналіста в «Раді» Гехтер свідчить, шо вона була досить скромною: платили за рядок 3 копійки, а хто мав відділ, тому платили по копійці за рядок. «Виїмковий гонорар платили тільки Винниченкові, Олесеві та ще, здається, Єфремову, але про останнього сказати це напевне не можу»[49]. Щодо ставлення Є. Чикаленка до співробітників газети Гехтер, по-перше, зауважує, що той дуже дорожив М. Павловським, як редактором газети, бо «не вжився» до того ні з Б. Грінченком, ні з С. Єфремовим, ні з навіть «лагіднішим» Ф. Матушевським, по-друге, малює певну ієрархію у редакційних взаєминах. «До нас, "меншої братії", Чикаленко ставився якось не то звисока, не то байдужо. Заходив до великої кімнати, де сиділи "на відділах" Квасницький, Пахаревський, Кузьминський, Галевич, я або хто інший, похапцем вітався й зникав у маленькій кімнатці головного редактора, де сходились матадори: Єфремов, Матушевський, Модест Левицький. Там вони могли сидіти годинами й про щось балакати, але про що - цього ми, цебто ті, хто газету фактично робили, ніколи не знали. Коли бувало кого з нас кликали до тої кімнатки, то все або за чимсь неприємним або на хвилинку, так що й сісти там не доводилось. А коли пан уряди-годи пускався з ким-небудь із нас у розмову, то справа здебільшого зводилась на критику мови, але критику аподиктичну, без доказів

[46] Гехтер М. Спогади. Листи до М. Грушевського / упоряд., вступ та примітки І. В. Ткаченко. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ, 2005. С. 19.

[47] Гехтер М. Назв. праця. С. 21.

[48] Там само. С. 21-22.

[49] Там само. С. 22-23. Сам автор отримував в «Раді» місячно 30 руб., завідуючи відділом і пишучи тексти («мусів за це щодня заповняти приблизно півтори друковані шпальти, цебто рядків 150-200»).

і без практичних порад»[50].

Редакція газети «Рада» була унікальним «місцем зустрічі» поколінь, бо співробітництво в ній молодих авторів не лише долучало їх до поля української публіцистики, але й слугувало комунікації діячів різних вікових категорій й надавало потенційні можливості щодо ідейного виховання. Своєрідне підтвердження знаходимо в автобіографії актора й режисера Марка Терещенка (1894-1982): «Свої замітки по мистецтву я друкував у «Раді», «Маяку» та инш. під псевдонімом *Планида*. В «Раді» познайомився з Жебуньовим, С. Єфремовим і инш. українськими тогочасними діячами з інтелігентних кол, які серйозно взялись за моє виховання і освіту, передбачаючи виховати з мене громадського діяча. Але через те, що я почував потяг до мистецтва слова, то не піддався їхньому політичному вихованню»[51].

Щодо потенційного простору суспільної взаємодії «свідомих українців», то Гехтер зауважує, що в пореволюційний період у Києві було тоді ще декілька головних вогнищ. Провідним від року 1908-го зробився Український клуб на Великій Володимирській, 42. «Другим осередком товариського життя були "панські понеділки", себто товариські сходини в домівці Е. Х. Чикаленка на Маріїнсько-Благовіщенській, 56. Це було замкнене товариство, приходити сюди можна було лише на особисте запрошення господаря. Тут бували й люде, що до Клубу з тої чи иншої причини не вчащали, напр. О. К. Саксаганський, Винниченко, Єфремов. Найцікавіший момент цих понеділків наставав тоді, коли "пан" читав уривки зі свого "Щоденника". [...] На понеділках бувало чимало народу, також молоді. Для останньої це була добра школа товариського виховання»[52].

Як сприймали представники молодшої генерації в українстві енергійні й безкомпромісні «соборницькі» кроки Грушевського - свідчить відгук Д. Дорошенка в січні 1907 р.:

> «Кінець року приніс зміни в українській пресі, які мають зв'язок з новим курсом української національної політики. Це - перенесення зі Львова до Київа «Літературно-Наукового Вістника» і реформа щоденної «Ради» в тому напрямку, щоб надати їй всеукраїнський та інтелігентський характер. Реформи ці відбулись під гаслом потреби тіснішого зв'язку України з Галичиною в інтересах зміцнення українського національного організму й усунення шкідливих проявів місцевого сепаратизму, який почав був прокидатись і який в будучині міг би загрожувати перспективою такого порізнення, яке повставало, наприклад, між сербами й хорватами. Гасло до такого нового з'єднання під прапором всеукраїнських інтересів було подано зі Львова проф. М. Грушевського, який приїхав і сам, щоб на місці в Київі покласти основу тіснішого духовного з'єднання обох частин української землі. Перший поклик до «нового курсу» в нашій національній політиці було подано на сторінках «Літерат.-Науков. Вістника» в статі пр. Грушевського, передрукованій потім «Радою» в Київі і «Ділом» у Львові....
>
> Проби духовного сполучення австрійської й російської України в цілях більш успішної культурно-національної роботи роблено вже не раз у нашій історії, тільки все на галицькім ґрунті, хоча завжди з ініціативи українців наддніпрянських (Драгоманов, Куліш, Кониський); і це зрозуміло, бо умови політичного життя в Росії не давали досі місця ні для яких таких одвертих «консолідацій». З упадком поліційно-бюрократичного абсолютизму в Росії перенесення ваги українського національного руху до його при-

[50] Там само. С. 25-26.

[51] Автобіографія Терещенка Марка Степановича / *Ляшко С. М. Автобіографічні джерела Постійної комісії для складання біографічного словника діячів України (1918-1933) Всеукраїнської Академії наук*. С. 352.

[52] Гехтер М. Назв. праця. С. 29.

родного центра - Київа мусило само собою стати па черзі. І тепер коли на наших очах ставляться перші кроки тої всеукраїнської політики в Київі, може висунутись тільки одне питання: чи вже наспів до того час, чи органічна робота на ґрунті у нас переведена вже до такої степені і чи національна енергія досягла до такої потенціальної міри, щоб дати нам змогу братись до «вищої» політики... Одповідь на це мусить дати найближча будучність. Коли діячам того руху вдалось, як кажуть, вхопити момент і використати всі його обставини, тоді справді 1906 рік запишеться в історії нашого народу яко рік нової ери його національного життя»[53].

Розмірковуючи про перспективи «Ради», П. Стебницький у лютому 1908 р. в листі до Є. Чикаленка радив мріяти не про тисячу передплатників, а про п'ять тисяч, як запоруку життєздатності національної щоденної преси. Але без зайвої дипломатії зауважував, що для цього «треба чогось іншого, а не Смутка, Єфремова та Грінченка. Треба ґрунту, справжньої публіки, - чужої, а не приятельської, що передплачує газету, аби піддержати патріотичну справу… Коли ще наросте та будуча публіка… Всі теперішні "славнозвісні" встигнуть перемерти…»[54]. Чикаленко повідомляв 12 квітня 1908 р. про тематику запланованих для «Ради» на поточний рік статей: про «відродження націй у різних народів» (Д. Дорошенко, В. Доманицький), про «відродження в Україні», «про форми українського землеволодіння», а також про «ряд статей про Драгоманова і його учення» (публікації С. Єфремова «Драгоманов і єврейська справа», «Апостол правди і науки. На 13-ті роковини смерти Драгоманова»), про намір «стежити по календарю і давати статті про всіх померших українських діячів» (Єфремов написав «До біографії Дмитра Пильчикова», «Пам'яти Тадея Р. Рильського», «Карпенко-Карий (Іван К. Тобілевич)», В. Доманицький - про М. Вовчка, Д. Дорошенко - про М. Максимовича, М. Костомарова, М. Старицького), про відношення поляків і росіян до українців[55].

Через рік П. Стебницький цікавився у свого кореспондента підсумками анкетування передплатників «Ради» і знову відверто висловлювався, що головний дефект газети - «брак талановитих робітників». На його думку, «якби, наприклад, Єфремов умів те, що він говорить на двох сторінках, укладати в одну; якби передовиці писались не з тяжкої принуди - щоб не зоставатись позаду російської преси, - а з справжнього відчування ваги тої або іншої справи для українців як таких і як російських обивателів; якби, врешті, газетою керувала широка думка і тонка чутливість … то «Рада» могла б бути цікавою газетою»[56]. У листопаді 1909 р. Стебницький зауважив, що «без особого вдоволення» читав полеміку «Ради» з «Українською хатою», вважав, що Єфремову можна було б знайти «цікавіші теми» і рекомендував Чикаленку скористатись для оновлення тональності газети «кращими з тих молодих сил», що гуртуються коло «хатян»[57]. У грудні 1909 р. Чикаленко

[53] Дорошенко Д. Україна в 1906 році. *Україна*. 1907. Кн. 1. Відділ 2. С. 27-29.

[54] Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування 1901-1922 роки. С. 80-81.

[55] Там само. С. 89-90.

[56] Там само. С. 129.

[57] Там само. С. 172. С. Єфремов опублікував в «Раді» низку статей проти «хатян»: «Жучки» д. М. Сріблянського [Відповідь сміливій людині]» (1910. № 194. 27 серпня); «З нашого життя» (1909. № 144. 29 червня. № 167. 25 липня. № 173. 1 серпня. № 178. 8 серпня). Цікаво, що тон полеміки С. Єфремова викликав певне роздратування у його колег по «Раді», передусім представників молодшого покоління - так, А. Ніковський в листі до О. Олеся 15-18 лютого 1909 р. писав, що йому «жах остобісіли С. Єфремов, Горленко [*В. Піснячевський. - С. І.*], публіцисти «Слова» з своєю полемікою. Полеміка дуже добра іноді справа, дуже потрібна, але в нашій пресі вона зараз *неможлива,* бо вже спокійний об'єктивний тон надовго загублено нашими журналістами. … С. Єфремов в послідній статті про «Будучність» справедливо обурюється, але ж надто *грубо* лається - і це вже не гаразд […] І де таки наша справжня літературна критика? С. Єфремов - сила; але однобока і з художнього боку надто мало дає. Г. Хоткевич має дея-

на питання Стебницького «де дівся Єфремов» (малося на увазі, як постійний автор «Ради») відповів, що той «був забастував через те, що забракували його лайливу статтю (на своїх же) і не писав більше двох місяців…, а тепер вже пересердився і пише вже щодня передові»[58].

Про те ж, як сам Єфремов оцінював еволюцію «Ради» під проводом різних фактичних редакторів, дізнаємося з його листа Чикаленкові в лютому 1911 р.: «… безнадійно сіра атмосфера, без жадної іскри любови й запалу, відносин до діла, які панують у нас в редакції. Бачим, що всім до справи власне байдужісенько, і така якась досада налягає, що просто й заглядати не хочеться»[59]. Але коли з початком Першої світової війни «Раду» наказом царської адміністрації було припинено, Єфремов сприйняв це як важкий громадський і моральний удар та переконував Чикаленка рятувати газету. Рішення Чикаленка призупинити клопотання про скасування заборони його вразило. Єфремов переконував його, що це буде «Берестечко, зроблене своїми руками», «смерть газети тепер та ще з нашої ініціятиви буде таким ударом по українству, матиме такі деморалізуючи наслідки, яких тепер ще й зважити уповні не можна […] Невже справді розвалюється все, що з таким трудом будувалося?!»[60]. Але Чикаленко не мав уже ні матеріальної сили, ні моральної наснаги відстоювати видання і, як людина досвідчена, усвідомлював непереможну силу обставин, бажання імперської влади придушити остаточно «український сепаратизм» і «мазепинство». До того ж, військова цензура послідовно тиснула й «добивала» українські видання, які навіть отримували дозвіл - наприклад, така доля спіткала одеський журнал «Основа», де певний час друкувався і Єфремов.

Отже, бачимо, що поступово, незважаючи на свій молодий вік, С. Єфремов стає одним з провідних українських літературних критиків. У 1911 р. оприлюднює головну працю свого життя - «Історію українського письменства» (останнє прижиттєве видання - 1923-1924 рр.)[61]. Літературний процес в Україні трактує на широкому суспільно-політичному тлі як «історію ідей», провідними з яких визнає три: соціальної справедливості, національного визволення й народності. Дослідники згодом зазначать певну парадоксальність появи цієї праці:

> «Трудного завдання дати синтетичну картину української літератури від найдавніших до найновіших часів піднявся не вчений історик літератури, а публіцист і громадський діяч, С. Єфремов. Мабуть, між сучасниками він був до цього найбільше кваліфікований як знанням предмету, так своєю працездатністю, наполегливістю й ентузіязмом, без якого тяжко було б зреалізувати це велике діло в час несприятливий для української

кий хист, але поверховий фейлетонний тон все псує. А тим часом - треба студій» (Листування українських громадсько-політичних та культурних діячів з Олександром Олесем (1906-1944) / Упорядник: Ю. Горбач. Київ : Оріон, 2017 С. 96-97).

[58] Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування 1901-1922 роки. С. 175-176.

[59] Євген Чикаленко, Сергій Єфремов. Листування, 1903-1928 роки. С. 85.

[60] Євген Чикаленко, Сергій Єфремов. Листування, 1903-1928 роки. С. 111-112.

[61] Обставини роботи відбились у листуванні з Чикаленком (див.: Євген Чикаленко, Сергій Єфремов. Листування, 1903-1928 роки. С. 82, 83, 85, 87, 90, 93, 97). Чикаленко з властивою йому обережністю радив Єфремову зважати на цензуру та уявити собі, що пише він свою «Історію…» не в 1911-му, а в 1901 р. «Лучче нехай буде хоч яка небудь історія літератури, ніж ніякої» (с. 83). Єфремов в лютому 1911 р. повідомляв, що 10 аркушів уже надруковано, а ще буде з 20. «Коли б уже хоч кінчити цю каторгу швидче, а то просто од світу й од людей одвикнеш за цей час». Л. М. Жебуньов передбачав конфіскату книжки та радив кинути все й писати краще до «Ради» (с. 85). Чикаленко наполегливо рекомендував видати «Історію…» у російському перекладі, щоб ознайомити росіян з «нашою літературою» (с. 87). В середині червня 1911 р. в Петербурзі Єфремов випустив свою працю в світ (с. 90). У березні 1916 р. писав Чикаленку, що наклад закінчився і він не знає, як і де друкувати: «Иншим часом було б добре, а тепер лихо» (с. 161).

культурної, а тим більше для наукової роботи. Як відомо, від найраніших років з напруженою увагою стежив він за літературним рухом і свої спостереження зафіксовував у рецензіях. Паралельно з цим він основніше досліджував творчість наших клясиків XIX ст., використовуючи це чи то в антології «Вік», чи завершуючи згодом в окремих виданнях їхніх творів (Котляревський, 1909 і 1918 р.), чи в більших монографіях (М. Вовчок, 1907, М. Шашкевич, 1911 і 1912, П. Куліш, 1911, 1912, А. Свидницький, 1911, Співець боротьби і контрастів - Ів. Франко, 1913, Шевченко, 1914, Г. Квітка-Основ'яненко, 1918)» [62].

Зі свідчень очевидців відомо про суттєвий вплив цієї книги на становлення світогляду молодого покоління українських діячів. Ф. П. Матушевський, згадуючи в епістолярії, що влітку 1911 р вийшла з друку праця С. Єфремова «Історія українського письменства», називає цю подію «великим святом всієї соборної України». У листі від 14 липня 1911 р. Федір Павлович зазначає, що ця праця сприятиме розширенню світогляду українців, але для більшого впливу та поширення був би актуальним її переклад російською мовою[63].

Відомий український бібліограф, книгознавець, бібліотекознавець Лев Биковський розповідав, що під час навчання в 1905-1912 рр. у Звенигородській Комерційній школі на Київщині ознайомився з творами М. Грушевського («Ілюстрована Історія України», 1911 р.) та С. Єфремова («Історія українського письменства», 1911 р.), що «мали великий освідомляючий вплив на молодь у той час», та зазначав суттєву вагу єфремовського твору в процесах соціалізації й національної самоідентифікації покоління 1910-х рр. [64]. А коли восени 1912 р. Л. Биковський виїхав до Петербургу на вищі студії в Політехнічному Інституті, то «... під впливом цих двох «євангелій» українства, а особливо «Історії українського письменства» С. Єфремова, я відразу увійшов у життя української колонії в Петербурзі, нав'язав зносини, поза студентським середовищем, з багатьма тодішніми видатними українськими діячами, став серед них "своєю людиною"»[65].

Панас Феденко (1893-1981) в спогадах про Дмитра Чижевського розповідає про молодіжний гурток Олександрійської гімназії 1911 р.: «В самоосвітний гурток Чижевський запрошував тільки тих гімназистів і гімназисток (пізніше прийшли й ученики нововідкритої учительської семінарії), про яких він знав, що вони начитані і настроєні вороже до царського режиму. Мова доповідей і дискусій у гуртку була російська: адже літературної української мови ми в гімназії не чули. Хоч члени гуртка читали «Історію українського письменства» Сергія Єфремова, а я захоплювався навіть доброю мовою «Розмов про сільське хазяйство» Євгена Чикаленка, але цього ще не вистачало для переходу на українську літературну мову»[66].

Письменник, педагог, журналіст, критик Олександр Копиленко (1900-1958) згодом свідчив в автобіографічних нотатках щодо потужного впливу твору

[62] Овчаренко М. Сергій Єфремов як літературознавець. *Записки НТШ. Праці іст.-філософічної секції:* Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою. ЗНТШ. Т. CLXXIII. Париж; Чикаго, 1962. С. 145.

[63] Якобчук С. Листування Ф. П. Матушевського до С. О. Єфремова (1901-1917 рр.) як джерело дослідження громадського і культурного життя України початку XX століття. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів.* Т. 20. Київ : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2010. С. 217-239.

[64] Биковський Л. Мої зустрічі з Сергієм Єфремовим (Жмут спогадів). *Український історик*. 1976. Ч. 1-4 (49-52). С. 104.

[65] Там само. С. 104. Також для порівняння див. лист А. Ніковського до С. Єфремова від 5.12.1910 р. від імені одеського гуртка мови і літератури при студентській громаді (Ніковський А. Vita nova. Кн. IV. [Хроніка 2000. 2004. Вип. 4 (102)]. Київ : Укр. пропілеї, 2015. С. 199).

[66] Феденко П. Дмитро Чижевський, 4 квітня 1894-18 квітня 1977 (спомини про життя і наукову діяльність). *Український історик*. 1978. № 1-3 (57-59). С. 108.

Єфремова на молодь, що навчалась у вище-початковій школі, про те, що особисто на нього «Історія українського письменства» «справила велике враження - мабуть тому, що вперше ознайомився я з великою українською літературою, а особливо з силою духа наших письменників, бо коли поглянеш на життєписи наших письменників - то ніби читаєш якийсь мартиролог»[67].

Відреагувала й наукова критика. Вагомим для Єфремова був прихильний виступ Івана Франка, який у вересні 1911 р. відгукнувся на «Історію українського письменства», щоправда, висловивши й низку слушних зауваг: «Талановитий український критик і публіцист Сергій Єфремов протягом кількох остатніх літ займався писанням історії української літератури. Ще бувши весною 1908 р. в Києві і бачачися з ним особисто, я чув від нього, що він займається головно сією працею, яка, одначе, вийшла з друку аж у половині біжучого року; праця складається з передмови і XIV розділів, у яких огляд українсько-руського письменства доведено від початків майже аж до кінця першого десятиліття XX в.» [68].

Нищівною була рецензія Володимира Дорошенка, тоді українського соціал-демократа, бібліотекаря НТШ, бібліографа. Методології Єфремова він закидає прихильність народницьким настановам в оцінці вартості літературних творів, нехтування естетично-художніми критеріями, компілятивність у викладі історії «старого письменства», хиби в періодизації, відхилення від принципу історизму, макаронічність мови («бо цитати з російських писань подає д. Єфремов чомусь не в українському перекладі, а в оригіналі»), недосконалість бібліографії до кожного розділу та ще багато чого іншого...[69]. Наприкінці, демонструючи безсторонність, критик робив висновок:

> «"Історія" д. Єфремова се не так історія, як скорше збірка літературних нарисів, об'єднаних однією певною ідеєю, в основу котрих не положено самостійне наукове студіювання матеріалу та й на таке студіювання здається й часу не мав автор. Але треба бути вдячним автору й за се, що він дав. Як ні як, а се він перший у нас в такім яснім, легкім і живім, гарною мовою писанім викладі подав до відома широкої публіки головнійші факти нашого письменства від найдавнійших часів аж до наших днів. Своє діло його історія зробить - вона піде в масу і будитиме там свідомість національну, любов до рідного, ширитиме само пізнання. Д. Єфремова може сказати: «feci, quod potui, faciant meliora potentes!» (*лат.: «Я зробив [все], що міг, нехай ті, хто можуть, зроблять краще». - С. І.).* І коли публіцист випередив на сім полі мужів науки, то чей же се не вина публіциста» [70].

[67] Автобіографія Копиленка Олександра Івановича / *Ляшко С. М. Автобіографічні джерела Постійної комісії для складання біографічного словника діячів України (1918-1933) Всеукраїнської Академії наук.* С. 210.

[68] Франко І. Нова історія українського письменства [Рец.]: Сергій Єфремов. Історія українського письменства. Видано за допомогою Миколи Дмитрієва. Видавництво «Український Учитель». С.-Петербург, 1911. 8-а, ст. дві ненум. + 466 + XVI + 2 ненум. / *Франко І. Додаткові томи до Зібрання творів у п ятдесяти томах* / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. Т. 54: Літературознавчі, фольклористичні, етнографічні та публіцистичні праці. 1896-1916 / Ред. тому Є. К. Нахлік. Київ : Наукова думка, 2010. С. 862-863.

[69] Див..: Дорошенко В. Нова історія української літератури. *Літературно-науковий вістник.* 1911. Т. 56. Кн. 12. С. 473-509.

[70] Дорошенко В. Нова історія української літератури. *Літературно-науковий вістник.* 1911. Т. 56. Кн. 12. С. 508. Згодом В. Петров (і не він один) з позицій модернізму схвально відгукнеться про цей критичний виступ: «Уже при першій появі «Історії української літератури» С. Єфремова намітилися контури протилежного напрямку. Проти єфремівської концепції української літератури виступив Вол[одимир] Дорошенко. В своїй рецензії на «Історію літератури» С. Єфремова він вказував, що зовсім не вся українська література була народницькою, що поруч з народницько-демократичними течіями співіснували в українській літературі інші, консервативні тощо» (Петров В. Проблеми літера-

Але все ж таки в науковості тексту С. Єфремову було категорично відмовлено.

Сповненою ентузіазму була рецензія молодого літературознавця Андрія Ніковського, надрукована в газеті «Рада» (1911. № 153). Розгляд праці свого старшого товариша Ніковський розпочав із тези про те, що «наше покоління початку XX віку зможе похвалитися перед наступними тим, що воно багато робить для свідомости широких мас, що воно сміло підійшло до сирового матеріалу, надбаного попередниками, і вжило його для синтезу, для вироблення широкого світогляду українського». А тому «не окремі героїчні постаті й значні події рідної старовини, що найбільше будять почуття і поривання, повинні панувати в душі нашій, а органічно широкий і загальний погляд на культурно-історичне життя і змагання українського народа». Він зазначав, що саме 1911 р. з'явилось дві книжки, що допомагають такий погляд засвоїти, мають «величезне методологічне й виховуюче значіння», ставляючи поряд «Ілюстровану історію України» М. Грушевського та «Історію українського письменства» С. Єфремова[71]. Ніковський підкреслював, що працю Єфремова треба вважати «першою історією української літератури, що відповідає вимогам науки і сучасного українського життя». Щодо стилю єфремовського твору, критик визнавав, що «чим ближче до нашого часу, тим більше відчувається в авторові публіцист і критик, тим менше панує тон об'єктивного, навіть холодного, історика літератури, - не знаю, наскільки це може бути хибою, але сумніваюся, щоб від того була якась шкода. Взагалі не покласти печаті своєї індивідуальності на працю про ідейні змагання близької минувшини, майже сучасности, - річ ледве чи можлива»[72]. З цією думкою можна погодитись і зараз. Ніковський зробив докладний огляд змісту праці по розділам, не проминувши передмови («вона вся - запал і натхнення», «нудного приступу до курсу ви не знайдете в передмові С. Єфремова»)[73] та закінчення («доля українського письменства та основні риси його», передусім «мотив правди», в якому помітно «шукання людини, яке ввесь час йшло чесно й непохитно»)[74]. Узагальнюючи, Ніковський ще раз акцентував, що вважає книгу Єфремова першою працею в українському літературознавстві згідно з вимогами науки, що ставить за мету дати огляд «всього нашого письменства», виконує теоретичні й практичні завдання, дає картину ідейного життя та просто фактичні відомості. На його переконання, передусім «знання і сила любови дала авторові і потрібну силу вислову»[75].

турознавства за останнє 25-ліття (1920-1945) / *Петров В. Розвідки:* [в 3 т.] / упоряд., передм. та прим.: В. Брюховецький. Київ : Темпора, 2013. Т. 2. С. 806). А от Ю. Бойко в 1976 р. переконливо скаже: «… ущипливі закиди В. В. Дорошенка на *Історію українського письменства* значною мірою були слушні. Тож, виходячи з своїх закидів, Володимир Вікторович як літературознавець мав би написати свою історію української літератури на вищому методологічному рівні. Але йому того зробити не вдалося, як не вдалося й Олександрові Грушевському, що виступав на сторінках Літературно-наукового вістника з своїми портретами сучасних письменників, і нікому взагалі аж до початку 20-х років» (Бойко Ю. Літературознавча та літературно-критична методологія Сергія Єфремова / *Бойко Ю. Вибрані праці.* Київ: Медекол, 1992. С. 188).

[71] Ніковський А. [Рец.]: Сергій Єфремов. Історія українського письменства. Вид-во «Український учитель». Видано за допомогою Миколи Дмитрієва. СПб. 466+ XVI с. / *Ніковський А. Vita nova.* Київ : Пропілеї,, 2015. Кн. 2. С. 256-264.

[72] Там само. С. 262.

[73] Там само. С. 257.

[74] Там само. С. 263.

[75] Там само. С. 264. Крім того, А. Ніковський відгукнувся згодом ще на такі визначні праці Єфремова, як «Шевченко. Збірка» (Київ: Вік, 1914) та «Співець боротьби і контрастів. Спроба літературної біографії й характеристики Івана Франка» (Київ: Вік, 1913) (Див.: Ніковський А. Vita nova. Київ, 2015. Кн. 2. С. 282-283, 288-290), підкресливши специфічні риси єфремовського стилю: «І самого автора, як публіциста, близько обходять зачеплені ним мотиви творчости Франка, тому й бачимо поруч з об'єк-

Слід також згадати про абсолютно негативне ставлення до літературно-публіцистичних виступів С. Єфремова з боку окремих представників українського модернізму. Микола Євшан (Федюшка) (1890-1919), молодий здібний критик, що здобув освіту у Львівському та Віденському університетах, світогляд якого сформувався під впливом філософії Й.-Г. Фіхте та Ф. Ніцше, естетичних концепцій Ж.-М. Гюйо, виступав речником молодого покоління літераторів, яке гуртувалося навколо об'єданання «Молода муза» (Львів) та журналу «Українська хата» (Київ). Після відходу Єфремова від ЛНВ став одним із провідних авторів цього поважного часопису. Виступив в «Українській хаті» (1911, № 10) з рецензією під назвою «Лицар темної ночі», аби розтрощити брошуру С. Єфремова «Серед сміливих людей. З сучасного письменства» (Київ, 1911. 121 с.)[76]. Не проминув й «Історію українського письменства». Тон рецензії Євшана був доволі брутальний, а іноді навіть образливий:

> «Представити собі такого Єфремова: чи зможете ви з ним договоритися до чого? Ніколи в світі! Ви йому покажіть чорне на білому, покажіть йому, що він говорить дурниці, що він не тямить того, про що говорить, - він все-таки своєю казуїстикою буде над вами торжествувати. Остаточно він таки потрафив здобути собі опінію публічну отою, власне, готовністю все дискутувати, сперечатися, і не будучи нічим більше, як українофільським ганделесом, з тою, як каже німець, Zugnenfertigheit, яка мусить бути головною прикметою всякого ганделеса, - він вспів стати подекуди навіть диктатором в нашій літературі. Якої шкоди він наробив, я тут не беруся вичисляти. Не багато, впрочім, людей мені повірить. Але як колись по кількох десятках літ громадянство наше розбере, в чому річ, опиниться перед доконаним фактом і жалувати буде, що впустило кондотьєра в літературу і з його рук прийняло історію українського письменства, - буде запізно. Впрочім, само українське громадянство винно, що має Єфремових, що дворників, а не творців, кладе за сторожів творчої думки»[77].

Звинувативши Єфремова, що той зовсім не розуміє категорії «покоління», Євшан знову повертається до критики його «Історії…»:

> «Хто хоче побачити літературний смак і виховання Єфремова, нехай читає його історію українського письменства! І що ж ви йому скажете на таке dictum acerbum? Він же вас побив вашим власним оружем, і ви мусите з ним згодитися, що такі єфремовські ученики, як Черкасенко, дійсно великі художники, що Олекса Стороженко і Кропивницький, і М, Левицький, і всі другі євнухи української літератури вище стоять як люди і як артисти від Кобилянської та Яцкова, не говорячи вже про всяких карманських, пачовських і других "молодих"! Так! Отеє, значить, та згода Єфремова, що "законність естетичних почувань" розуміється сама собою, що до літератури зачисляються твори, які вже перейшли всякі естетичні критерії»[78].

Для Євшана «критик» Єфремов занадто «кість від кості і кров від крові» українського «патріотичного» громадянства, занадто «критий українським громадянством національними ідеалами, які він проповідує». Пояснюючи заголовок статті, Євшан твердить, що просто повертає Єфремову його слова, звернені до молодих невігласів, і він сам є справжній «лицар темної ночі»[79].

тивним систематичним викладом живу ноту хвилювання…» (с. 289).

[76] Євшан М. «Лицар темної ночі» / *Євшан М. Критика; Літературознавство; Естетика* / Упор. Н. Шумило. Київ : Основи, 1998. С. 70-75.

[77] Євшан М. «Лицар темної ночі». С. 70.

[78] Там само. С. 74.

[79] Там само. С. 74-75.

Нападав Євшан на Єфремова й у іншій статті - «Боротьба ґенерацій і українська література» («Українська Хата», 1911, № 1), розглядав як представника старшого, традиціоналістського покоління в літературі й політиці, іменував речником світогляду «українофілів» XIX ст. Євшан подає цитату з С. Єфремова: «Старше покоління, - ми маємо на думці те, що відкрито стало зватися українцями, - при деякій ограниченности скажім, свого світогляду, мало все-таки щось означене; воно виробило, або по крайній мірі твердо усвоїло, скажім, ошибочні ідеали, - але ідеали ті були, вони освічували його життєву дорогу, направляли тою дорогою їх діяльність і объєдиняли їх діла в правильну і відповідну до плану систему. З жалем приходиться замітити, що того немає у молодого покоління наших письменників, а коли й є, то не ідеали, а ідоли, перед котрими жадається абсолютного поклонювання, падения ниць, виключаючи всяку пробу критичного відношення і провірки». Але Микола Євшан не помічає (чи не хоче помічати), що Єфремов у даному випадку якраз відокремлює покоління 1860-х років від покоління 1890-х, і, хоча й називає його «старшим», але знову ж таки - старшим порівняно з поколінням 1900-х рр. Єфремов наголошує на цінності й безперервності традиції, але не заперечує й потреби інновацій. З погляду Євшана «українофіл не розрізняє символізму як певного прийому творчого, яким може користуватися і часто користується і реаліст. Але причина ненависти не тут. Він не любить, коли хто не пише в кождому творі про бідний український народ і тому він всяку найбільшу творчість назве глупостю, коли вона не буде проповіддю певних громадських або партійних інтересів». Для Євшана українофіл - той, хто виступає проти символізму та декадансу, і ця упередженість - «невичерпане джерело найогиднішого цинізму та найбільше грубої ординарности». Програму нового (тобто «свого») покоління Євшан вбачає у тому, щоб цю «українофільську» позицію знищити вщент.

> «Це завдання нового українського покоління, і про це треба говорити одверто. Від нової Генерації мусить вийти *реформа всіх сторін життя*». В чому ж вона полягає? Євшан дає таку відповідь: «*Велика поезія - ґрунт під нову нашу культуру. Нова культура мусить бути національна*, мусить вийти з глибин народної душі, але вона не може бути українофільська. Ми ширше мусимо навчитися віддихати, дальше напружувати свій зір, навчитися іншого думання! А головне - покинути нам треба всю мізерну дрібничковість та вирахування, всю хитрість та тверезість розуму, коли ходить о речі великої волі. Нам треба більше розмаху, більше безумства, більше оп'яняючого шалу: для того, щоб остаточно скинути з себе останки крамарської тверезости наших батьків, а полюбити розмах всього великого і гарного»[80].

Крім того, Євшан піддав критиці єфремовські погляди на творчість О. Кобилянської й І. Нечуя-Левицького. Правда, слід зауважити, що, хоча Євшан нападав на Єфремова з приводу інтерпретації творчості Лесі Українки і М. Коцюбинського, та, коли читати спокійно й неупереджено тексти обох критиків, насправді можна помітити, що багато в чому їхні оцінки збігаються. Так, наприклад, М. Євшан пише про Коцюбинського: «Серед українських письменників і діячів українського слова Михайло Коцюбинський був один з нечисленних аристократів. Його літературний талант був понад всякий сумнів, він не міг мати і не мав яких-небудь противників в літературі, когось, хто би перечив йому лаврів. Але передове місце серед українських письменників він здобув собі сам, ви-

[80] Євшан М. Боротьба ґенерацій і українська література / *Євшан М. Критика; Літературознавство; Естетика* / Упор. Н. Шумило. Київ : Основи, 1998. С. 45-53.

ключно завдяки своєму талантові. … Коцюбинський не давав нічого, що можна би розміняти на дрібну монету. Йшов собі своєю дорогою, добував собі слави письменника тільки тим, що культивував любов до прекрасного і виховував себе до мистецтва»[81]. Євшан у цій посмертній посвяті не проминув нагоди дорікнути «українському громадянству», що воно не мало ніяких обов'язків супроти Коцюбинського, коли він марнував свої сили на службі, і не має тепер, коли він спочиває вічним сном. (Факти свідчать, що це було не так). С. Єфремов у «Раді» 18 квітня 1913 р. друкує посвяту «Аристократ духа. Ясній памяті М. Коцюбинського», де пише про жадобу сяйва, світла, «перли краси», про творчий синтез в апогеї творчості цього «надзвичайного художника», надії рідного письменства[82], виявляючи надзвичайне розуміння сутності Коцюбинського як людини й митця слова.

Праця Єфремова «Історія українського письменства» знайшла також відгук і серед широких мас (не в останню чергу через талановитий і доступний стиль викладу, через оту саму «публіцистичність», за яку картали його критики), стала одним із популярних творів, набувши особливого значення в роки Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр. Невипадково в грудні 1917 р. редакція «Книгаря» вітала появу перевидання знаменитого твору С. Єфремова, ставлячи його - що теж показово - в один ряд із популярною історією М. Грушевського:

> «Ми починали видання цього року «Книгаря» в той час, коли вийшла видатна, настільна книга: «Ілюстрована історія України» проф. М. Грушевського. З радістю ми зазначили появу цієї важної для нашого народу праці. Кінчаємо цей рік видання в час, коли перед нами лежить друга, такої ж величезної ваги книга - історія української літератури, що вийшла з-під пера найбільшого нашого знавця справ письменства українського - Сергія Єфремова.
>
> З такою ж радістю вітаємо появу цієї праці, що повинна лежати на кожному столі, де вже лежить книга проф. Грушевського.
>
> Робота С. Єфремова в свій час заслужила загальне признання. Тоді ж критика зазначила була деякі її неточности, чи описки. Тепер книгу заново виправлено, збільшено автором майже на три аркуші і доведено до останніх днів.
>
> Видана вона чепурно, має такий простий і разом благородний вигляд; коштує, як по наших часах, надзвичайно дешево. І, хоча третє видання вийшло не оздобленим портретами письменників, шо залежить від сучасних друкарських обставин, одже це ні трохи не зменшує його ваги та значіння...
>
> Певні ми, що шановний автор матиме не одно щире спасибі од наших людей, особливо тих, що тільки тепера почули потяг до рідного слова й раніше не були знайомі з цією хорошою і необхідною всякій письменній людині книгою»[83].

П. Стебницький вмістив у 1918 р. у журналі «Голос минувшего» доволі деталь-

---

[81] Євшан М. Над свіжою могилою / *Євшан М. Критика; Літературознавство; Естетика* / Упор. Н. Шумило. Київ : Основи, 1998. С. 167. Друковано в «Українській хаті», 1913, № 4-5 (квітень-травень), с. 254-257.

[82] Єфремов С. Аристократ духа. Ясній памяті М. Коцюбинського / *Єфремов С. Personalia: Публіцистика 1899 - 1917 років («Значущі Інші»: статті, посвяти, сильветки, некрологи, рецензії, полеміка):* в 2-х томах. Т. 1 / Упоряд., вступні статті, іменний покажчик - С.Г. Іваницька. Запоріжжя-Херсон : Грінь Д. С., 2016. С. 384-388.

[83] Редакція. [Рец.]: Єфремов С. Історія українського письменства. Видання 3-є, з одмінами та додатками. В-во «Вік», Київ. 1917. Стор. II +460+XVI вел., вісімка. Ц. 5 р. *Книгарь: літопис українського письменства.* 1917. Ч. 4. Грудень. Стовп. 181-182. Республікація: Єфремов С. Публіцистика в «Книгарі» доби війни та революції (1917-1920): наукове видання / Упоряд., вступні статті, іменний покажчик - С. Г. Іваницька, Т. П. Демченко. Херсон: видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 262-263.

ну рецензію на третє, оновлене видання «Історії українського письменства». Текст цей, наскільки відомо, не залучався до наукового обігу, тому варто зупинитися на ньому детальніше.

«Вышедшая недавно третьим изданием история украинской литературы, принадлежащая перу известного украинского журналиста, литературного критика и общественного деятеля - г. Ефремова, появляется как нельзя более своевременно. Судьбы украинской литературы тесно связаны с ходом украинского движения, и именно в словесном творчестве украинцев всего легче найти отражение и выявление души украинского народа, его национальных стремлений и идеалов.

«Історія» г. Ефремова написана с огнем и увлечением, напоминающими о роли самого автора в том общественном явлении, анализ и широкое освещение которого составляет задачу его книги. Определяя историю всякой литературы, как историю идей, руководивших духовною жизнью данной народности и проявлявшихся в ее творчестве, г. Ефремов своей оценке литературных фактов придает преимущественно общественный характер, оставляя за эстетическим критерием второстепенное, служебное значение. Эта точка зрения, объективно пожалуй, спорная, дает автору возможность развить последовательную и для данного случая убедительную картину векового служения украинского слова, одной основной идее, - освободительной. […]».

Петро Януарійович охарактеризував структуру й провідні ідеї твору Єфремова, приділив особливу увагу добі «національного відродження», зупинився на цензурних утисках українського друкованого слова в Російській імперії, не забувши зауважити:

«Система подавления печатного слова, в наши дни широко применяемая правительством большевиков, в свое время особенно энергично применялась царским правительством к украинской литературе. После прочтения относящихся к этому предмету глав книги г. Ефремова, становится понятным помещенный на ее обложке терновый венец, а, с другой стороны, представляется достойною удивления та сила духа, которая при таких условиях выдвинула целую плеяду крупных литературных талантов во всех областях художественного творчества».

Рецензент зазначав як позитивні доповнення змісту видання новим матеріалом та цінні бібліографічні покажчики до кожного розділу. Наостанок висловив думку, що звучить як пересторога і як побажання на майбутнє «заради виправлення минулих помилок російської громадськості в українському питанні і для використання уроків сьогодення»:

«В заключение, нельзя не высказать, что русское общество до сих пор не имеет для ознакомления с украинской литературой иных источников, кроме устарелых уже очерков Петрова, Пыпина и Дашкевича. Современные события, несомненно, усилят интерес русского читателя к духовной жизни украинского народа и, прежде всего, следовательно, к его литературному творчеству. Было бы желательно, поэтому появление книги г. Ефремова в русском переводе. А необходимым дополнением к ней должен бы явиться сборник лучших образцов украинской письменности в переводе на русский язык. Русская широкая публика до сох пор плохо была знакома с украинскою литературою и, нужно сказать правду, пренебрегала ею.

Теперь этот пробел должен быть заполнен, ради исправления прошлых ошибок русской общественности в украинском вопросе и для использования уроков настоящего»[84].

[84] Стебницкий П. [Рец.]: Сергій Ефремов. Історія українського письменства. Київ, 1917. стр. 11+460+V1. Цена 5 руб. *Голос минувшего.* 1918. Кн. 1-3. Январь - февраль - март. С. 325-327.

Виважену оцінку «Історії українського письменства» знаходимо у видатного літературознавця доби «Розстріляного Відродження» Миколи Зерова (1890-1937). В ювілейному привітання до 25-ліття творчої діяльності С. Єфремова Зеров писав:

> «Але справжнім вінцем критично-публіцистичної манери С. О. являється його велика «Історія українського письменства», а власне: історія української національної ідеї в творах українського письменства. Для Єфремова література українська є перш за все «матеріяльним згустком тієї незваженої потенціяльної сили, якої невичерпаний запас має в собі організм народній», «адвокатом нашої народности на її життьових і літературних позвах з нівеляційною теорією і практикою»... Стоячи на такій позиції, характеризуючи літературу, як історію визвольної в широкому розумінні ідеї в пам'ятках красного слова, С. О. майстерно розкриває ідейні скарби українського письменства, красномовно виявляє громадську його цінність. Правовірний історик письменства, суворий, озброєний в метод збирач літературного матеріялу знайдуть в цій пророчистій апології українського письменства багато такого, що вони назвали б хибою: в книзі бракує історично-літературного аналізу; замість докладних, опертих на біографічні данні, характеристик письменників подибаємо лише побіжні, легкі як мереживо, ідеологічні етюди; закидають книзі (тільки - чи слушно?) і недооцінення великої ваги «матеріяльного, спеціально соціяльно-економічного, чинника вселюдскости». Але, не вважаючи ні на що, велика «Історія письменства» і досі остається єдиним суцільним, перенятим однією ідеєю, оглядом української літератури, прекрасною і сильною композицією, яка довго ще служитиме вихідною точкою нових історично-літературних дослідів.
>
> Многогранною і плодотворною являється і публіцистична діяльність С. О. Тут знаходимо ми і чергові публіцистичні огляди громадського життя («Відгуки в життя і письменства» в «Новій Громаді» та «Раді») і начерки з історії громадського руху, і інтерпретації Драгоманова, і мужні слова в оборону української ідеї проти всякої «нівеляційної теорії і практики».
>
> Так уявляється нам значіння літературної діяльності С. О. Єфремова. Святкуємо нині двадцять п'яті роковини щирої і невтомної праці історика, віртуоза і лицаря українського слова»[85].

Не поділяючи методологічні засади Єфремова, М. Зеров згодом напише: «Книга Єфремова має велику цінність, як підсумок многолітньої критичної та історико-літературної роботи. Вона дала канон українського письменства, установила список авторів, належних до історично-літературного розгляду, одвела кожному явищу певне місце в історично-літературному процесі. Цей канон тільки помалу переробляється тепер в залежності від нових матеріялів та нових поглядів на історично-літературні явища»[86].

А вже через чотири десятиріччя в діаспорі Марія Овчаренко в 1962 р. підкреслить: «Об'єктивно треба ствердити, що в свій час Єфремов, не розпоряджаючи ні потрібними засобами, ні відповідним науковим апаратом, ні навіть систематичною історично-літературною освітою, дав найширшу картину розвитку української літератури, на що не спромоглися фахівці на університетських катедрах ні перед ним, ні після нього. Вправді «Історія українського письменства» із становища модерного дослідження літератури вже пройдений етап, а її громадсько-народницькі

[85] Зеров М. До 25-літнього ювілею С. О. Єфремова / *Зеров М. Українське письменство* / упоряд. М. Сулима. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2003. С. 314-317. Також див.: Єфремов С. Публіцистика в «Книгарі» доби війни та революції (1917-1920). С. 247-258.

[86] Зеров М. Українське письменство XIX ст. / *Зеров М. Твори в двох томах. Т. 2: Історико-літературні та літературознавчі праці* / Упоряд Г. П. Кочура, Д. П. Павличка. Київ : Дніпро, 1990. С. 6.

критерії, які були даниною часові й історичним умовинам, сьогодні відкидаються, як невистачальні, але зібрані факти й усистематизований матеріял, а передусім доведена на цій основі найважливіша методологічна проблема про окремішність українського літературного процесу, витримали пробу часу й актуальні ще й сьогодні. Цих надбань не може поминути мовчанкою ні один сумлінний дослідник української літератури» [87]. Публіцистичність авторського стилю С. Єфремова - знавця історії української літератури нині може розглядатися як історично виправдана і навіть позитивна риса. Саме такої книжки потребувало тоді українство і саме таку книжку зумів дати Єфремов. Згодом редакторський досвід та широка ерудиція С. О. Єфремова стали в нагоді при організації українського академічного книговидання в 1919-1928 рр.[88].

Представник естетичного напрямку в українському літературознавстві Дмитро Чижевський (1894-1977) зазначав: «Найбільший вплив дістала на Україні течія соціально-політична, що бачила в літературних пам'ятках в першу чергу джерело для характеристики соціальних та політичних умов життя того часу, коли пам'ятка постала. В українських дослідників велику, часто переважну вагу дістало також питання про національну свідомість автора того або іншого твору. В історії української літератури соціально-політична течія (народницького зафарблення) репрезентована головне твором С. Єфремова»[89].

Професор Гарвардського університету Григорій Грабович у 1976 р. поцінував працю С. Єфремова з позицій модерного західного літературознавства:

> «Центральна концепція народництва, себто концепція літератури на службі народу, випливає з тривалої панівної течії в російському й українському письменстві - від Бєлінського і Чернишевського, Франка й Грінченка. Йдеться тут не так про романтичну спадщину та нашарування позитивістичних ідей (віра в прогрес, постулат наукової бази, зокрема дорогою впливів Драгоманова та Франка), як про те, що в контексті Російської імперії література була чи не єдиною альтернативою до існуючої політичної системи: вона, як і літературознавство, стала сурогатом політичної дійсності або радше - поля дії. Саме звідси походить палка полемічність Єфремова і той факт, що він пише свою історію літератури як ще відносно молодий чоловік, а щойно опісля стає академіком і справжнім ученим. У цьому також можна бачити причину його нетерпимості: коли література - це життя народу, і коли Єфремов був душею і серцем відданий справі цього народу, тоді немає місця «формалізмові» або «об'єктивізму», «мистецтву для мистецтва», як він це бачив у молодомузців, чи якомусь «школярському» егофутуризму… Повертаючись до питання теорії історії літератури, бачимо, що екстремність єфремовської концепції спричинила гостру реакцію не так Зерова, в якого ще дуже сильно проявляється культурно-політичний контекст, як Чижевського. … Коли говорити дуже схематично, то для Єфремова найвища вартість - це доля українського народу, навіть не доля, а саме його існування. Ось звідки ті періодичні вигуки болю й співчуття до його минулого і теперішнього, на які ми натрапляємо в «Історії українського письменства». … Якби хтось бажав парадоксального формулювання, то

[87] Овчаренко М. Сергій Єфремов як літературознавець. С. 168. Суголосні думки в 1976 р. висловить Ю. Бойко. Див.: Бойко Ю. Літературознавча та літературно-критична методологія Сергія Єфремова. С. 188-189.

[88] Видавнича справа та редагування в Україні: постаті і джерела (XIX - перша третина XX ст.): навчальний посібник / За ред. Н. Зелінської. Львів : Світ, 2003. С. 168-169.

[89] Чижевський Д. Михайло Сергійович Грушевський як історик літератури / Чижевський Д. Українське літературне бароко. Київ : Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, 2003. С. 485.

міг би сказати, що коли у Єфремова немає літератури (як естетичного явища), а є тільки суспільний контекст, то в Чижевського, котрий пише з виразною реакцією на цю традицію, навпаки: є література як формальне явище, як історія стилів, але майже немає суспільного контексту. Це, може, й легке перебільшення, але яким знаменним і промовистим є те, що саме в українському літературознавстві маємо два досконало екстремні зразки альтернативних підходів до історії літератури» [90].

Як уявляється, мав рацію П. Голубенко, коли закликав підійти неупереджено до аналізу світогляду Єфремова-літературознавця та критика й писав, що «… наліпка «Єфремов-народник» нічого ще не говорить і не доводить. Потрібна конкретна аналіза, що у нього було від народництва, що, може, й від марксизму, а що було й своє, з власного життєвого досвіду і з великої традиції української суспільно-політичної думки разом з різними можливими впливами, перетопленими в його світогляді органічно»[91]. Цю тезу вдало доповнює думка Ю. Бойко, який теж задавався питанням: «чи справді Єфремов був народником?» І відповідав на нього так: «Гуманність Франка ніхто ніколи не показав так просторо, так виразно, як це зробив Єфремов. […] У віку здичіння, газових камер і ГУЛагів праця Сергія Олександровича сприймається як розкішна містична квітка, передвістя кращого майбутнього, опроміненого вірою в людину»[92].

Зрештою, що поганого було в українському дієвому народництві на межі XIX-XX ст., яке в особах своїх молодих натхнених лідерів із генерації 1880-х-1890-х рр., в умовах «запізнілої модернізації» мультинаціональної автократичної імперії Романових шукало можливих способів переходу від станового до громадянського суспільства, від монаршого абсолютизму до конституціоналізму, від всеросійської держави до держави націй? Саме таке народництво (і саме ліберально-демократична течія в ньому) надавало чіткі реальні орієнтири в виборі життєвого шляху, пропонувало, не сходячи на манівці, не втрачаючи зв'язку зі своїм етносом, не забарвлюючи руки кривавим індивідуальним терором, засобами просвітництва й еволюційного зростання допомогти рідному народові вийти за межі провінціалізму й колоніалізму, долучитися до кола модерних європейських культурних націй...

У діаспорній енциклопедії України (Encyclopedia of Ukraine, vol. 5) (1993) зустрічаємо твердження, що

«як літературний критик Єфремов був найвідомішим представником пізнього популістського чи неопопулістського напрямку, який, незважаючи на жорстку критику з боку тих, хто наголошував на першості соціологічних або естетичних критеріїв, користувався широкою підтримкою в революційні роки і впливає до сьогодні. Посилаючись на те, що естетичний принцип є абсолютно невідповідним для історії української літератури, він окреслив три основні ідеї у розвитку цієї літератури: (1) «елемент особистої свободи, безперервний емансипаційний потік»; (2) «ідея національного визволення»; і (3) «прогресивний популістський потік у змісті та формі». Спираючись на критерії «служіння народові» та стандарт літературної мови як критерії оцінки літературних явищ, Єфремов мало значення надавав письменству XVII-XVIII століть, яке він вважав штучним, схоластичним і відірваним від «реального життя». Його увага була сконцентрована на історії сучасної літератури, на цьому полі він опублікував серію важливих монографій, головним чином про письменників 19 століття… У статті, яка з'явилася

[90] Грабович Г. Сергій Єфремов як історик українського письменства / Грабович Г. До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка. (Гарвардська серія; 1). Київ : Основи, 1997. С. 428-431. Вперше надруковано: *Сучасність*. 1976. № 10. С. 55-60.

[91] Голубенко П. На варті українського відродження: С. Єфремов як публіцист. *Сучасність*. 1983. Ч. 6 (266). С. 47.

[92] Бойко Ю. Літературознавча та літературно-критична методологія Сергія Єфремова. С. 199.

в «Киевской старине» в 1902 році, Єфремов висловив свою ворожість до модерністів. Використовуючи приклади творів Гната Хоткевича, Ольги Кобилянської, Наталії Кобринської, Катрі Гриневичевої та інших, Єфремов засудив те, що він вважав «модними течіями», «карикатурною формою», ентузіазмом до символізму та дезадаптації, і, перш за все, розглядав їх як нездатних глибоко заглибитись у життя, щоб «піддавати аналізу соціальні виразки» і лікувати їх. У 1924 році в своїй «Історії українського письменства» Єфремов присвятив нову главу «революційній» літературі 1919-24 рр., в якій він змінив свою популістську методологію, визнавши важливість формальних міркувань, і зробив глибокі коментарі щодо творчості радянських письменників»[93].

Як уявляється, виразне оновлення літературно-критичних настанов С. Єфремова переконливо простежується передусім в оцінках творчого доробку Михайла Коцюбинського [94] та в останньому розділі «Історії українського письменства», який можна вважати завершенням еволюції його літературно-критичних уподобань. «Літературні профілі накреслені в ньому енергійною і любовною рукою досвідченого знавця. Єфремов відкривав тут нові обрії, до яких переможно почала йти українська література, одночасно стаючи й сам на шлях до нових обріїв у власному підході до літературних явищ» [95]. Таким чином, незважаючи на контроверсійність оцінок сучасників та критиків пізнішої доби, слід визнати, що «Історія українського письменства» С. Єфремова - цей синтетичний та захоплююче написаний твір - може по праву вважатися одним з вершинних досягнень українського національного літературознавства.

Після поразки першої російської революції, в умовах режиму дуалістичної монархії та столипінського «заспокоєння», С. Єфремов увійшов 1908 р. до міжпартійного об'єднання - Товариства українських поступовців (ТУП), головною силою в якому були радикал-демократи. У 1908-1917 рр. виявив себе одним з найактивніших членів цієї організації. У роки Першої світової війни співробітничав з українськими есерами, публікувався (1915 р.) в есерівській газеті «Боротьба», брав участь у підготовці проекту «Програми партії українських соціалістів-революціонерів» (хоча остаточне організаційне оформлення партії тоді не відбулося - це сталося в Лютневі дні 1917 р., С. Єфремов до лав тієї партії, як відомо, не увійшов). Щодо специфіки єфремовської партійності, то фахівці зазначають: «С. Єфремов сам говорить про себе як про соціаліста, але непартійного соціаліста… Цікаво, що сам Сергій Олександрович вважав, що ніколи й не був у жодній партії, хоч і в УДРП, і в УПСФ вважався лідером партії. Мабуть, просто ці партії він не вважав класичними партіями з залізною дисципліною, партійною ієрархією і централізацією, якими були ліві партії есдеків, есерів та більшовиків. … Мабуть, тому і вважав Є. Чикаленко С. Єфремова ніяким політиком, а виконавцем функції «совісті нації», яку в росіян виконував В. Короленко. … Партією для С. Єфремова була українська

[93] Koshelivets Ivan, Shkandrij Myroslav. Yefremov, Serhii / *Encyclopedia of Ukraine*. Vol. 5. University of Toronto Press, 1993. 886 p. URL: http://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages\Y\E\YefremovSerhii.htm. Ця стаття змістовно й ідейно наближується до вміщеної в т. 2 «Енциклопедії українознавства» (за ред. В. Кубійовича) статті І. Кошелівця. Як відомо, 10 томів словникової частини видавались у 1955-1984 рр. Деякі дані застарілі (напр., не вказана дата і місце смерті С. Єфремова). Див.: Кошелівець І. Єфремов Сергій / Енциклопедія українознавства. Словникова частина / Гол. ред. В. Кубійович. Т. 2. Перевидання в Україні. Львів :НТШ, 1993. С. 659-660.

[94] Див.: Іваницька С., Єрмашов Т. Постать Михайла Коцюбинського в рецепції Сергія Єфремова. *М. Коцюбинський: погляд з XXI століття*: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 150-річчю від дня народження Михайла Коцюбинського. Чернігів: Лозовий В. М., 2014. С. 153-165; Іваницька С. Творчий спадок Михайла Коцюбинського в оцінках Сергія Єфремова на сторінках часопису «Книгарь» (1917 - 1919 роки). *Сіверянський літопис.* 2015. № 1. С. 146-154.

[95] Овчаренко М. Назв. праця. С. 160.

ідея, якій він служив вірно і віддано все життя, до самого загину» [96]. Він мріяв про створення за участю активних елементів із середовища радикал-демократів якоїсь єдиної, універсальної української соціалістичної партії «без того вузького доктринерства і догматизму, якими відрізняються соціал-демократи, партії, яка представляла б інтереси всіх трудящих на Україні, і головним чином численного трудового селянства», вважаючи такий крок «нагальною потребою часу» та висловлюючи побоювання щодо того, що в іншому випадку «в важку добу перелому, коли руйнується старий світогляд і на його уламках творяться основи нового - український народ залишиться без свого найближчого виразника і природного керівника і повинен буде йти за чужими в національному відношенні людьми, які краще і повніше відгукуються на його насущні інтереси в економічній області», й тоді доведеться «поставити хрест над українським народом, як нацією, що себе усвідомлює»[97].

У перші дні Лютневої революції 1917 р. С. Єфремов як авторитетний український діяч був обраний до Київської Ради об'єднаних громадських організацій. У квітні 1917 р. очолив «Союз українських автономістів-федералістів», а в червні обраний головою Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ) - спадкоємиці УДРП. Як лідер УПСФ, що увійшла до складу Центральної Ради, С. Єфремов уважав, що в своїй діяльності партія повинна орієнтуватися на селянство, як основу української нації; чітко ставити перед собою національно-демократичні цілі - задоволення потреб особистості, народу й нації; змінити назву, оскільки старий зміст поняття «радикал-демократизм» втрачений і не відображає «соціалістичного характеру партії, сполученого з федеративними устремліннями»; нова ж назва («соціал-федералістична», «трудова» або «народницька») зробить партію популярнішою серед широких народних мас. Один із представників молодшої генерації в УПСФ, Олександр Шульгин, повідомляючи Іллі Шрагу про партійні справи у Києві, писав, що саме Єфремов - це «дійсний центр партії» [98].

На Всеукраїнському національному конгресі (5-7 квітня 1917 р.) Сергія Олександровича обрали заступником голови Центральної Ради, згодом він увійшов до її виконавчого комітету - Малої ради. Микола Ковалевський називає його в спогадах одним із найвидатніших українських діячів того часу, ставлячи поряд імена М. Грушевського та В. Винниченка[99]. М. Ковалевський розглядав конгрес як символічне єднання різних поколінь українських діячів: «Конґрес був цікавий ще й з іншого погляду. На ньому перший раз зустрілися сотки місцевих українських діячів, які належали в переважній більшості до молодшого українського покоління, з діячами нашої старої громади. Це була незабутня картина, коли зібрався цвіт інтеліґенції України та її еліта, яка ще в кінці минулого століття взяла провід українського національного життя в свої руки». Показово, що І. Шрага, П. Чижевського, М. Грушевського, Л. Старицьку-Черняхівську, С. Ерастова, М. Левицького він відносить до старшого покоління, а В. Винниченка, В. Леонтовича, А. Ніковського,

[96] Гирич І. Мемуари С. Єфремова про українське суспільне життя на межі XIX - XX ст. / *Гирич І. Між наукою і політикою: історіографічні студії про вчених-концептуалістів*. Тернопіль : Богдан, 2012. С. 169-170.

[97] Ефремов С. Из общественной жизни на Украине. Москва : Речь, 1916. С. 37-38.

[98] Цит. за: Демченко Т., Онищенко В. «Знов море праці розстилається перед нами…»: Листи Сергія Єфремова до Іллі Шрага. *Літературний Чернігів: часопис літературної спілки*. Чернігів, 2001. № 17. С. 70.

[99] Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. Інсбрук : накладом Марії Ковалевської, 1960. С. 280.

С. Єфремова, «з його одвертим і глибоким поглядом», до «молодших, але вже відомих цілій Україні, представників культурного життя нації»[100].

М. Ковалевський пригадує також поведінку С. Єфремова під час обговорення й прийняття Першого Універсалу Центральної Ради:

> «Коли текст був остаточно ухвалений і голова Української Центральної Ради проф. Михайло Грушевський запропонував усім членам конвенту сеньйорів його затвердити, стався цей знаменний епізод... Сергій Єфремов, заступник голови Української Центральної Ради й ідеолог соціялістів-федералістів, захитав головою, висловлюючи ще раз свої сумніви щодо доцільности одностороннього проголошення автономії України. Ми всі чекали в напруженні, що Сергій Єфремов, цей один з кращих культурних діячів України, зробить. Чи він переможе свої вагання і сумніви, чи відірветься від тої культурницької аполітичности, яка характеризувала стару українську громаду, і чи відчує ритм історичних подій? Настала коротка перерва, під час якої Михайло Грушевський, а також Володимир Винниченко, переконували Сергія Єфремова в необхідності проголошення цього першого історичного акту українського народу. Михайло Грушевський нервово перебирав свою срібну бороду і врешті нетерпляче положив перед Єфремовим текст Першого Універсалу, показуючи пальцем на найважнішу частину тексту, в якому проголошувалась автономія України. Сергій Єфремов подумав ще хвилинку, перечитав ще раз текст проекту Першого Універсалу і врешті встав і сказав, звертаючись до всіх нас: - "ми приймаєм на себе величезну відповідальність". Потім він додав: - "я згоджуюсь на цей текст нашого Першого Універсалу"»[101].

У червні 1917 р. С. Єфремов отримав нове призначення - секретаря з міжнаціональних справ у виконавчому органі Центральної Ради Генеральному секретаріаті. Про склад та діяльність його першого складу з В. Винниченком на чолі М. Ковалевський слушно пише, що в цьому «автономному уряді» порівняно багато «кваліфікованих сил» посідали соціалісти-федералісти з Сергієм Єфремовим на чолі. «Сергій Єфремов перебрав генеральний секретаріят національних справ. Цей ресорт не мав нічого спільного з національно-освітніми справами, як можна було б думати з назви - його завданням було керувати зносинами з різними народами бувшої Російської імперії…»[102] Про його діяльність на цій посаді він свідчить наступним чином:

> «Дуже цінний політичний і громадський діяч, великий знавець нашої культурної історії, надзвичайно талановитий публіцист і високоморальна людина, Сергій Єфремов, увійшовши до Генерального Секретаріату як керівник ресорту національних або, вірніше, міжнаціональних справ, розумів по-своєму своє завдання. З великою одвертістю він переговорював з представниками російської демократії і Тимчасового уряду, стоючи на становищі, що власне ця метода щирих і одвертих розмов допоможе нам здобути приятелів для української справи серед росіян. Він покликався на приклади з передреволюційного життя, коли власне цим шляхом українське громадянство здобуло собі таких щирих і відданих приятелів, як відомий російський публіцист Віктор Обнінський або академік Шахматов. Він мав перед собою живий приклад Марії Грінченкової, родовитої росіянки, яка з великим запалом продовжувала українську видавничу і літературну діяльність (вона писала під псевдонімом Марія Загірна) свого покійного чоловіка, огненного українського патріота Бориса Грінченка. В історії українсько-російських відносин він дуже часто підкреслював об'єднуючі моменти, як,

[100] Ковалевський М. Назв.праця. С. 282-283.
[101] Там само. С. 352-353.
[102] Там само. С. 371, 373.

наприклад, братерство українців і росіян в декабристському повстанні проти Миколи Першого і відданість Миколи Костомарова українській національній ідеї. В добрій вірі він може занадто генералізував ці окремі, безумовно симпатичні епізоди в українсько-російських відносинах. Перед нами стояв одностайний фронт російського імперіяльного думання і хитрої московської дипломатії, пересякненої подвійною грою, яка в історії та й тепер окреслюється як методи візантизму. Так чи інакше Сергій Єфремов не міг, розуміється, осягнути великих успіхів у своїй праці щодо урегулювання українсько-російських взаємин.

Натомість його спроби нав'язати ближчі відносини з різними народами бувшої імперії як, наприклад, з білорусинами, грузинами, молдаванами, фінляндцями, естонцями, латишами, литовцями і мусульманами Туркестану, як також із сибірськими автономістами, осягнули своєї мети і вже в липні місяці 1917 р. було ясним, що ці народи охоче приєднуються до національно-визвольних змагань України та готові тісно співпрацювати з українським урядом.

Не мав Сергій Єфремов успіху з поляками, які хоч і декларували свої симпатії визволеній Україні, але покликалися на свою зв'язаність з варшавським центром, а в деяких випадках з польським національним комітетом у Парижі, від яких вони не мали інструкцій»[103].

С. Єфремов - учасник делегації на переговорах Центральної ради з Тимчасовим урядом із питання надання Україні національно-територіальної автономії. Про рівень надзавантаженості С. Єфремова свідчить лист Є. Чикаленкові від 27 серпня 1917 р.: «А я ввесь час у Києві мучуся. […] Мов каторжник з ранку до ночі на роботі і не то 8-годинному, а навіть 12-годинному робочому дню був би радий» [104]. Зберігся лист А. Ніковського до Є. Чикаленка, де йдеться про надзвичайну відповідальність С. Єфремова у ті дні: «А на Сергія Олександровича подивитись: цілком змучена, виснажена звощицька шкапа. В Центрораді за нього держаться, бо він єдина не потріпувана репутація, єдина чиста душа. А він носить одмовлення від «міжнаціонального секретаря» і ніяк не може впхати комусь із Центроради. А тим часом єдина його справа - газета, публіцистика» [105]. Це дійсно було так: працюючи в Центральній Раді та Генеральному секретаріаті, розбираючи жандармські архіви, С. Єфремов не випускав з рук гострого пера публіциста, майже щоденно виступав зі статтями на політичні теми в газеті «Нова Рада», що була фактичним органом УПСФ. За підрахунками І. Гирича, у майже 500 числах газети вміщено близько 1000 публікацій С. Єфремова, тобто на одне число в середньому припадало 2 публікації. Як правило, С. Єфремов готував поточну експрес-інформацію про тогочасні події. Нею відкривалася «Нова Рада». Таких статей-передовиць зазвичай було дві, рідше одна. Майже в кожному номері він подавав аналітичну або полемічну статтю, що часто складалися з двох-п'яти частин. Значно рідше Сергій Олександрович готував огляди преси й епізодично давав замітки в розділі хроніки [106].

Як відбувалось відновлення чи творення цього періодичного органу - дізнаємося з листів Єфремова до Чикаленка. Стосовно назви, 23 березня 1917 р. він писав, що сам обстоював стару назву без жодних додатків і додаток «Нова» перейшов усьо-

[103] Ковалевський М. Назв. праця. С. 387-389.

[104] Є. Чикаленко, С. Єфремов. Листування. 1903-1928 роки. С. 199.

[105] Цит. за: Миронець Н. «Теперішні листи колись будуть цінним матеріалом для історії...»: (листування Андрія Ніковського з Євгеном Чикаленком. 1917 рік). *Пам'ять століть*. 1997. № 5. С. 35-36.

[106] Гирич І. Публікації С. О. Єфремова в газеті «Нова Рада», 1917-1919 рр. (За архівним примірником з бібліотеки літературознавця). *Український археографічний щорічник*. Київ, 1993. Вип. 2. С. 336-337.

го одним голосом. До роботи редактора щиро взявся А. Ніковський[107]. Чикаленко відповів, що назвою цілком задоволений[108]. Наприкінці березня Єфремов зазначав, що зміст газети «цілком випадковий», скаржився на проблеми з друкарнею - не могли задовольнити попиту. Все, що встигали друкувати (7-8 тис. прим.), йшло в роздрібний продаж, а треба було ще задовольнити передплатників. Потрібно було придбати ротаційну машину[109]. У квітні купили друкарню П. Барського. Знову скаржився на відсутність співробітників і сподівався поскидати «швидко з себе сторонню роботу» і цілком засісти в газеті. «Треба налажувати все спочатку, а це тепер важко»[110]. У червні 1917 р. мали передплатників коло 15 тис. та, як вважав Єфремов, могли б стільки мати й дрібного продажу. А друкувати могли лише 12-13 тис. прим., бо не мали ротаційної машини[111]. Друкарська справа, за словами Єфремова, була тоді «чиста погибель» (нестача паперу й техніки в умовах зростаючого попиту). Водночас розповів про те, що на днях дав до друку «Історію українського письменства», видання мало коштувати 30 тис. руб. «Правда, книжка не йде, а біжить, і наша книгарня має 20000 на біжучому рахункові в банку, не кажучи про те, що на 30000 книжок закуплено». Мріяв про те, щоб утекти з Києва та виспатись, та про те, щоб його за «поміркованість» з Центральної Ради викинули. «Сидів би собі у газеті та писав, бо тепер і на те часу не маю: навіть на коліні писати - і то вже здається ідеалом»[112]. Листи Єфремова, як і його статті в «Новій Раді», відбивають критичне сприйняття ним політики Центральної Ради, а згодом - і Генерального Секретаріату[113].

Щодо питання, чи був Сергій Єфремов переконаним федералістом, чи він все ж таки насправді тяжів до ідеї політичної окремішності України, неординарною є думка Ігоря Гирича про те, що і М. Грушевський, і С. Єфремов, хоча й обидва народницького спрямування й світосприйняття, вже з кінця XIX ст. були «самостійниками», але «вважали це справою нездійсненою в часах тоді ще кволого новітнього українського суспільства» [114]. У процесі революції 1917-1920 рр. вони остаточно прийшли до розуміння необхідності державної незалежності України. Але М. Грушевський у 1917 р. «діяв рішучіше за С. Єфремова у сфері автономізації й усамостійнення українського життя від Росії». Єфремов модернізував програму УПСФ в 1918 р., зазначивши, що федералізм нині розуміється як всеєвропейська спілка, в якій Україна є самостійною державою. Обидва негативно поставилися до гетьманату П. Скоропадського. Дещо різнилося їх ставлення до С. Петлюри й польсько-української угоди 1920 р. [115].

У 1918 р., після першого перебування більшовицької влади в Києві, С. Єфремов випустив збірку статей «Під обухом». Сучасники (М. Павловський, колишній редактор дореволюційної «Ради») так відгукнулись на це актуальне видання:

> «З приємністю можна зазначити появу на книжному ринкові цієї невеличкої брошури, що складається з статей відомого українського публіциста, друкованих в «Новій

[107] Євген Чикаленко, Сергій Єфремов. Листування, 1903-1928 роки. С. 183.

[108] Там само. С. 186.

[109] Там само. С. 186. Єфремов писав, що лягає щодня о 3-4 годині, а встає о 8-й.

[110] Там само. С. 187. Також див.: С. 188.

[111] Там само. С. 192-193.

[112] Там само. С. 193. У листі 9 вересня знову повідомляв про друк своєї книги (с. 200).

[113] Там само. С. 192, 194, 196, 198-200.

[114] Гирич І. М. Грушевський і С. Єфремов на тлі суспільно-політичного життя кінця XIX - 20-х рр. XX ст. *Український історик*. 1996. № 1-4. С. 184.

[115] Там само. С. 184-185.

Раді» переважно під час большевицького панування у Київі.

Таки й справді немов «під обухом» доводилося жити тих три тиждні, почавши з 26 січня, не тільки українцям, а і всім, хто хотів мислити і робити «инако», ніж це подобалося большевикам. Особливо ж тяжко доводилося порядній українській пресі. І читач, маючи повсякчас перед своїми очима докази «свободолюбия» большевиків, цілком розумів і спочував публіцистові, коли той писав: «В той час, коли панує фізична сила, як би вона себе не звала, не може бути, певна річ, повного й усіма сторонами освітлення подій: у цих прогалинах ми наперед беремо свою частку вини на себе. Одно маємо тут сказати: де не зможемо, по правді говорити - там воліємо мовчати, бо сила може заціпити уста, може скувати, вільне слово, але зневолити, щоб щире переконання проти совісти говорило - ще не вродилась така на світі сила».

І слово письменника не розминулося з ділом. Брошурка ця - це немов щоденник під большевицьким обухом. Доводилося у поспіху, нервово озиватися на події, нашвидку складати їх оцінку, сподіваючись, що кожного дня обух той спуститься й припинить роботу. Але і в самій тій нервовости, якою характеризуються передруковані в брошурі статті, можна знайти свій плюс: вона безпосередніш одбивала пережите і через те може краще змалювати той псіхичний стан, в якому перебували люде під обухом.

На початку большевицької тиранії «Нова Рада» була єдиним опозиційним органом, в якому щодня читач знаходив блискучу і сміливу характеристику большевицького хамства, неуцтва, цінизму і просто таки звірства. Читачі пригадають собі, і якою громадянською мужністю і шляхетністю перейняті були такі статті нашого письменника, як знаменитий «Лист без конверта», що через голову малого блазня промовляв до всього громадянства, «На вістрях штиків», «Фельдфебель у Вольтерах» з його класичним наказом про «поползновение на опьянение», характеристика постаті «Муравйова» і инш.

Повторяємо, що під час «обухівського» животіння д. Єфремов був майже єдиним публіцистом, до голосу якого прислухалося все місцеве громадянство і не тільки друзі, а й вороги.

Отже, автор добре зробив, що зібрав свої цінні статті і видрукував в окремій книжечці, не давши їм розгубитися по окремих числах коротковічного щоденного часопису»[116].

І за часів панування в Києві білогвардійського режиму А. Денікіна, і за часів «військового комунізму» та «червоного терору» С. Єфремов не випускав із рук пера публіциста і друкував свої статті, памфлети, хронікальні нотатки, пропам'ятні есеї на шпальтах «Нової Ради» (яка періодично з цензурних міркувань змінювала назву, іменуючись то «Радою», то «Променем»). Чого вартий один лише його «Лист без конверта» Юрію Коцюбинському!...

Отримавши в 1919 р., на щастя, неправдиву звістку про його розстріл, вчинений більшовиками у Києві, Є. Чикаленко записав у щоденнику: «Скрізь ця кришталево чиста душа вражала всіх, хто його знав, своєю шляхетністю, преданістю тільки справі [...]; він з однаковою щирістю і старанністю працював і над дрібничками, коли їх треба було поробити в інтересах справи і коли інші

[116] Павловський М. [Рец.]: Сергій Єфремов. Під обухом. Большевики у Київі. Видавництво «Вік», Київ, 1918. 64 стор. ціна 80 к. *Книгарь: літопис українського письменства.* 1918. Ч. 8. Квітень. Стовп. 447-448.

ухилялись з причини занадто малої вартости їх»[117]. Показово, що й у 1920-ті роки, після того як колишні однодумці опинились по різні боку кордону та інколи - і в різних ідеологічних угрупуваннях, повага до С. Єфремова не зменшилась, переоцінка його постаті не відбулась (як, наприклад, у випадку з М. Грушевським після його повернення на Радянську Україну). Свідченням тому є лист від 1 листопада 1924 р. Дмитра Дорошенка, на той час - представника державницької школи в історіографії та прихильника гетьманського руху - до Марії Грінченко. Даючи пояснення деяким моментам у своїх нещодавно опублікованих спогадах «про недавнє минуле», він писав:

> «...В своїм передостаннім листі Ви, Маріє Миколаєвно, написали, що де-хто дивується, чом я не згадав Сергія Ол[ександрови]ча, як секретаря ТУПа і що з цього приводу думають, ніби я ... бойкотую Сергія Олександровича. Ця звістка мене дуже вразила. Перш за все, я як шанував Сергія Ол[ександрови]ча, так шаную й досі, ставлю його дуже високо як людину й діяча, не вважаючи на те, що може ми тепер на деякі справи дивимось кожен інакше, ніж було колись. Якщо і сам Сергій Олександрович думає, ніби я у відносинах до нього змінився, то я би був дуже вдячний Вам, Маріє Миколаєвно, як би Ви при нагоді переказали йому від мене, що глибоко поважаю і люблю його, і ці почуття мої до нього ніколи не зміняться. Щодо того, що я не згадав його в споминах, то це ж пуста річ - помилка, описка, може галичане, друкуючи, викинули - хіба ж це свідоме умовчання? Ні в якому разі! І що за дурниця була з мого боку таким способом "бойкотувати" Сергія Олександровича!»[118]

Вагомою є репліка з листа Віктора Андрієвського до Є. Чикаленка (лютий 1921 р.): «... тішить мене яко українця, що можу сказати серед людей: "Україна має не самих Винниченків та Грушевських, але й Євгена Чикаленка, Сергія Єфремова, Вячеслава Липинського й ще хоть небагатьох, та зате справжніх людей, що жили не гріх похвалитися перед людьми"»[119].

У травні 1920 р. Єфремов очолив «Український громадський комітет» в Києві. У другій половині 1920-1921 рр., після поразки армії Директорії УНР, перебував на нелегальному становищі, переховуючись від «червоного терору» у Києві та його околицях. В. Садовський писав Є. Чикаленку 29 грудня 1920 р.: «Бачив перед виїздом Сергія Олександровича; жив він на селі під Київом, думав до осені жить на селах, восени вирішувать питання, куди подаватись, чи на той бік, чи до Київа. Думаю, що він тепер в Київі». У серпні 1921 р. Є. Чикаленко називав С. Єфремова серед прихильників Петлюри - поряд з В. Прокоповичем, А. Ніковським, О. Шульгиним, О. Саліковським, в Петлюрі ж бачив «центр, коло якого вертиться все, що бореться за самостійність України»[120].

Після утвердження на Україні Радянської влади Єфремов отримав завдяки клопотам Президії УАН та особисто В. Вернадського «амністію» та своєрідну «охоронну грамоту» від червоних можновладців і перейшов нарешті на легальне становище. У громадсько-політичному житті С. Єфремов участі не брав,

[117] Чикаленко Є. Щоденник (1919-1920) / Упоряд. І. Старовойтенко. Київ : Темпора, 2011. С. 116..

[118] З епістолярної спадщини Д. І. Дорошенка. Листи Д. І. Дорошенка до М. М. Грінченко 1923-1926 рр. / *Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право* / Упорядкування та нарис: Ю. Пінчук, Л. Гриневич. Київ : Українознавство, 1996. С. 229-230.

[119] Чикаленко Є. Щоденник (1921) / Упорядк., передмова та коментарі І. Старовойтенко. Київ : Темпора, 2015. С. 70.

[120] Чикаленко Є. Щоденник (1921). С. 39, 80.

зосередившись винятково на науково-дослідницькій роботі. Прийняте восени 1922 р. адміністративними органами УСРР рішення вислати його за кордон у групі української інтелігенції (Н. В. Романович-Ткаченко, В. Чехівський та ін.) виконане не було[121].

У 1921 р. разом з іншими представниками української інтелігенції як міг, сприяв боротьбі з голодом в Україні. Його підпис зустрічаємо під листівкою «На голод!» (наклад 2000 прим.), де йшлося також про вихід літературно-художньої збірки «На голод»[122].

Стосовно академічної діяльності Сергія Єфремова, то спочатку вона просувалась успішно: у січні 1919 р. його було обрано дійсним членом Української АН по кафедрі красного письменства, у 1920 р. - дійсним членом по кафедрі історії української літератури. 11 березня 1920 р. «українське громадянство м. Києва» відзначало 25-річний ювілей діяльності Єфремова. А. Кримський повідомив про обрання його дійсним членом Української Академії наук. Філологічний факультет Київського українського державного університету присудив ювілярові почесний ступінь доктора українського письменства, представник Академії мистецтв зачитав постанову про обрання Єфремова членом Ради мистецтв[123]. Про відзначення ювілею подав відомості журнал «Книгарь» (1920, ч. 1-3) та сповістив про намір видати збірник праць на честь Єфремова (який так і залишився в рукописах).

У 1922-1928 рр. Єфремов - віце-президент, в 1924-1928 рр. - голова Управи Всеукраїнської АН. З 1923 р. вчений завідував історико-філологічним відділом ВУАН, був головою Комісії для видання пам'яток новітнього українського письменства, очільником Комісії для складання «Біографічного словника діячів України», головою ради Історико-літературного товариства. У справах ВУАН завжди виступав однодумцем А. Кримського - видатного сходознавця й Неодмінного секретаря Академії. З лютого 1926 по березень 1928 р. на громадських засадах очолював бібліографічну комісію Українського наукового інституту книгознавства (УНІК), до складу якої входило 20 вчених; брав участь у роботі комісії історії книги УНІК, публікувався на сторінках нового журналу «Бібліологічні вісті», виявивши себе кваліфікованим книгознавцем і істориком української книги[124]. За словами Н. Полонської-Василенко, «мав широку популярність в Україні», його звали в широких колах громадськості «сумлінням України»[125].

С. Єфремов був активним популяризатором і організатором літературного процесу на Наддніпрянській Україні. В різний час він підготував до друку низ-

---

[121] Даниленко В. М. Політичний контроль духовного життя в Україні 1920-х років / *Інтелігенція і влада:* Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927-1929 рр. / Упорядн.: В. М. Даниленко; Ред. кол.: Г. Боряк, Д. Бурім, В. Даниленко (відп. ред.), Я. Калакура, О. Маврін, Ю. Пінчук, В. Ульяновський, Г. Швидько. Київ : Темпора, 2012. С. 20.

[122] «На голод!» [Листівка]: «Лихо тяжке загостило на родючі лани України, ще тяжче впало на широкі простори ...» / Редакційний Комітет: Є. Григорук, С. Єфремов, М. Зеров, А. Кримський, І. Соколянський, П. Тичина, Ф. Шміт, Художньо-Технічний Комітет: В. Вайсблат, Т. Гребенко, О. Сліпенький, Ф. Шміт. Киев: Сов. тип. № 8, датовано за змістом [1921].

[123] Див.: Соловей Е. На шляху до синтезу / *Єфремов С. Літературно-критичні статті*. Київ: Дніпро, 1993. С. 10-11. Також: Додаток 7 / *Єфремов С. Публіцистика в «Книгарі» доби війни та революції (1917-1920)*. Херсон: Гельветика, 2018. С. 258-259.

[124] Ковальчук Г. І. Український науковий інститут книгознавства (1922 - 1936). Київ : Академперіодика, 2015. С. 476.

[125] Полонська-Василенко Н. Д. Українська Академія наук: нарис історії / редкол.: П. С. Сохань та ін. Київ : Наук. думка, 1993. (Пам'ятки історичної думки України). Репр. відтвор. з вид. Полонська-Василенко Н. Д. Українська академія наук (Нарис історії). Мюнхен, 1955-1958. Ч. 1-2. С. 68.

ку монографічних нарисів, присвячених творчості І. Франка, М. Коцюбинського, І. Нечуя-Левицького, Івана Карпенка-Карого, Панаса Мирного та ін., цінних і нині не лише унікальним фактичним матеріалом, але й неповторним авторським поглядом на сутність творчості цих класиків нашої літератури. У статті «Дорогою синтезу» (1923 р.) вчений подав перший історіографічний огляд українського літературознавства. Він виступив упорядником і редактором видань творів Є. Гребінки, І. Карпенка-Карого (Тобілевича), О. Кониського, В. Короленка, І. Котляревського, М. Коцюбинського, Т. Шевченка, Б. Грінченка, оздобивши власними примітками та передмовами.

У 1926-1928 рр. в ВУАН Сергій Олександрович стояв у центрі наукового життя підрадянської України - то був останній період його найінтенсивнішої творчої праці. Упродовж цих трьох років Єфремов зредаґував, при співпраці інших наукових робітників Академії, біля десятка наукових збірників, у яких левина частина роботи належала йому. Крім згаданих уже праць, Єфремов співредаґував (спільно з В. Міяковським) збірник «Декабристи на Україні», 1926, збірник, присвячений М. Лисенкові (з акад. О. Новицьким), 1927, збірник Шевченківського Інституту (з акад. Д. Багалієм), Харків, 1928, збірник «Література», ч. 1. (з М. Зеровим і П. Филиповичем), 1928, опублікував у різних збірниках більше двох десятків наукових статей і рецензій, прочитав десятки лекцій по різних Комісіях Академії, розгорнув інтенсивну лексикологічно-словникову діяльність, як головний редактор «Російсько-українського словника» (т. III, 1927), виступив як співредактор (разом з А. Ніковським) трьох томів «Словника української мови» Б. Грінченка, 1927-1928, працював як голова Комісії для складання біографічного словника діячів України[126]. Під керівництвом та за безпосередньою участю Єфремова розпочато видання й коментування літературної спадщини Т. Шевченка. Особливою заслугою академіка було опрацювання третього і четвертого томів зібрання творів Тараса Шевченка - листування й щоденних записів. Довідковий апарат у цих томах воістину подиву гідний. Четвертий том, наприклад, складається зі вступу на сорок сторінок, 187 сторінок тексту «Журналу» й 553 сторінок приміток, де надзвичайно сумлінно проаналізована кожна особа, кожна подія чи місцевість, згадані в Шевченковому «Журналі». Сам Єфремов опрацював 432 примітки, і деякі з них - чудові завершені наукові статті. Тільки незначна частина цієї колосальної праці була вміщена в так званому варшавському виданні Шевченка, що було перевидане 1962 р. в Чикаго.

Плекав надію перевидати у 1923 р. свою «Коротку історію українського письменства», що вперше побачила світ у Києві в 1918 р., але радянська цензура відмовила йому в тому:

> «20 травня. Заборонено друкувати мою «Коротку історію українського письменства», бо «немарксівська трактовка явищ літератури цілком зайва», як сказано в рецензії. Це вже друга заборона - в Харкові; перша була в Києві. Рецензували там Плевако (за), Коряк, Кулик і Сулима (проти). Невидений мудрий присуд належить Сулимі, - тому самому, що в недавно випущеному конспектові історії українського] письменства крав з моєї роботи обіруч. Це подяка! Найгірше буває, коли цензорами

[126] Про роботу в 1923-1929 рр. Комісії див.: Ляшко С. М. Постійна комісія УАН-ВУАН для складання Біографічного словника діячів України. 1918-1933: Документи. Матеріали. Дослідження / авт.-упоряд. С. М. Ляшко. Київ : Нац. б-ка Укр. ім. В. І. Вернадського, 2003. С. 20, 21, 269-272, 280. У звітах за 1927-1928 рр. зазначалося, що Комісія під головуванням Єфремова підготувала до друку 1-й том Словника на літеру «А».

робляться «братья-писатели», до того ж ще українці»[127].

Регулярно робив, як звик за часів юності, щоденникові записи, які згодом були долучені до справи СВУ як доказ. (У наші дні Михайло Слабошпицький, звертаючись до текстів дослідника, напише: «Якимсь незбагненним дивом повернувся до нас уже в роки незалежності ув'язнений разом із С. Єфремовим його щоденник. Скорбна книга, якій немає ціни»[128]). Єфремовські нотатки засвідчують рішуче неприйняття ним радянської влади, критичне ставлення до політичних заходів і господарської політики більшовиків. Такими є й рефлексії з приводу смерті лідера більшовизму - В. І. Леніна, у записах за січень 1924 р.:

«День почався знов з флага, цим разом з чорною облямівкою. Помер Ленін. Помер, дарма що офіціяльні «правительственные сообщения» казенним стилем промовляли казенні фрази, що йому краще, що він ходить, цікавиться справами, читає, мало не пише і навіть тиждень чи два тому «їздив на полювання». … Власне, помер він давно, з рік тому, як не можна вже стало таїтися з хворобою, чи звертати її на «замах есерів 1918 р.». Ще відтоді був це труп, який жадної не мав ваги в політичному житті й який за життя обернувся в якісь мощі чи чудотворний образ, що його іменем козиряли за урочистих оказій. Смерть фізична нічого не може взяти з того, що духовно давно вже померло. Але психологічно все-таки це подія. Комуністи спантеличились. Обиватель - холодний і байдужий читає пишні оповістки, чухаючи потилицю, з наказу міліції вивішує чорні флаги, тихцем злорадствує і лихословить та натовпом облягає мануфактурні крамниці, збуваючи «червінці»: а ну ж вони покотяться донизу. І хоча фактично нічого не змінилось, але психологічно утворюється грунт може за того «неустойчивого равновесия», в якому перебуваємо, й не зовсім безпечний. Це розуміють «партійці» і виходячи з мітингів після офіціяльних славословій, злісно сичать на натовп: контрреволюціонери!... А це зовсім не контрреволюція, а просто збайдужнілі, глибоко перелякані, ні до чого не цікаві люде. І зробили їх такими ті ж самі, що тепер злісно на них нарікають.

На довгий час почнеться ота казенна словесность, в якій слово «геній» мигтітиме певне так часто і акуратно, як телеграфний стовп над залізничною колією. Я читаю Леніна з перших його виступів, з середини 90-х років і його грубий тон ординарного агітатора ніколи не промовляв мені до душі. Плеханов був далеко талановитіший. До генія йому, як письменникові, певна річ дуже далеко. Як практичний політик, він більший: сильна вдача безперечно виявляється, яка не розбираючи пре просто вперед, не загадуючи, що з того вийде. Сильна вдача і може - прогресивний параліч. Наслідки чуємо всіма фібрами. Лад, який повстав з цього поєднання, в кращому разі од миколаєвського ріжниться тим, що нема царя Миколи II, а натомість став Микола III Ленін. Це в кращому разі, бо більшої реакції, політичної й громадської, ніж та, що стала за наслідок «твердої вдачі» або прогресивного параліча Леніна, світ ще не видав. І не побачить ніколи. Червона аракчеєвщина - здобуток Леніна, як політика. Ну, а в такім разі чому ж не проклямувати і «без лести преданного» теж за генія?»[129].

І далі: «31 січня. Брехня, брехня, брехня... якась вакханалія брехні, ціле море брехні, липкої, крикливої, навіть не натуральної. Знов завзято совітська преса й промовці експлуатують байку про «краще» і зв'язок смерти Леніна з замахом на його есерки в 1918 р. і «шлють прокляття» на голову злочинців, дарма що лікарське повідомлення про причини смерти ніж словцем не згадує, що замах мав будь-

[127] Єфремов С. Щоденники, 1923-1929. Київ : ЗАТ «Газета "Рада"», 1997. (Серія «Мемуари»). С. 40.

[128] Слабошпицький М. Що записано в книгу життя: Михайло Коцюбинський та інші. Київ : Ярославів Вал, 2014. С. 477.

[129] Єфремов С. Щоденники, 1923-1929. С. 59-61.

які наслідки для здоров'я» [130].

Вже в першій половині 1920-х рр. цей критично мислячий інтелектуал позначив найболючіші точки «соціалізму» по-більшовицьки, дійшовши шляхом спостережень висновків: проста людина в країні Рад поставлена в таку залежність від держави, що перестає існувати як особистість; селянство приречене на вимирання, бо держава забирає всю його продукцію; в громадському житті панують облудлива пропаганда, доноси, провокації, примітивізм, які складають головні риси системи... За таких умов, на думку Єфремова, держава не зможе розвиватися, вона або задушить суспільне життя й сама загине, або суспільне життя знищить державу. Тому він занотовує в щоденник:

> «Не раз, а може сотні разів ставив я перед себе питання: а може я помиляюсь щодо большевиків; може моя «стара» істота просто не розуміє «нових» вимог часу, може мій «старий» міх «нового» вина не вміщає. Може з мого боку просто несправедлива ота відраза, яку почуваю до цих «героїв нашого часу». Тяжкі це питання, і тяжкі переживання... Але коли перед мене стають оті - брехня, провокація, хвастовитість, пошлість, які становлять головні риси большевицької системи - то відповідь одну можу дати: не приймаю системи, на брехні й провокації, на світовому дурисвітстві заснованої. Навіть кров, насильство, якщо воно одверте й щире - можна зрозуміти, коли не простити. Але не брехню, не лицемірство, не провокацію - огидні ознаки розтлінного режиму. І він мусить загинути. На гнилизні нічого твердого не збудуєш. Але скільки ще людей отруїть, зопсує, здеморалізує оте порохно, ота гнилизна трухлява»[131].

Це запис від 13 березня 1924 р. 19 березня того ж року він коментує слова голови Ради Народних Комісарів УСРР Власа Чубаря, який висловлював невдоволення щодо того, що академік С. Єфремов нібито мало працює та сподівається на падіння більшовизму й відновлення Директорії УНР:

> «Цікавий це голова держави, що з пліток черпає свої відомости! Цікаве теж і для мене складається становище: з 18, либонь, років роблю як каторжник, за роботою світа не бачу, про 8-годинний робочий день можу тільки мріяти, а цим пригінчим усе здається, що нічого не роблю. А найпікантніше буде, коли справді вишлють за те, що не пишу в якому-небудь «Більшовику» пришелепуватому. Ну й погляди державні у цих випадкових мужів державних! «Ми, ми», а решта - ніби раби, що повинні «нам» догожати, до «нас» пригинатись і своєї волі не мати. А запитав би голова держави хоч би у Державного видавництва - чому не друкується хоч би Коцюбинський та Короленко, що їх «неробітник» Єфремов роки тому поздавав готовісенькі. Анекдотичні часи й анекдотичні люде!»[132].

Загалом, його потайний щоденник - це вражаючий документ доби, це хроніка морального протистояння інтелігента «старої формації» тоталітарному режиму, це своєрідне балансування між «без надії сподіваюсь» і відчуттям приреченості… Протягом п'яти років - а це була не найгірша пора радянської історії, доба непу, відносної лояльності режиму до своїх опонентів (явних та уявних), «українізації» (хоча й досить декоративної, але все ж таки…) - несприйняття системи у вченого невпинно посилювалось, і водночас зростав песимізм щодо перспектив майбутнього.

Матеріали щотижневих зведень секретного відділу ДПУ УСРР за 1927 р. свід-

[130] Там само. С. 65.
[131] Там само. С. 91.
[132] Там само. С. 94.

чать, що С. Єфремов знаходився під безперервним наглядом влади. Писали про його ставлення до ювілею академіка Д. Багалія, про небажання співробітничати з радянською пресою («на вопрос Любченко, почему он, Ефремов, не сотрудничает в прессе, он ответил, что не желает писать в продажной прессе»), про ставлення до автокефалії, про зв'язки з науковими колами Німеччини, до якої він посилав у приватне видавництво «Вальтер, Грунтер і К-о» свої праці з історії української літератури, про організацію «Комітета допомоги українським літераторам і робітникам друку», який існував нелегально, а головою його був С. Єфремов (секретарем Г. Голоскевич, казначеєм В. Ганцов)[133]. У січні 1927 р. Київський відділ ДПУ отримав санкцію на обшук у кабінеті Єфремова в зв'язку з тим, що той нібито намагався переслати до Берліна «відомому гетьманцю» Д. Дорошенку полишену в Києві бібліотеку під виглядом обміну книгами з Берлінським університетом, про що Сергій Олександрович писав у листах Дмитру Івановичу[134]. У лютому 1927 р. формулювання влади щодо позиції Єфремова стали більш категоричними й загрозливими. У зведенні «Об антисоветской деятельности Ефремова» стверджувалось, що

> «академик Ефремов из роли пассивного нашего противника превращается в активного врага, который старается вредить нам в той области, где он работает, т. е. в области науки и литературы, особенно в Академии Наук, где он группирует вокруг себя антисоветсткие элементы. Ефремов в данное время пишет для Германского издания историю украинской литературы… В отзывах о представителях пролетарской литературы полностью проявляется непримиримо враждебное отношение Ефремова к Советской Власти. Свой труд, предназначенный специально для заграничного читателя, Ефремов строит так, чтобы показать ему, что Соввласть «душит свободное слово» и вообще всякое проявление свободной мысли. Пишется это эзоповским языком, но так, что не трудно разобрать в чем дело. Свои рассуждения о «литературе - зажатой в неслыханные тиски», Ефремов начинает пророчеством о том времени, когда «более талантливые истинные писатели станут на путь независимости, неподкупности и честного служения путем печатного слова не только художественным задачам, но и общественным целям». Он говорит и о том, что нити развития в будущем связаны будут так крепко, что никому уже не удастся их разорвать. … «Внешние условия - пишет Ефремов - переменчивы, лишь бы были силы и желание превозмочь их. И в том, и в другом у представителей новейшего поколения, по-видимому, нет недостатка».

Влада дуже точно зрозуміла суть думок і настроїв видатного літературознавця, тому висновок був недвозначний: «вполне целесообразно поставить вопрос об изоляции Ефремова»[135].

Про авторитетність наукової думки С. Єфремова у професійному середовищі 1920-1929 рр. можуть слугувати, наприклад, численні посилання на його праці у поета-неокласика, талановитого дослідника літератури, професора Павла Филиповича (1891-1937). Це студії Филиповича, присвячені Т. Шевченку, І. Франку,

[133] Інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927-1929 рр. С. 37-39.

[134] Там само. С. 41-42. Історія мала продовження. У зведенні за 26-22 січня 1927 р. було зафіксовано: «Киевским отделом ГПУ были командированы в ВУАН два сотрудника ПК, в целях обнаружения библиотеки Дорошенко. После долгого сопротивления, зафиксированого даже в специальной «декларации», которую приводим ниже, Ефремов согласился допустить к описанию библиотеки Дорошенко в количестве 1500 томов, находящейся у него в кабинете. Допрошенные Ефремов, Крымский и Левченко, не успев сговориться, дали разные показания о том, как библиотека попала в ВУАН» (Там само. С. 45-46).

[135] Там само. С. 60.

Лесі Українці, М. Коцюбинському, О. Кобилянській, О. Олесю, М. Рильському[136]. Статтю «Українське літературознавство за 10 років революції» він вмістив у редагованому С. Єфремовим збірнику «Література» (Київ, 1928, вип. 1). Щоправда, вже у статті «Соціальне обличчя українського читача 30-40 рр. XIX в. (Нарис перший)» (*Життя й революція*. 1930. № 1), коли Єфремов був на лаві підсудних за процесом СВУ, критик на догоду владі вже викривав «ідеалістично-народницькі схеми» С. Єфремова і тональність текстів стала передбачувано іншою[137].

Павло Балицький у своїх записах 1929-1930 рр., згадуючи співробітництво Сергія Олександровича в журналі «Наше минуле» (1918) і видавництві «Друкар», так змальовує соціопсихологічний портрет Єфремова: «… досвідчений журналіст, талановитий літератор, авторитетна людина. У питаннях ідеологічних являвся визнаним ментором молодої редакції. Однак, присмак якоїсь сухості, не дивлячись на зверхню лагідність, не сприяв усталенню найтіснішої дружби поміж Єфремовим та редакцією… Непомірна самовпевненість, замилування собою, сприяли в ньому надмірно високої думки про свою власну особу. І коли прихильники прочили Єфремова в наступники Чернишевського чи Короленка, сам Єфремов, очевидно, збирався взятися за роль, що її проводив до того М. Грушевський, який тоді вже був дискредитований своєю авантюрою з есерами»[138]. Можливо, ці свідчення треба сприймати з певним застереженням, бо писано це було під час слідства зі справи СВУ («єфремовської справи»), за якою П. О. Балицький був арештований, але в січні 1930 р. звільнений[139].

Приводом для кампанії публічного цькування академіка С. Єфремова можна вважати публікацію його останньої статті «Про двох лицарів - одного під забралом, другого так» у львівській газеті «Діло» від 25 липня 1928 р., що стала відповіддю на статтю К. Студинського «За Українську Академію наук» у цій же газеті в травні того ж року. Керівництво України не забарилось розгорнути «громадську

[136] Филипович П. П. Літературно-критичні статті / Передмова, упорядкування, примітки С. С. Гречанюк. Київ : Дніпро, 1991. (Серія «Українська літературна думка»). С. 36, 37, 64, 73, 100, 102, 105, 107, 205, 209, 213, 218, 219, 244, 248, 250. Наприклад, П. Филипович коментував оцінки С. Єфремова щодо перших літературних спроб О. Кобилянської, зазначаючи, що брак громадського змісту, поринання в психологічні тонкощі, естетизм і індивідуалізм, викликали з боку критики гострі закиди і тому Франко, відповідаючи Єфремову в дискусії про «нову красу», погоджувався, що добре, коли письменник поперед усього «студіює появи соціального та громадського життя», але «класти це неминучою умовою для кожного письменника, принципом української штуки було б зовсім не розумно». Бо ж не всякий має можливість студіювати громадське й соціальне життя. Приклад - Кобилянська, Гриневичева. Остання пізніше, з нагоди десятих роковин смерті Франка, згадала вдячно цю оборону: Франко «сказав те, що дійсно було мені неначе зняте з уст: Кобилянській, Гриневичевій, засуненим у тісноту хатнього життя, немає як додивлятися до суспільних сюжетів; хіба ж їм брехати» (Филипович П. П. Назв. праця. С. 182). З'ясовуючи обставини формування особистості О. Олеся (Кандиби), задаючись питанням «Чому ж такий уплив справило полтавське свято відкриття пам'ятника Котляревському?» на формування нової генерації українців, Филипович широко посилався на оцінки «свята Котляревського» в Полтаві, які С. Єфремов дав у нарисі в збірнику «Привіт Іванові Франкові в сорокаліте його письменської праці» (Львів, 1916) та відомій статті 1903 р. в «Киевской старине» (Филипович П. П. Назв. праця. С. 198-199).

[137] «Ми ще раз пересвідчуємося в тому, які далекі від дійсності ідеалістично-народницькі схеми С. Єфремова, що розділ VI своєї «Історії українського письменства» («Письменство 20-40 років») починав твердженням: «Безпосереднім і найпершим стимулом до письменства народною мовою буває скрізь любов до рідного краю»... і далі писав: «Ця любов до рідного краю, навіть стихійна прихильність до його, конкретно повинна була обернутись в любов до модної тоді народності - тобто, кінець кінцем, до простого народу». Ніяк не випадає характеризувати такими рисами Срезневського, що був, на думку С. Єфремова, «осередком» і «душею» харківських альманашних заходів 30-х рр.» (Филипович П. П. Назв. праця. С. 31).

[138] Цит. за: Ковальчук Г. І. Український науковий інститут книгознавства (1922-1936) / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ : Академперіодика, 2015. С. 484.

[139] Там само. С. 480-485.

кампанію» боротьби з «єфремовщиною», вживаючи апробовані засоби і тиснучи на незручного, що занадто незалежно себе поводив, Єфремова[140]. Ще одним чинником, який негативно вплинув на становище Єфремова, була боротьба в стінах ВУАН між ним, А. Кримським, В. Липським, з одного боку, та М. С. Грушевським, з іншого[141]. Єфремов був не тільки віце-президентом, а ще й головою господарської управи. У ЦК КП(б)У вважали, що ця боротьба послаблює «буржуазно-інтелігентську» верхівку Академії.

У січні 1929 р. С. Єфремов дізнався, що його можуть позбавити права не лише друкуватися під власним ім'ям, але й взагалі заробляти на життя літературною працею:

«17 січня. Якось Анд[рій] Васильович] [*Ніковський. - С. І.*], бувши п'яним, розказував мені, що є наказ до Держ[авного] видавництва та Книгоспілки, щоб не приймали од мене до друку нічого. Я не зовсім поняв йому віри, бо Держ[авне] видавництво саме друкує Шевченка та Коцюбинського, а Книгоспілці я й не збиравсь нічого давати. Хоча, з другого боку, під той час, коли тяглося оте

Щодня Пілати розпинають.

Морозять, шкварять на вогні -

мені часто приходило на думку, що Пілати тим не задовольняться, а попробують позбавити мене цілком слова і заробітку. Останнє для них може навіть важніше, ніж перше: бити «и дубьем, и рублем»... І от, здається, починають мої побоювання виправдуватися.

З місяць тому я підписав у видавництві] «Рух» умову на редакцію віршів Грінченка, з передмовою. Умову мало затвердити правління видавництва в Харкові - і от сьогодні прийшов до мене представник «Руху» і здивований каже, що умову затверджено, але згадку про передмову викреслено... Він не розуміє, чому, і я не розумію, якщо не спинитися на думці про якусь заборону мого ймення в друку. Можливо, все можливо.

Був і другий видавець, П. Комендант, що хоче, щоб я йому редактував, і з передмовою своєю, Яновської «Городянку». Як людина оглядна, цей просто пішов до Окрліта («цензури») й запитав, чи нема, мовляв, на Є[фремо]ва заборони. Там йому сказали, що нема і вони судитимуть мої праці, як і інших авторів. Отже - чи нема, чи вони брешуть? На останнє ніби натякає пригода з «Рухом»... В усякім разі мені не подобається оце ходіння та розмова про мене в цензурі: коли й нема ще заборони, то вони її можуть спровокувати.

Отже, можливо, що мене зовсім позбавлять слова. Цілий вік віддати літературі, щоб на старість заніміти - о, вони добре знають, куди влучити. Але хоч і як це тяжко - а витерплю і таке знущання. Коли треба буде, то й занімію, піду чоботи латати, а себе не зречуся»[142].

Запис від 3 лютого 1929 р.:

«3 лютого. Проскочило якось два числа американської «Народної Волі», - звичайно тепер ніякі українські видання з-за кордону до нас не доходять. В одному стаття - «Московська нагінка на С. Єфремова». Не вважаючи на всякі наївні ляпсуси (мене звуть «70-літнім стариком»!) перебіг справ подає стаття досить вірно, особливо щодо відомих резолюцій та протестів. Кінець статті занадто урочистий. «Це доказ, що... мос-

[140] Там само. С. 476-479.

[141] Пиріг Р. Я., Тельвак В. В. Михайло Грушевський: біографічний нарис. Київ : Либідь, 2017. С. 419, 429-432, 434, 436-437, 440-442, 444-446.

[142] Єфремов С. Щоденники, 1923-1929. С. 725-726.

ковська диктатура - це темна сила, така сама, як середньовічна інквізиція чи теперішній італійський фашизм. Вона боїться кількох слів сімдесятилітнього старика у закордонній газеті, і то боїться так, що мобілізує проти нього цілу зграю невіж, безхарактерних лакеїв та штурпаків-запроданців. З другого боку, що той старик, що без страху і вагання перебув всі лихоліття української революції і руїни на свойому київському посту, це така велика моральна сила, що всій московській державі треба налягати на нього, та й то не просто, а з ріжними протестаційними штуками. Та не застрашили Єфремова царські тюрми, денікінські штики та комуністичні погрози, то й не застрашать теперішні наказні резолюції. Вони всі заслабі для того, щоб притьмити силу сонця-правди, за яке так мужньо вступався і вступається академік Єфремов, і яке швидше чи пізніше, мимо усіх ворожих заходів, таки засіяє на українській землі». Даремне тільки американська газета говорить про «московську» нагінку: свої землячки чи не більш метушаться та заробляють на шматок хліба з маслом у цій брудній та огидній історії. Почав же Грушевський, піддав Студинський, а там... Семки і Чепіги, Заболотні й Баталії, Крупські й Куликовські і тисячі безособових боягузів... На Москву нарікати нема чого, коли на Україні все руйнується руками своїх власних, рідних, українських яничарів»[143].

Запис від 26 лютого 1929 р.: «Одержав привітання од Славка, Олександра Ігнатовича, Дмитра Івановича. Кличуть до себе. Звісно, сам я не поїду, а коли вивезуть, то на схід, а не на захід»[144].

Запис від 1 березня 1929 р. «Кажуть - сам я не бачив, що «Вечерний Киев» надрукував замітку, що треба Шевченкові дні використати на боротьбу з «єфремівщиною». Це навіть пікантно: у Єфремова очі над Шевченком вилазять, а вони ім'ям Шевченка боротимуться з «єфремівщиною»! Ну, та нехай: побачимо, чий батько дужчий!»[145].

Запис від 25 березня 1929 р. «Переказують мені з Харкова, що якимсь чудом до книгарні дісталося 25 примірників моєї закордонної «Історії». Як про те довідалась публіка, то того ж дня охочих до неї записалося 250 чоловіка, і книгарня в клопоті - кому дати. Це наслідок тієї реклами, що мені протягом півроку робили газети. Кажуть так само, що Мирного розійшлося половина видання, хоча ні оповісток, ні рецензій не було, опріч однієї - лайливої - в «Критиці» (я її ще не бачив, бо тієї «Критики» в Києві треба з свічкою шукати). Логіка виходить така: лають - значить, треба прочитати. Теж з анекдотів нашої анекдотичної дійсности»[146].

Запис від 20 травня 1929 р.: «З причини останніх арештів виникла справжня паніка з нищенням документів, листів і т. п. До якої міри позалякуваний народ став, то й не сказати. Загальний голос - що це нова ліквідація української молоді, як української, за те, що вона українська. Отже, українізаційний курс твердо стоїть! Україну матимемо незабаром у Наримському краї або на Мурмані... і, власне, все краще виполюється і нищиться, бо мерзотники та шкурники чудово собі пристосувалися і почувають себе не згірше. Та ну їх! Боляче про це говорити. А комуністичні півголовки ще силкуються втиснути мене в компанію Донцова, який, певно, мене більш ненавидить, ніж навіть їх самих!»[147].

Запис від 21 травня 1929 р.: «Оригінальна країна, - нічого казати! Країна, в

[143] Там само. С. 731.
[144] Там само. С. 740. Йдеться про В. Прокоповича, О. Лотоцького, Д. Дорошенка.
[145] Там само. С. 741.
[146] Там само. С. 749.
[147] Там само. С. 766.

якій навіть найчервоніша революція діє, як найчорніша реакція. Та й то правда: «екстреми ся стикають», як любив говорити Франко, - крайності збігаються, щоб довести марксівський «закон» діялектичного розвитку. Але жити од такого торжества «закону» не лекше»[148].

Запис від 24 травня 1929 р. «Закінчив вступну статтю до Шевченкового листування. Вийшла чималенька. Але писав я її під таким настроєм, що не знаю, чи не доведеться з половину перекреслити й наново писати. Важко щось робити, коли таке навкруги діється, а на душі тільки смуток і неспокій панує. Ну, така вже наша доля - людей рокованих на страту в цьому найкращому з усіх можливих світів»[149].

Запис від 28 травня 1929 р. «Нова хвиля арештів. Забрато Щепанюка, Ів. Чикаленка і багатьох інших. Куди вони їх набирають? Та й за віщо і по що?.. Мабуть, усю українську інтелігенцію з традиціями хочуть перевести. Українізація без українців, або краще - на погибель українцям. Та й навіщо вони здалися, - адже «нам будуть фабрики кувати ідеали», а підспівуватимуть на всякі голоси тим сфабрикованим ідеалам Тутківські та Дорошкевичі. Логічно події розгортаються, що й казати! Очевидно, справа вже йде про фізичне винищення українства!»[150]

Запис від 20 червня 1929 р. «Володимирові щоденники потрапили до ГПУ. Виказала людина, що їх переховувала. Отже, Вол[одимир] - вже призначений. А разом з ним і багато людей. Це й мені грізне memento. Чи не знищити й мені своїх записів? Шкода нищити. Будь, що буде...»[151]. Такі та інші нещадно-критичні думки вченого щодо сутності сталінсько-ленінського режиму стали найбільшим козирем у руках слідчих і суддів на процесі Спілки визволення України, головою якої зроблено академіка Сергія Єфремова.

Як твердять сучасні дослідники, щоб не зганьбити себе в очах майбутніх поколінь, академік С. Єфремов і його однодумці потай запровадили так звану нотифікацію. На випадок арештів і примусу до неправдивих заяв і показань вони підготували листи з поясненням своїх справжніх поглядів і позицій і передали їх на зберігання Єфремову. Ці документи не збереглись[152]. До того, ще до арешту поштовий політичний контроль та інформатори в оточенні академіків стали повсякденним явищем[153].

Переконливими ознаками все зростаючої неприхильності радянського режиму стали висловлювання офіціозної критики на адресу літературно-критичних напрацювань С. Єфремова. Як такі можна розглядати натяки у рецензії Миколи Новицького на видання І. Айзенштока «Бібліотека українських класиків. Українські Пропілеї. Том перший. Котляревщина» (1928). М. Новицький робить закиди всім незгодним із ленінсько-сталінською партійною лінією в культурному житті. Ось приклад такого ідеологічного пасажу: «На сторінці 13-й у «Вступних нотатках» І. Айзеншток подає таке зауваження: 'Без сумніву, і М. Петров, і Іван Франко і С. Єфремов - люди вельми поважні, щиро віддані справі дослідження української літератури, проте ж не вік нам дивитися чужими очима на білий світ - часом буває добре й власні очі мати". З цією посилкою безумовно треба погодитися, внісши до неї уточнення: говорячи «ми», маємо на оці під цим заіменником проводиря і хазяїна нашої будівничої епохи робітничу класу з її конкретними ре-

[148] Там само. С. 767.
[149] Там само. С. 767-768.
[150] Там само. С. 768.
[151] Там само. С. 765.
[152] Даниленко В. М. Назв. праця. С. 27.
[153] Там само. С. 29, 24.

волюційними завданнями, з її методологією пізнання і організації в керовництві будівничо-культурним процесом. Це «ми» має на увазі і видавництво…» Далі критик із «Червоного шляху» пише: «Так, наводячи схеми періодизації української літератури В. Коряка і далі М. Зерова, автор не виявляє свого до них відношення (а це - не маловажна річ!) Він говорить: «Ніби всупереч національно-народницькій схемі С. Єфремова може стати марксистська періодизація української літератури, запропонована В. Коряком… у своїй схемі (якій, - коли у Єфремова нац. народницька, у Коряка - марксистська ? - *М. Н.*). Мик. Зеров досить добре зрозумів своє основне завдання - поставити в центр уваги іменно літературу - і не пішов за тими істориками літератури, які, спрощуючи науку про базис і надбудову..» (хто ж це саме? і в чім - спрощення? *М. Н.*)

І зовсім дивний, хоч знову таки занадто обережний, висновок:

«Факти й думки, наведені вище, з д а є т ь с я, д о с и т ь переконують у тім, що для загальних схем н і б и ще не прийшов час». А коли ж він прийде? І хіба, взагалі, «час» є критерій незрілости схем і джерело їхнього походження»[154].

Взірцем довільного перекручення літературознавчого доробку С. Єфремова в умовах посилення компартійного контролю над літературним життям є праця Івана Лакизи на сторінках журналу «Пролітфронт» у серпні-вересні 1930 р., несамовито просякнута ненавистю та презирством до «народовської», «буржуазно-націоналістичної інтелігенції». І. Лакиза не вагаючись писав: «Єфремовщина - оце й є той елемент старого, що перебуває сьогодні поза нашою сучасністю, але не просто перебуває, а бореться за своє існування, чіпляється за нове й намагається «вмешиваться в дела наши».

Єфремовщина - оце й є той елемент старого, проти чого новому треба всіма силами боротися, отруйні впливи чого треба витравити та максимально сприяти тому, щоб марксівське літературознавство раз у раз ширше й глибше опановувало історію української літератури, а Єфремовщина була згадувана в аспекті історії контрреволюції на Україні»[155]. Стосовно студій С. Єфремова над творчістю М. Коцюбинського, якого Радянська влада мусила-таки визнати за класика, хоча й «революційно-демократичного» спрямування, то пролетарський критик твердив:

> «Творчість Коцюбинського - виразника ідеології радикальних, революційних кіл української інтеліґенції в умовах царату, в умовах придушення будь-якої живої думки - мала підривну силу, будила, штовхала свідомість мас до революційних висновків, до революційних акцій, лила воду на млин нашої сучасносте. Ось за це, ми й числимо Коцюбинського в активі нашого культурного балянсу.
>
> Але Єфремов хоче справу повернути не так. Він хоче творчість Коцюбинського обернути проти нас, він хоче її представити в іншому пляні. Яскравою до цього ілюстрацією є його книга про Коцюбинського, що ще й досі не дістала собі належної критики.
>
> С. Єфремов перш за все поставив собі завдання одгородити Коцюбинського й його творчість од нашого часу, од того нового читача, що настав з початком пролетарської революції.
>
> Не дарма ж Єфремов, кінчаючи свою розвідку про Коцюбинського, загальну спрямованість якої можна й треба характеризувати, як наукову фальсифікацію, двуруш-

[154] Мик. Новицький. [Рец.]: Бібліотека українських класиків. Українські Пропілеї. Том перший. Котляревщина. Редакція, вступні статті і примітки І. Айзенштока. ДВУ. 1928. *Червоний шлях*. 1929. № 1. [Бібліографія]. С. 274-275.

[155] Лакиза І. М. Коцюбинський в освітленні С. Єфремова. *Пролітфронт*. 1930. Серпень-вересень. № 5-6. С. 302.

ництво з намірами просто контрреволюційними в історії літератури …»[156]

І далі в такому ж викривальному дусі Лакиза доводив антикомуністичний і ненауковий підхід Єфремова до аналізу творчості М. Коцюбинського:

«Не кажучи вже про брутальні натяки Єфремова в цій довгій цитаті на адресу «теперішніх монополістів од літератури», хочеться спинити всю увагу на тих висновках, що їх зробив С. Єфремов, після здавалось би, докладної аналізи творчости Коцюбинського. За висновком С. Єфремова творчість М. Коцюбинського «з його високолюдяним таланом» суперечить побутові й тенденціям нашої епохи, і вона, з її абсолютною непристосованістю до наших, очевидно, «пропаґаторських замірів», не служитиме нашому читачеві

… Єфремов своїм висновком, як бачимо, хоче обернути Коцюбинського, творчість його, проти нашої доби і далі її відповідно відтлумачує.

… Працю С. Єфремова довго вважали одною ґрунтовніших та солідніших праць про Коцюбинського, її цитували, на неї посилались, її запозичали, навіть утворилася, сказати б, ціла школа тлумачення Коцюбинського за Єфремовим. Коцюбинський - аристократ духу; Коцюбинський - песиміст; Коцюбинський - все життя в шуканнях; Коцюбинський - у них не виходить з під впливів Мопассана, Чехова.

Формули ці перетворилися за Єфремовим на штамп, вони як школа мають своїх вірних учнів. Приймалося все це апріорно, без будь-яких стараннів критично їх усвідомити перевірити.

А між тим слід лише поверхово, але критично підійти до книги С. Єфремова й виявиться, що перш за все це праця не оригінальна: сказати, що її додержано в дусі якоїсь єдиної центральної тенденції, знайденої в творчості Коцюбинського, - важко; сказати, що на ній позначалася якась певна історично-літературна методологічна школа, хоча в своїх основних працях Єфремов додержується певних методологічних засад (дивись двухтомник його історії літератури) - і цього сказати не можна. Сказати всього цього про працю С. Єфремова не можна через те, що вона є перш за все старанно й ретельно підбитий підсумок тому, що вже було раніше сказано про Коцюбинського»[157]

На думку І. Лакизи, до праці цієї потрапили всі хиби попередніх критиків, у ній знайшла місце собі вся та методологічна мішанина, що з нею критики Коцюбинського підходили до оцінки його творчості. Тут, як вважав він, нібито зібрано й зведено докупи, «сяк-так штучно пов'язане» все, що писали про Коцюбинського і Старицька-Черняхівська, і Ол. Грушевський, і І. Франко, і С. Черкасенко, і М. Євшан, і навіть В. Леонтович, хоча з останнім С. Єфремов ніби не погоджується про естетизм Коцюбинського та ніби з ним сперечається[158]. І. Лакиза наголошував: «Досить тільки визнати те, що Єфремов, пишучи про Коцюбинського цілу монографію, підбиваючи підсумки всьому, що написано вже про письменника й що відомо про нього з спогадів сучасників, - до речі сказати, що вся ця література має багато суперечливого, - Єфремов жадним словом не озивається на всю цю суперечливість, ніби з усіма оцінками погоджується й тільки поставив собі за завдання всіх об'єднати й усе сказане погодити. А тимчасом, оцінки, що їх дали Коцюбинському М. Євшан, С. Черкасенко, В; Леонтович, Л. Старицька-Черняхівська, - всі ці оцінки погодити, об'єднати дуже важко. Усі вони здебільшого одна одну виключають і базуються на різних соціяльних ґрунтах. С. Єфремов узяв собі слово «проти» тільки оцінки В. Леонтовича та й то через сорок сторінок це забуває й пристає на оцінку

[156] Там само. С. 303.
[157] Там само. С. 304-305.
[158] Там само. С. 308.

В. Леонтовича»[159]. Висновки Лакизи як марксистського критика були категоричними й провокативними: Єфремов в наведеному тексті постає як представник «войовничої буржуазної інтелігенції», ворожої до пролетарської революції, «виразник реакційних кіл української інтелігенції», а його монографії властива «груба методологічна мішанина» та «суб'єктивне, свавільне тлумачення літератури»[160]. Слід пам'ятати, що така нищівна критика була спрямована проти людини, яка вже не мала шансу захиститися. Як вважають фахівці з історії журналістики, на сторінках журналу «Пролітфронт» було відпрацьовано один із принципів інформаційної війни доби утвердження тоталітарного ладу: «ставити критику не після літератури, де вона виконує функцію узагальнення літературних явищ, а перед літературою, щоб вона йшла попереду й показувала їй, літературі, дорогу. Критика й література помінялися місцями. Критика як вторинний текст, спрямована на осмислення первинного тексту (власне літератури), витлумачувалася як первинний текст, який мусить тій літературі загадувати попередню програму, ставити завдання, що їх література повинна слухняно виконувати. Література із способу пізнання дійсності перетворилася на спосіб ілюстрування вже готового й наданого їй літературною критикою знання»[161]. В такому «оновленому» комунікативному просторі Єфремов як людина й фахівець, що передусім цінував особисту свободу й свободу думки, працювати не міг.

Не вельми прихильно до С. Єфремова ставилися на той час і окремі представники еміграції, передусім націоналістично налаштовані публіцисти генерації 1900-х рр., які провину за поразку Української революції покладали на республіканськo-демократичний провід Центральної Ради. Так, Євген Маланюк на сторінках донцовського «ЛНВ» (кн. 4, 1929 р.) у нотатках «Чергова лекція (Нагінка проти Єфремова)» писав:

> «Совітські (на «соборній» мові - т. зв. «радянські») газети повні протестів і погроз на адресу Сергія Єфремова. Мало не кожна початкова школа у Києві «улаштовує» протестаційні віча, і на вічах діти і вчителі (звичайно - цілком «свободно») «виносять резолюції», де С. Єфремов фігурує як «активний ворог рад[янської] влади», «неприхований контрреволюціонер» і т.і[н].
>
> На жаль, цей анекдот не такий веселий, як здавалося б. Становище С. Єфремова справді дуже трагічне, поскільки С. Єфремова за кордон, очевидно не пустять (це ж не рідні Кускови й Пешехонови!), не виключена для цього можливість познайомитися з тими місцями, куди Макар телят не ганяв.
>
> Болюче шкода цієї людини!»[162]

І далі, протиставляючи «лояльність» і «українофільство», нібито властиві Єфремову, та «державництво», задавався риторичним питанням:

> «Бо коли вже Єфремов, той самий, що на запитання більшовицького патруля: «Де зброя?» - класично вказав на своє перо, той самий, що залишався лицарсько вірним своєму драгомановському прапорові, не зважаючи на громи й бурі 1917 -1920 рр., той самий, що зі святобливою строгістю, побожно й ревно провадив дійсно *аполітичну*

[159] Там само. С. 309.

[160] Там само. С. 309, 310, 319. І. Н. Лакиза 1935 р. був репресований, 1938 р. розстріляний.

[161] Михайлин І. Л. Інформаційна війна в літературній критиці журналу «Пролітфронт»: об'єкти і прийоми. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*. 2012. № 989. Сер.: Філологія. Вип. 63. С. 67.

[162] Маланюк Є. Чергова лекція / *Маланюк Є. Вибрані твори* / Упорядник Олеся Омельчук. Київ : Смолоскип, 2017. С. 349.

лінію під совітським режимом (бо коли б спробував був при більшовиках написати хоч десяту частину колишнього чергового фейлетону з Чикаленкової «Ради», то в 24 години був би розстріляний!), то хто ж тоді є нині дозволений цензурою російською на Україні?!

Але облишмо українофільську логіку і перейдім на *державницьку»*[163].

На думку Маланюка, різниця між столипінським і совітським режимом у тім власне й полягала, що «перша влада, як певна себе, поблажливо дозволила С. Єфремову вправлятися публіцистичною шаблюкою, тим більше, що ці вправи йшли по лінії єдиного фронту *всеросійського* лібералізму, де, напр[иклад], Короленка від Єфремова чи там М'якотіна відрізнити було не так легко; влада ж совітська, яка вже з огляду на переважаючий національний склад передовсім *труслива* - і цього не дозволяє, *бо боїться*. З другого боку, коли усі - спідлилися, яке ж має право С. Єфремов носити авреол такої дивної для совітських умов - людської гідності?... А тут - «Історія українського письменства», та ще в 2 томах, та ще видана в білогвардійськім Лейпцигу (досі, на жаль, не покоренім під нозі Кремля). А тут - вишивана сорочка й козацькі вуса, коли по статуту має бути «толстовка», окуляри й м'якотінська борідка сизо-табачного кольору з міллю…»[164] Висновок автора цієї філіпики був такий: «Яка ж наївність була думати (історикам!!!), що сучасний СССР, ця навіть не квартира з награбованим, а лишень дірявий намет з оксамитового лахміття старої Росії, - дозволив би на творення абсолютно *непотрібної* їй, ба й шкідливої для неї української культури, як і кожної культури (стилю, характеру, здоров'я).

На цю наївність і попалася драгомановська простодушність С. Єфремова»[165].

Вражений цим виступом «з того берега», Єфремов коментував у щоденнику 13 квітня 1929 р.:

«Приніс мені несподіванку «Л[ітературно]-Н[ауковий] Вістник», у IV-тій книзі вмістивши статтю Є. Маланюка - «Чергова лекція», якою й отруїв мені цілий сьогоднішній день. Гнусна стаття - найпаче своїм тоном, у якому під жалем (і хто його просить мене жаліти?) вчувається приховане злорадство. Брехень також не бракує, як і суперечностей. А найголовніше - такту ні на шаг. Знають же, що я не можу їм відповідати - і все-таки проминають добру нагоду помовчати. Коли комуністичні півголовки тут гукають «розпни його!», то фашистські півголовки там лукаво підхихикують: «так його! Сам заробив!». Згадалось мені Чикаленкове: «подлая нація», або Грінченків вірш: «Народ-герой героїв появляє»... Я не вважаю себе за героя, але яким рабом треба бути, щоб, сидючи в безпечному захистку, виїздити на людині, що як-не-як, а рискує, і з своєї спокійної віддалі читати «тортурованому» - вираз Маланюка - нотації!.. Якось загубили люде міру речей і про що колись і не подумав би такий Маланюк, тепер з ясним чолом робить»[166].

Досить критично, і знову ж таки з позицій радикального націоналізму ставився до творчості С. Єфремова Роман Бжеський, що відбилося у двох його рецензіях - на «Коротку історію українського письменства» й на монографію про Михайла Коцюбинського[167]. Так, у першій він писав: «Недавно вийшло фотодруком друге ви-

[163] Там само. С. 350.

[164] Там само. С. 351.

[165] Там само. С. 359-360.

[166] Єфремов С. Щоденники, 1923-1929. С. 754.

[167] Див.: Бжеський Р. Прелюдія поступу (вістниківський доробок 1924-1934 років) / Упорядники: Володимир Бойко, Тамара Демченко. Київ : Темпора, 2016. С. 265-269, 275-277. Щоправда, згодом він

дання сього популярного курсу історії та теорії письменства, призначеного очевидячки для школи та самоосвіти. Віддавна вже відчувається потреба такої книжки. А особливо на Волині. Тут є лише дві гімназії, а тому більшість нашої молоді мусить часто задовольнятися лише семикласовою школою, а для такої молоді цілком природно, що прекрасні підручники з обсягу теорії письменства В. Домбровського та з обсягу теорії письменства М. Возняка малоприступні як з огляду на докладність та науковість викладу, так і з огляду на ціну»[168]. Позитивно оцінюючи сам факт появи «популярного курсу історії та теорії письменства», підкреслюючи актуальність та позитиви книги («написана дуже легкою і приступною мовою і по прозорости та ясности викладу може вважатися зразковою»)[169], рецензент водночас твердить про «…якусь дивну залежність п. С. Єфремова від московської літератури та московських наукових концепцій! І то така залежність, якої певно не зможуть позбутися й ті, що будуть учитися у сеї книги»[170]. В обох рецензіях ця теза домінує і саме на її основі Р. Бжеський вибудовує свої висновки. З погляду Р. Бжеського, висновки ці не є втішні: «Словом, у «Короткій історії письменства» забагато драгоманівщини, москвофільства, політики, помилок та недоглядів, що разом можуть некорисно вплинути на підростаючу молодь, і тому ся книжка не може заповнити прогалину, яка істнує досі в нашій популярній літературі»[171]. «Де-що далі, говорячи про Лесю Українку (котру автор не дооцінює), каже, що в таких творах: «В катакомбах» та «Оргії» поетка «освітлює боротьбу… християнства з поганством»! Довго довелося б читачу шукати в «Оргії» сеї боротьби. Наприкінці автор дає місце звеличенню політичної і громадської діяльности Грушевського та Винниченка (роблячи з сього останнього «ватажка українства»), яке не має ніякого відношення до історії літератури»[172]. Бжеський стверджує, що «весь час проглядає та народницько-демократична ідеологія старого українства, яка зруйнувала нашу державу в 1917-1920 році і яку ми подібними підручниками прищепимо молоді»[173]. Дещо суб'єктивним і категоричним, як на наш погляд, є твердження Р. Бжеського щодо позицій, з яких С. Єфремов аналізує творчість письменників. Зокрема, рецензента «…в викладі вражає, що творчість здебільшого й оцінюється і розглядається не так з мистецько-національного погляду, як із громадсько-демократичного, а подекуди то навіть просто класового»[174].

Лейтмотивом відгуку Р. Бжеського на монографію про Михайла Коцюбинського знову ж таки є властива нібито С. Єфремову «залежність від московської літерату-

визнає заслуги «старших за віком автономістів», що брали перед революцією активну участь в українському культурному житті, і в особливу заслугу Єфремова поставить заснування видавництва «Вік» і журналістську діяльність (див.: Млиновецький Р. Нариси з історії Українських визвольних змагань 1917-1918 рр.: (Про що «історія мовчить»). 2-е вид., переглян. і доп. Торонто: Чужина, 1973. Т. 2. С. 426).

[168] Б. Р. (Роман Бжеський). [Рец.]: Сергій Єфремов. Коротка історія українського письменства. Вид. 2-ге. Видавництво «Дніпрові пороги», 1924 р. / *Бжеський Р. Прелюдія поступу (вістниківський доробок 1924-1934 років).* С.265.

[169] Там само. С. 265.

[170] Там само. С. 265.

[171] Там само. С. 267. У примітках упорядники зауважують, що «драгоманівщина - явище, назва якого походить від прізвища Михайла Петровича Драгоманова (1841-1895) - видатного українського мислителя і громадського діяча. Націоналісти кола Д. Донцова не поділяли його поглядів: ідеї федеративного устрою всіх слов'янських народів, демократизацію суспільства, переваги парламентських реформ тощо. Вони вважали, що М. Драгоманов знівелював в українському русі революційний дух, пробуджений Т. Шевченком» (с. 269).

[172] Там само. С. 267.

[173] Там само. С. 266.

[174] Там само. С. 266.

ри». Бжеський вживає вирази на кшталт: «Закоханий в московську літературу п. Єфремов…»[175]. Або: «Коли б п. Єфремов вмів відчувати і розуміти мистецькі образи та менше мав охоти виказувати «залежність» від московських письменників…»[176]. Були висловлені й інші претензії. «…Не буду довго спинятися на першому біографічному нарисі, лише зазначу, що автор занадто ідеалізує родинні відносини Коцюбинського і занадто категорично запевняє, буцім Коцюбинський мав у Чернігові «місце куди-б піти» (в родинній атмосфері і в гурту однодумців, серед української громади). … В розділі другому, під заголовком «Дорогою шукання» п. Єфремов дуже вузько уявляє собі літературні впливи, не звертаючи уваги на впливи науки, публіцистики, а головно бурхливого життя, його подій і проявів»[177]. На погляд Бжеського, Єфремов не спромігся проаналізувати вплив на Коцюбинського західно-європейських авторів[178], і, крім іншого, намагався довести, що «Коцюбинський естетом був лише між іншим, а головно був гуманістом», а значить, «п. Єфремов не розуміє, що бути естетом зовсім не значить описувати виключно щось гарне, а значить бачити красу в боротьбі, в змаганнях, у контрасті, в тонких переживаннях і вміти ту красу гарно передати музикою слів»[179]. Присуд Бжеського-критика, який привносив ідеологічну складову в літературну діяльність, був гострим і невтішним: «Як перша монографія про М. Коцюбинського, книжка С. Єфремова має своє значення, але Коцюбинський як митець і письменник як не мав, так і не має ще критика, який би спопуляризував його твори і вказав суспільству на перлини людського духа, розсипані в ній»[180]. Як бачимо, ні ортодоксальні марксисти, ні радикальні націоналісти не сприймали творчого методу й ідейних позицій С. Єфремова, і діставалося йому в 1920-ті рр. з обох сторін.

Після арешту 21 липня 1929 р. С. Єфремов кілька місяців не визнавав, що належав до Спілки визволення України. Інші арештовані (їх було 45) теж твердили, що вперше почули про СВУ під час слідства. Та це не зупиняло сталінських слідчих. Вони продовжували витискувати з арештованих «зізнання», і Єфремов врешті-решт змушений був з гіркою іронією «зізнатися», що очолював нібито у 1920-1924 рр. Братство української державності (БУД), заснував у 1926 р. СВУ, яка мала на меті реставрацію старого ладу [181]. Про висунуті звинувачення щодо

[175] Бжеський Р. [Рец.]: Акад. Сергій Єфремов. - Михайло Коцюбинський. (Вид. «Загальної бібліотеки»). Липськ, 1925 р. / *Бжеський Р. Прелюдія поступу (вістниківський доробок 1924-1934 років).* С. 276.

[176] Там само. С. 276. «Закоханий в московську літературу п. Єфремов, всупереч категоричному твердженню самого М. Коцюбинського («На вироблення мого літературного смаку мали вплив найбільше письменники європейські: Золя, Стріндберг, Арне Гарборі, Кнут Гамсун, Від, А. Шніцлер, Верга і др.» - ст. 172) силоміць намагається довести залежність його від московських письменників та від старих (зрозумілих авторові) українських» (С. 276).

[177] Там само. С. 275.

[178] Там само. С. 276.

[179] Там само. С. 277.

[180] Там само. С. 277.

[181] Див.: Наєнко М. Сергій Єфремов / *З порога смерті… Письменники України - жертви сталінських репресій*. Вип. 1 / Упоряд. та передмова О. Г. Мусієнко; авт. кол.: Бойко Л. С. та ін. Київ : Рад. письменник. 1991. С. 183-185. Про ставлення С. Єфремова до радянського режиму й стосунки з компартійними діячами див.: Фролов М. О. Компартійно-радянська еліта в Україні: особливості існування та функціонування в 1923-1928 рр.: монографія. Запоріжжя : Прем'єр, 2004. С. 202, 390, 451, 526, 529, 539, 568, 602, 608, 616-617, 620. Про настрої українського громадянства в зв'язку з арештами у зведенні ДПУ за вересень-жовтень 1929 р. див.: Українська інтелігенція і влада. С. 588-591, 595-601. В цих документах викладено свідчення Єфремова під час слідства, зокрема, його слова, що «політика, економіка і культура однаково знаходяться в упадку в Радянській системі. Всі живі сили країни голосно кричать про необхідність свого звільнення з-під влади диктатури» (Назв. праця. С. 601). В. Сосюра у дні процесу сотворив цілу поему «СВУ» (див.: Винничук Ю. Прокляті роки / *Невідоме розстрілене відродження:*

підготовки збройного повстання проти Радянської влади він сказав: «...Ця мілітаристська фантастика не спиралася на солідні аргументи, її просто не приймали на віру, і треба було втратити відчуття дійсності, щоб будувати на ній якісь політичні розрахунки» [182]. Вирок для підсудних був очікуваним - С. Єфремов та ще 3 особи були засуджені до 10 років позбавлення волі. А. Болабольченко відзначив, що в цьому документі - звинувачувальному акті - «про С. Єфремова не сказано жодного слова правди», зате він переконливо показує, як «почала працювати пекельна кухня фальсифікацій»[183], яка згодом перетворилася на визначальну рису радянського «судочинства». Загалом у справі СВУ (цей ганебний судовий процес проходив з 9 березня по 19 квітня 1930 р. у Харкові, в приміщенні оперного театру, відтак серед громадськості отримав назву: «Опера СВУ - музика ГПУ») на лаві підсудних опинилися представники національно-демократичної, «уенерівської» інтелігенції, що разом перейшли і модерну фазу українського відродження, і революцію 1917-1921 рр. Максим Славінський, публіцист і перекладач, діяч Петербурзької громади й один із однодумців С. Єфремова по співпраці в УПСФ, перебуваючи в еміграції, писав: в очах радянської влади усі сорок п'ять учасників процесу - це «ідеологічна голівка українського народу, яку треба знищити»; але, всупереч очікуванням, цей процес засвідчив, що «…такі люде, як…Єфремов, страху не знають» [184].

Своєрідно відреагував на звістку про «викриття» організації СВУ В. Винниченко, який перебував в еміграції. У щоденнику 2 грудня 1929 р. він записав наступне: «На чолі її стояв С. Єфремов, а брали участь Володимир Чехівський, Гермайзе, Ніковський і Дурдуківський. Всі вони арештовані. Програма їх була немов би реставрація капіталізму й поміщицтва, незалежність України під протекторатом «сусідньої держави», себто Польщі. Арештовані в усьому зізналися, й їх мають судити.

Як воно є в дійсності, не знаю, але знаю, що, коли на чолі організації стояв Єфремов, то це була цілком нікчемна й безпечна організація. З цього факту я тільки бачу те, що, коли такі люди, як Єфремов, Дурдуківський, Ніковський беруться за конспірацію, то, значить, режим ослаб»[185].

За кордоном про долю репресованих написав згодом історик і розвідник Віктор Петров-Домонтович («Що сталося з Остапом Вишнею, С. Єфремовим і В. Дурдуківським?», «Краківські вісті», 13 жовтня 1942, № 227)[186]. У праці «Українська інтелігенція - жертва большевицького терору» («Українська літературна газета», Мюнхен, 1956) В. Петров так пояснював справжню мету та підґрунтя цього ганебного дійства: «Процес СВУ був політичним процесом. Поняття політичного процесу в Совєтському Союзі набуло зовсім своєрідного значення. Це зовсім не

антологія / упоряд. та передм. Ю. П. Винничука. Харків : Фоліо, 2016. С. 5-6). Також про справу СВУ див.: Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917-1941 рр. Київ : Пенмен, 2017. С. 317-370.

[182] З протесту першого заступника прокурора Української РСР у справі Спілки визволення України (Уривок) / *Болабольченко А. Сергій Єфремов. Біографічний нарис*. Київ : Щек, 2010. С. 195.

[183] Болабольченко А. Сергій Єфремов. Біографічний нарис. С. 175.

[184] Славінський М. Процес 45-ти (Уривок докладу) / *Закордонне бюро Української демократично-радикальної партії. Бюлетень*. 1930. Ч. 4. (Липень). С. 1-2.

[185] Винниченко В. Щоденник. Том 4 (1929-1939). Київ: Смолоскип, 2012. С. 136. Також див. С. 139. На той час Винниченко вважав, що вся українська критика налаштована до нього неприхильно (запис від 6 квітня 1929 р.) (с. 62-63).

[186] Ця стаття перевидана В. Брюховецьким (Петров В. Невідомі статті. *Кур'єр Кривбасу*. 2011. № 254-255 (січень-лютий). С. 231-250). Див. також: Андреєв В. М. Віктор Петров. Нариси інтелектуальної біографії вченого. Дніпропетровськ: Герда, 2012. (DNIPROVIANA). С. 121.

був суворий процес проти людей, які вели активну політичну боротьбу проти уряду. Навпаки, це був процес тих, проти кого уряд вів боротьбу. Особиста політична акція підсудних важила щонайменше. Вона могла бути, могла й не бути. Підсудні могли не мати жодного відношення до політики й до політичної боротьби, але уряд вів проти них боротьбу і цього було досить […] СВУ не існувало, але існувала українська інтелігенція і вона підлягала ліквідації»[187]. В. Петров неодноразово повертається до цієї думки:

> «На лаві підсудних сиділа українська інтелігенція. Знищенню підлягали не дані особи за певну їх провину, а українська інтелігенція як така […] «Українська контрреволюція» і «українська інтелігенція» були ототожнені. Шукали не контрреволюціонерів, а інтелігентів. На суді фігурували не ватажки повстань і не учасники терористичних актів, а літератори, письменники, науковці, журналісти, пан-отці, кооператори, лікарі, студенти. Замість відсутніх політичних документів в ролі «речевих доказів» фігурували академічні словники, наукові розвідки, мистецькі твори». Єфремов згадується неоднарозово. «Обвинувачений Товкач з Полтави признався, що мав зв'язки з Єфремовим, що Єфремов приїжджав до нього в Полтаву у справі дослідів над творчістю Панаса Мирного». Не було конспіративних квартир, натомість службовий кабінет голови управи УАН С. Єфремова був оголошений «місцем конспіративних зборів української контрреволюції». Визнання з боку Єфремова, що совєтські семирічки давали недостатню підготовку учням для вступу в ВИШ, оформлялося в винувальному акті як «невдоволення з системи совєтського шкільництва» під пишним і бучним наголовком окремого розділу «Контрреволюція на фронті школьництва»[188].

Важливий коментар до тих подій знаходимо також у статті молодшого сучасника Єфремова, історика Олександра Оглоблина:

> «Боротьба, одверта нищівна боротьба почалася з 1929-30 рр., з процесу СВУ. Чи існувала тая «Спілка Визволення України», чи ні - тяжко сказати. Є дуже серйозні підстави думати, що маємо тут справу з звичайною провокацією ГПУ. […] Але факт лишається фактом: большевики добре намітили собі ціль і обрали живі «мішені» - відомих українських діячів, найбільш тоді авторитетних і, на думку совєтської влади, найбільш небезпечних. В центрі поставлено було постать академіка Сергія Єфремова, цього лицаря нездоланного української науки й громадськости на терені совєтської України, людину, яку за його кришталеву громадську й особисту чесність нерідко називали «першим джентльменом України», «совістю української нації», перед ким схиляли з пошаною чоло його політичні вороги, навіть люди, що особисто його ненавиділи. Єфремову зовсім не треба було творити якусь спеціяльну таємну політичну організацію: за ним ішла і пішла б, куди б він повів, велика частина української наддніпрянської інтелігенції. Большевики чудово знали, що Єфремов не піде на жадний компроміс з совєтською владою. Цю людину можна було тільки знищити - і це мав зробити інсценізований у Харкові, за режисурою Миколи Скрипника й Панаса Любченка, процес над «головними учасниками СВУ» [189].

На думку Марії Овчаренко, «це не був випадок, що саме на С. Єфремова упав перший удар пляномірного червоного терору. Він же єдиний між науковими діячами його формату зберігав незаплямовану принципіяльність і з гордістю невгнуто-

[187] Петров В. Українська інтелігенція - жертва большевицького терору / *Петров В. Розвідки*: в 3-х тт. / упоряд., передм. та прим. В. Брюховецький. Київ : Темпора, 2013. Т. 2. С. 633-634.

[188] Петров В. Українська інтелігенція - жертва большевицького терору. С. 638.

[189] Оглоблин О. Як большевики руйнували українську історичну науку (За ред. Л. Винара). *Український історик*. 2000. № 1-3 (144-146). С. 26.

го лицаря виминав вовчі ями зрадливої симбіози із смертельним ворогом. Вірність ідеалам, яким присвятив усю працю свого творчого життя (пробудження народу до національного самоутвердження) і мужній чин державного мужа (політична самостійність), поєднані з винятковими прикметами особистого характеру, опромінювала його постать особливим ореолом і робила його живим символом громадських чеснот» [190].

У 1930 р. в офіціозному виданні «Литературная энциклопедия» погляди С. Єфремова трактувались недвозначно як позиція «українського буржуазного націоналіста», як:

> «чисто буржуазного деятеля, пользовавшегося народнической идеологией и фразеологией в их украинской модификации… Теоретическим обоснованием позиций Ефремова была теория руководящей роли надклассовой интеллигенции и теория украинской бесклассовой нации…. В своих историко-литературных исследованиях Ефремов руководился либерально-народнической идеологией в ее украинском преломлении…. Идеализм в мировоззрении, метафизика в методе мышления, национализм как критерий оценки общественных явлений, субъективно-социологическая методология в изучении литературного процесса, подмена классовых мотивов социальной борьбы мотивами биологического и морального характера, иллюзия бесклассовой украинской нации и надклассовой интеллигенции - таковы основные черты теоретических воззрений Ефремова, как они отразились в его литературных работах»[191].

Більш детально свій погляд на методологію Єфремова В. Бойко, автор цих бездоганно ідеологічно виважених визначень, виклав у статті «Суб'єктивно-соціологічний напрям в українському літературознавстві» (Критика. 1929. № 6) і в журналі «За марксистсько-ленінську критику» (1930, Ч. 2/61). Аналогічним чином «розправлявся» з ідеологією «єфремовщини» в загальному потоці політичної лайки найближчий співробітник Єфремова по ВУАН, професор О. Дорошкевич на сторінках «Літературного архіву» (Харків, 1931. Кн. 4-5), що, втім, не врятувало його самого від переслідувань в середині 1930-х рр. Врешті-решт у радянській історіографії надовго ствердилася сформульована в період сталінізму абсолютно негативна оцінка спадщини Єфремова.

Під кінець терміну вирок Єфремову було продовжено. Він відбував покарання в політичному ізоляторі, спершу в Ярославлі, а потім у Володимирі над Клязьмою. Сліпнучи, навіть у нелюдських умовах політичного в'язня намагався працювати (готував лексичні словники до творів Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Котляревського, П. Гулака-Артемовського, перекладав сатиричні твори І. Ільфа та В. Петрова). Крім цього, доповнював словник Б. Грінченка, мріючи, якщо пощастить вийти на волю, видати його[192].

Тривалий час дата й точне місце смерті академіка були невідомі. За кордоном припускали, що він ще живий. У жовтні 1941 р. в окупованому німцями Львові вийшла ювілейна стаття на честь С. Єфремова, де згадувалось про процес СВУ: «Опісля коли в інший спосіб став працювати для українського народу в «Спілці Визволення України», покарано його найжорстокіше. Людину, що жила пером, позбавлено цієї роботи, запроторено в Ярославську тюрму, де й досі може пробував, якщо не стрінула його доля тисячів нещасних жертв большевицького терору.

[190] Овчаренко М. Назв. праця. С. 128.

[191] Бойко В. Ефремов С. А. *Литературная энциклопедия*: В 11 т. [Москва], 1929-1939. Т. 4. [Москва]: Изд-во Ком. Акад., 1930. Стб. 95-102.

[192] Докладніше див.: Татусь М. Доля акад. С. О. Єфремова. (Відбитка із збірника «Спілка Визволення України»). Мюнхен, 1953. С. 8.

У розквіті творчих сил відірвано від праці для рідної культури вченого, який, по словам акад. А. Кримського, пише картинно, жваво, дотепно, розумно, прекрасно, бездоганною зразковою українською літературною мовою, пише глибоко та переконливо. Дай, Боже, щоб ще жив, щоб діждався волі і кращих днів та знову став працювати для українського письменства»[193].

Пленум Верховного Суду УРСР 11 серпня 1989 р. реабілітував Сергія Єфремова разом з усіма, засудженими по справі СВУ, оскільки в їхніх діях не виявлено складу злочину.

У радянській Україні вивчення, коментування, а тим більш перевидання, творів опального академіка заборонялось[194]. Вільне від політичних впливів висвітлення його політичних поглядів та наукових здобутків було можливим лише в діаспорі, у незалежному науковому середовищі (студії Ю. Бойка-Блохина, П. Голубенка, Г. Грабовича, Г. Костюка, М. Овчаренко, П. Одарченка, Б. Рубчака, Ю. Шевельова). Так, П. Голубенко у доповіді на пленарному засіданні наукової конференції Української Вільної Академії Наук у США (17-18 квітня 1976 р.), присвяченій сторіччю з дня народження вченого й громадського діяча, говорив про те, що «проблематика, тематичне й ідейне багатство публіцистики Єфремова - надзвичайно широкого обсягу і може бути доброю поживою в літературному й науковому вжитку й сьогодні. Єфремов умів на, здавалося б, дрібних і маловажливих фактах ставити важливі проблеми сучасности і висвітлювати їх з глибоким знанням справи»[195]. З оригінальним потрактуванням єфремовської літературно-критичної спадщини виступив у 1993 р. один із представників модернізму в українській поезії, член Нью-Йоркської поетичної групи, літературознавець, викладач американських університетів Б. Рубчак:

> «Його слава, авторитет і, одверто кажучи, сила в літературному житті його часу не знала меж. Юрій Бойко твердить, що популярність Єфремова серед читачів дорівнювала славі найвизначніших класиків української літератури…, колосальні впливи цієї книги остаточно закріпили його позицію в українській літературі… Немало добавили до всенародної слави Єфремова бурні суперечки по обидвох боках Збруча довкола його безпощадних рейдів на так званих модерністів. […] В полемічних виступах того часу Єфремов аж ніяк не зрікався своєї несамовитої духовної енергії й відваги. В останньому виданні ІУП він одверто виступав і проти нових, куди «модерніших» модерністів, і проти «пролетарського» духу нової культури. […] Єфремов умів писати не тільки дуже швидко, але й дуже добре… його літературні портрети, наприклад, читаються як майстерна мистецька проза. Не зважаючи на недоліки в «архітектоніці» (що він її закидає іншим), на повторювання, на ненавмисні самозаперечування, на невпорядковане чергування думок, на недосконалість ритму подій (із видовжуванням дрібниць за рахунок важливих моментів), чи на випадки (щоправда, рідкі) неуваги до фактів

[193] В. Л. Сергій Олександрович Єфремов. До 65-річчя з дня його народин. *Львівські вісті*. 1941. 30 жовтня.

[194] Твори С. Єфремова зберігались у спеціальних сховищах бібліотек, із деяких часописів та збірок, де були надруковані його праці, вирізались сторінки. Його ім'я не згадувалось навіть серед дослідників творчості Т. Шевченка (див.: Шевченківський словник. у 2-х т. / відп. ред. Є. П. Кирилюк, заст. відп. ред. В. С. Бородін. Київ, 1976. Т. 1. *Енциклопедія*. С. 204-217). Інколи, правда, в умовах десталінізації друкувалося листування (див., напр.: Архип Тесленко. Твори / Підг. текстів, літ.-крит. нарис та прим. В. С. Курашової; бібліографію склав Ф. К. Сарана. Київ : Дніпро, 1956. 544 с.). У повному зібранні творів А. Тесленка подано ті ж листи до Єфремова, що й у «Творах» 1956 р., але замість адресата написано «лист до редактора» (анонімного). 20 листів Панаса Мирного до Сергія Єфремова були опубліковані у зібранні творів Панаса Мирного (Панас Мирний. Твори в семи томах. Т. 7. Київ : Наук. думка, 1971. 663 с.).

[195] Голубенко П. Назв. праця. С. 48.

- адже швидкість писання навіть Єфремову мусіла даватися взнаки! - його монографії й статті написані з темпераментом, дотепом, іноді з стилістичною вибагливістю, а в випадках портретів - навіть із натяками на сюжет. В мовленні Єфремова переважає майже клясична прозорість і своєрідна формальність вислову, що де в чому збігається із прозою Зерова; як це личить речникові інституції, чутні в текстах контроль, авторитет. [...] Голос Єфремова - це голос сильної людини, яка говорить спокійно, тільки іноді переходячи в риторику гніву або в гіркий сарказм. Але й риторичні засоби «піднімання голосу» також максимально стилістично контрольовані, щоб як найуспішніше діяти на свідомість, якщо не підсвідомість, читача»[196].

Сьогодні зустрічаємо у Мережі дискусійні твердження щодо «синдрому колоніальності» у студіях Сергія Єфремова (Е. Соловей) (http://litakcent.com/2016/10/07/syndrom-kolonialnosti-u-studijah-serhija-jefremova/) або нібито його «антиестетського еталону» (О. Коцарев) (http://litakcent.com/2017/04/18/antyestetskyj-etalon-serhija-jefremova/). Із цим важко погодитися. С. Єфремов - рафінований естет і вибагливий критик, він не вкладається у шаблони, бо значно складніший, форматніший і глибший, він - поза шаблонами і, в певному сенсі, - поза контекстами. Конструюючи історичну пам'ять модерного суспільства, мусимо повертатися до першоджерел. Спадщина С. Єфремова не втрачає своєї естетичної й етичної ваги й дотепер. Варто її не лише визбирувати, коментувати та популяризувати, а й переосмислювати наново у методологічному просторі «соціології знання», «історії ідей», «історії поколінь»... Своєрідним заповітом звучать нам нині його рядки, написані сто років тому: «Так: письменство - це душа і розум народа, воно проказує стежки, не дає з них зблудити, навчає, як жити краще й веде до того осяйного, недосяжного, але все ж принадного щастя, що зветься - *ідеал*. Отож найперше і найголовніше, що з нашого минулого виходить - так це наука: любіть рідне письменство, як свою душу народню, і шануйте письменників, як тієї душі творців. Письменство бо вивело нас у люде, воно ж здобуде нам і місце почесне серед народів світа»[197].

1.2. У витоків єфремознавства: публікації на сторінках журналу «Український історик»

Роль діячів української діаспори у західному світі в становленні й розвитку національної гуманітаристики важко переоцінити. І. Гирич пише: «За останні століття якось уже повелося, що коли українець з Великої України хоче бути українцем не тільки за анкетою, а й за суттю та духом, то рано чи пізно мусить залишити свою Вітчизну. Опиняючись за межами батьківщини, людина краще відчуває перспективу, починає мислити в такт зі світом, а не чманіти у мороці безвиглядної російської дійсності. А це, своєю чергою, дає можливість еміґрантам більше зробити для упослідженої неньки за тих синів, які на рідній землі мусять спочатку проти волі, а згодом і позасвідомо діяти згідно з приписами чужої, сторонньої сили» [198]. Це твердження можна екстраполювати й щодо поцінування творчості Сергія Єфремова, передусім у царині літературної критики й публіцистики. У той час,

[196] Рубчак Б. Літературна критика Сергія Єфремова. *125 років київської академічної традиції, 1861-1986.* Нью-Йорк : УВАН, 1993. С. 443-516.

[197] Єфремов С. Коротка історія українського письменства. [Видання друге, фотодруком з видання Т-ва «Криниця» 1919 р.]. Берлін : Дніпрові пороги, 1924. С. 210.

[198] Гирич І. Архів Андрія Жука як джерело для дослідження українського суспільно-політичного життя початку XX століття / *До джерел*: *Збірник наук. праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя* / Ред. кол. І. Гирич, Я. Грицак та ін. Київ; Львів, 2004. Т. 1. С. 441.

Розділ III

«ВИНАЙДЕННЯ ТРАДИЦІЇ» ТА ТВОРЕННЯ «МІСЦЬ ПАМ'ЯТІ» УКРАЇНСЬКОГО РУХУ У ПУБЛІЦИСТИЧНОМУ ДИСКУРСІ СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА

цеси - «політизацію культури» й «очищення спільноти». Як бачили ми на прикладах пошанування українським «свідомим» громадянством своїх видатних діячів чи вікопомних подій («свято Котляревського в Полтаві»), поступово надаються нові національні значення певним символам, подіям, героям і монументам минувшини. Цілі епохи минулого можна подібно до цього політизувати, їхні значення трансформує «ретроспективний націоналізм». Українськими інтелектуалами рухало бажання оновити зневажену в імперському соціуму українську культуру. В усіх цих подіях, користуючись термінологією Е. Сміта, виразно простежується «логіка народнокультурної мобілізації, культурної політизації й очищення спільноти»[204].

Показово, що згодом в мемуарах, щоденниках, есеїстичних творах, меморіальних збірках відбувався процес ретрансляції та мультиплікації події, а сама подія ставала поступово міфом. Міфи і символи забезпечували тяглість українського руху. «Десь у когось з відомих авторів, - писала Л. Старицька-Черняхівська, - не памятаю тільки в кого, натрапила я на надзвичайно влучну думку: "Щасливий той нарід, в кого не переривається традиція". Традиція - живець нації, вона зростає, набирає нових форм, але як зародок в'яже новий організм з попереднім і дає йому силу життя. Тоді, в наші часи традиція не переривалась. Старі громадяне, як старші товариші, раділи за нас, а ми прислухалися до їх голосу - праця була спільною»[205]. Переконливим свідченням спільної праці по «винайденню» та збереженню традиції було творення «місць памяті» та святкування ювілеїв діячів «українського відродження» впродовж «довгого XIX-го століття».

3.2. Пропам'ятні збірки на спогад про товаришів та однодумців: Б. Грінченка (1910 р.) та В. Доманицького (1912 р.)

Взаємозв'язок історії та пам'яті, утвердження різних моделей комеморативних практик, творення «пантеону героїв» в процесі реалізації «українського проекту» - питання, які варті уваги дослідників. Засобами публіцистики Сергій Олександрович Єфремов «конструював» образи відомих діячів, артикулював їхні наміри та ідеї в «тканину» сучасності та сприяв фіксації їхніх заслуг у пам'яті наступних поколінь.

Яким чином відбивалося «винайдення традиції» та творення «місць пам'яті» українського руху у публіцистичному дискурсі С. Єфремова? Бенедикт Андерсен, розмірковуючи про націю як «уявлену спільноту», зауважив: «Перетворення друкованого слова на товар повсякденного попиту дало поштовх для виникнення зовсім нових ідей одночасності…»[206] Карл Дойч розробив комунікативну теорію нації, суть якої полягає в тому, що в модерну (індустріальну) епоху відбувається істотне зростання комунікативних можливостей суспільства, а це призводить до становлення національних культур, які володіють ознакою компліментарності (комунікативною ефективністю), тобто здатністю різних елементів культури доповнювати і замінювати один одного. Культури виробляють, відбирають та каналізують ін-

[204] Там само. С. 99-103.

[205] Старицька-Черняхівська Л. В. І. Самійленко (Пам'яті товариша) / *Старицька-Черняхівська Л. М. Драматичні твори. Проза. Поезія. Мемуари*. С. 805.

[206] Андерсен Б. Уявлена спільнота / *Націоналізм: Антологія*. 2-ге вид. / Упор. О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Смолоскип, 2006. С. 335.

формацію[207]. «Спільнота, яка уможливлює, щоб спільна історія вела до нагромадження спільного досвіду, є спільнотою взаємодоповнювальних (complementary) комунікативних звичок і засобів. Їй властива наявність, так би мовити, знарядь для праці…», а «знаряддя праці» - це засвоєна пам'ять про минуле, засвоєні символи, звички, операційні уподобання. «Велику групу осіб, об'єднаних наявністю саме таких взаємодоповнюючих звичок та засобів комунікації, якраз і можна назвати народом»[208]. К. Дойч вважає, що всі звичні описи народу в термінах мовної спільноти, характеру, пам'яті, минулої історії є недостатніми[209]. Іншими словами, щоб українській спільноті на початку XX ст. триматися як один народ, треба було мати достатню кількість спільно засвоєних звичок, уподобань, символів, спогадів та особистих асоціацій. І, як здається, виробленню таких символів, спогадів, кола ідеальних «героїв» покликана була сприяти новонароджена національна журналістика, одним із провідних творців якої був Сергій Єфремов.

Соціальні рухи створюють контекст, в якому окремі індивідуальні біографії і, отже, пам'ять, можна пов'язати з усіма іншими, з'єднати в суцільну колективну біографію і перетворити, таким чином, на політичну силу. Соціальні рухи наново залучають до себе окремих людей за допомогою колективних репрезентацій, які «зображують» індивіда в подвійному сенсі, поєднуючи особисті мотиви та групові інтереси й цілі. Репрезентація може пов'язуватися з певними типами і зразками: так, Єфремов пером публіциста майстерно творив образи інтелектуальних і моральних лідерів різних поколінь українського руху («людей 1840-х», «людей 1860-х», «людей 1870-х», «людей 1880-х» років). Нарешті, виступав «голосом» та «совістю» свого покоління.

У процесі першої російської революції та в постреволюційну добу виявляється та все зростає роль мас-медіа (масової преси) у «виробництві» та зміцненні поколіннєвої ідентичності. Відколи з'явилась українська щоденна преса (газета «Громадська думка», далі «Рада»), а також інші, впливові в інтелігентних колах періодичні видання (журнали «Літературно-науковий вістник», «Нова громада», «Світло», «Украинская жизнь»), покоління Єфремова - Доманицького - Матушевського отримало змогу публічно оцінювати життєвий шлях і досягнення своїх попередників, узагальнювати накопичений життєвий досвід, презентувати власну візію історичного майбутнього, увічнювати пам'ять про недавнє минуле.

Комеморація - це збереження в суспільній свідомості будь-яких значимих подій минулого, своєрідне «увічнення пам'яті» про минуле; «комеморація виникає в дійсності з бажання спільноти, що існує на даний момент, підтвердити почуття своєї єдності й спільності, зміцнити зв'язки всередині спільноти через спільне ставлення до репрезентації минулих подій»[210]. Комеморація - це завжди процес відбору того, що підлягає «пригадуванню» і «забуттю». «Пригадується» те, що здається важливим з позицій сьогодення. «Забуваються» деталі й випадковості (вірогідніше, те, що сприймається як таке). Логіка «згадування» і «забуття» враховує не тільки правду історичних фактів, а й пов'язані з ними емоції[211]. Однією з форм ушанування видатних діячів або вікопомних подій було видання колективних праць (ювіле-

[207] Дойч К. Народи, нації та комунікація / *Націоналізм: Антологія*. 2-ге вид. / Упор. О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Смолоскип, 2006. С. 321.

[208] Там само. С. 324.

[209] Там само. С. 325.

[210] Мегилл А. Историческая эпистемиология. Москва : Канон+, 2007. С. 34.

[211] Малинова О. Коммеморация исторических событий как инструмент символической политики: возможности сравнительного анализа. *Полития: Анализ. Хроника. Прогноз*. 2017. № 4. С. 11.

йних збірників, альманахів на пошану, поминальних збірок).

В нашій монографії висвітлені сюжети, пов'язані з роллю С. Єфремова у творенні Шевченкового комемораційного канону, увічненні пам'яті М. Драгоманова, О. Кониського, О. Русова, І. Шрага, конструюванні образу Кирило-Мефодіївського товариства й окремих братчиків (М. Костомаров, П. Куліш, Д. Пильчиков). Варто також розглянути участь С. Єфремова у формуванні комеморативних практик, скерованих на ушанування товаришів по націєтворчому проекту, які на початку XX ст. відійшли у вічність. У 1908-1913 рр. Україна втратила чимало громадських діячів і творців із наукових, літературних та мистецьких сфер національного життя: В. Антоновича, М. Кропивницького, М. Аркаса, М. Лисенка, Лесю Українку, В. Доманицького, Д. Січинського, Ганну Барвінок, А. Тесленка, П. Житецького, М. Самокиша… Але особливо вразили Сергія Єфремова раптова смерть та похорон Б. Грінченка. Хоча він знав про погіршення стану здоров'я свого старшого друга, регулярно отримував з Оспедалетті листи від Марії Грінченко (***див. додаток В)***.

Борис Дмитрович Грінченко (27 листопада (9 грудня) 1863 р., хутір Вільховий Яр, поблизу с. Руські Тишки, Харківська губернія - 23 квітня (6 травня) 1910 р., Оспедалетті, Італія) - письменник, педагог, літературознавець, лексикограф, етнограф, історик, публіцист, видавець, громадсько-культурний діяч, у 1904-1910 рр. одна із найближчих до С. Єфремова особистостей.

Походив з родини дрібнопомісних шляхтичів. Навчався в реальній школі в Харкові, звідки у 1879 р. був виключений за неблагонадійність і ув'язнений за поширення нелегальної народницької літератури. В 1881 р. склав екзамен на народного учителя, вчителював по селах Харківщини та Катеринославщини; з 1894 р. перебував на різних посадах у Чернігівському губернському земстві. Діяч Чернігівської громади; член Всеукраїнської безпартійної демократичної організації (1897-1904 роки). З 1902 р. жив у Києві. У роки першої революції деякий час редагував газету «Громадська думка», журнал «Нова громада». У 1904 р. один з організаторів Української радикальної партії (УРП), з грудня 1905 р. діяч Української демократично-радикальної партії (УДРП). У 1906-1909 рр. - голова товариства «Просвіта» в Києві, в 1905-1907 рр. очолював Всеукраїнську учительську спілку. Як письменник Б. Грінченко дебютував віршами у журналі «Світ» (1881). Автор поетичних збірок, повістей, драм. Тематично його художня творчість охоплювала життя українського селянства, робітничого класу, інтелігенції. У політико-публіцистичних, літературознавчих та педагогічних працях («Листи з України Наддніпрянської», 1892-1893; «Нова сім'я. Було, є, буде», 1895; «Галицькі вірші», 1891; «Перед широким світом», 1907; «Яка тепер народна школа на Україні», 1896; «Народні вчителі і українська школа», 1906, «Тяжким шляхом», 1906 та ін.), популярних життєписах українських письменників (І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки та ін.) відстоював принципи української культурної окремішності та право українських етнічних територій на політичне самоврядування (автономію). Велику цінність становить упорядкований ним і виданий за підтримки Старої громади «Словарь української мови» (т. 1-4. Київ, 1907-1909), відзначений другою премією імені М. Костомарова Імператорської Академії наук. Відомі його мовознавчі дослідження «Огляд української лексикографії» (1905) та «Три питання нашого правопису» (1908). Разом із дружиною М. Грінченко (псевдонім «Марія Загірня») розпочав перше на Україні соціологічне вивчення читача («Перед широким світом»). Автор етнографічних досліджень і збірок «Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях» (1895-1899), «Пісні та думки» (1895), «Думи кобзарські» (1897), бібліографічного покажчика «Литература украинского фольклора. 1777-1900» (1901), першої книжки для читання українською мовою «Рідне слово» (спільно з М. Грінченко), «Української грамати-

ки» та інших підручників, видавав науково-популярні книжки для народу. Упорядкував літературні збірники та альманахи «Хвиля за хвилею» (1900), «Червона квітка» (1905), «Досвітні огні» (1906; 1908). Переклав українською мовою твори О. Пушкіна, А. Майкова, О. Плещеєва, Г. Гейне, Ф. Шиллера, Й.-В. Гете, В. Гюго, А. Франса, Д. Дефо, Г. Гауптмана.

У грудні 1906 р. відзначався чвертьвіковий ювілей творчої праці Б. Грінченка. Д. Дорошенко так інформував про це читача:

«Щоб докінчити огляд громадського життя на Україні за 1906 рік, такого бідного на факти з національного руху, треба згадати деякі об'яви культурно-національної еволюції, які стались у грудні минулого року. Треба згадати за два ювилеї, які святкувало наше громадянство у Київі: ювилей 45-літньої наукової і громадської діяльності Вол. Антоновича і 25-літньої літературно-суспільної діяльності Бориса Грінченка. … Більш голосно святковано 20 грудня ювилей Б. Грінченка - концертом у Народній Авдіторії, на якому було прочитано й реферат про літературну діяльність ювилята. Проте дійсне святкування ювилею - з читанням привітів - відсунуто з деяких причин на січень 1907 року. Через те може, а також і з огляду на невигідний час перед святами, святкування ювилею відбулось досить скромно, без особливих маніфестацій національного характеру, як це увійшло у звичай під час святкування українських літературних ювилеїв за останні роки (Котляревського, Лисенка, Левицького)»[212].

Як вияв пошанування заслуг Б. Грінченка перед національною культурою можна розглядати такі рядки І. Франка 1907 р.:

«Борис Грінченко - одна з найвизначніших постатей нової української літератури; наділений великою енергією, він є видавцем багатьох томів фольклорного матеріалу та бібліографії українського фольклору, редактор великого словника української мови, який Петербурзька академія нещодавно відзначила премією, окрім того, він прекрасний поет, новеліст та драматург. Останнього року в «Новій громаді» був добрий переклад віршового циклу Гайне «Північне море», драма «На нові шляхи» та низка цікавих есе про новішу літературу (Шевченко, Куліш), причім автор звертає особливу увагу на значення цих письменників для українського селянства»[213].

Більшість симпатиків Грінченка свідчили про його надзвичайну енергію, неймовірну працездатність, відданість українській справі. Щоправда, контроверсійними є оцінки Євгена Чикаленка - у мемуарах і щоденнику він визнає значну вагу його національної праці, але пише про складний, амбіційний, непоступливий характер[214]. С. Єфремов у листах до Є. Чикаленка в еміграцію спростовує ці твердження, а в споминах «Про дні минулі» малює безумовно привабливий образ. Складними були стосунки Грінченка з головою Старої громади В. Науменком та М. Грушевським. І. Гирич пояснює суть конфлікту Б. Грінченка та його кола з М. Грушевським у 1908-1910 рр. як зіткнення інтересів київського «партикуляризму» та «соборництва»[215]. Показово, що один із провідників Петербурзької громади О. Лотоцький відраджував М. Грушевського від з'ясування стосунків із Б. Грінченком. До останнього він не мав особливих сентиментів, але дуже цінував С. Єфремова, який у конфлікті М. Грушевський - Б Грінченко скоріше стояв на стороні останнього. У кінці листо-

[212] Дорошенко Д. Україна в 1906 році. *Україна*. 1907. Кн. 1. Відділ 2. С. 26-27.

[213] Франко І. Я. Українська література 1904-1906 рр. / *Франко І. Я. Додаткові томи до зібрання творів у 50-и томах*. Київ : Наукова думка, 2010. Т. 54. С. 723-731.

[214] Див., напр.: Чикаленко Є. Щоденник (1907-1917). Київ : Темпора, 2011. С. 258.

[215] Гирич І. Б. М. Грушевський у досягненні ідейно-культурної соборності та подоланні наддніпрянського партикуляризму в 1906-1907 рр. *Укр. історичний журнал*. 2016. № 5 (530). С. 120.

пада - на початку грудня 1906 р. Олександр Гнатович запрошував історика взяти участь у відзначенні літературного ювілею Б. Грінченка: «З Грінченком все ж таки на бійку - дуже було б мені прикро - коли б у Вас завелося. Для коректності може б дали і статейку для збірника, що лаштується йому з приводу 25-ліття. По щирості - мені жалко його: се жертва своєї нещасної вдачі»[216].

Є. Чикаленко у січневому листі 1908 р. до Петра Стебницького розмірковував про початок «братовбивчої війни» між Грушевським та Єфремовим з приводу критики останнім у газеті «Киевские вести» (1908, № 1) редакційної політики ЛНВ та нарікав та те, що публіцист «охолов до "Ради" і майже перестав в ній писать»[217]. Петро Януарійович зреагував наступним чином: «Сумні Ваші всі останні звістки про київські настрої, дуже сумні. Нехай уже собі Грінченко, йому й Господь велів знаходити втіху за власну неталановитість в особливо болючим самолюбстві. Але ж Єфремов? Невже й його вкусила грінченкова бацила? І тепер, мабуть, піде писать губернія! «Киевские Вести» на «Л.Н. Вісник», а «Вісник» на «Вести»!»[218]. Та все ж розбіжності не мали принципового характеру, це було швидше зіткнення особистих амбіцій, боротьба за лідерство, за «гетьманування» в українському русі.

Смерть такої відомої постаті, як Б. Грінченко, викликала широкий резонанс в широких колах громадянства. Про те, яким чином збирались українці віддати останню шану Б. Грінченку, дізнаємося з листування П. Я. Стебницького та Є. Х. Чикаленка за квітень - травень 1910 р. «Оттак - труни, мерці, вінки, некрологи: українська хроніка»[219], - з гіркотою коментував Петро Януарійович. «А чудно, - зауважував він в іншому листі, - що українці оживають лиш тоді, як мають юбілей або похорон. Сидять-сидять нишком, - аж дивись, хтось умер - і посипались телеграми. А як люде частіше вмирають, ніж святкують юбілеї, то виходить, що національний український рух найбільш живе і живиться могилами. Прямо похоронне бюро…

І, очевидно, маючи на меті цю прикмету, адміністрація забиває в домовину наше живе життя…»[220].

24 квітня 1910 р. Стебницький прохав Чикаленка поклопотатися про вінок (з написом «Петербурзьке Видавниче Товариство - невсипущому оборонцю народньої освіти») і збирався переслати гроші (25 руб.), але вже 30 квітня повідомив, що напередодні Правління товариства постановило звернути увагу на той спосіб, у який шануватимуть пам'ять Грінченка київські товариства. Вірогідно, малося на увазі створення фонду ім. Б. Грінченка, про що Чикаленко й сповістив адресата в наступному листі від 6 травня. На що Стебницький відповів: «… коли мета справді буде добра, то ми збільшимо свою жертву»[221]. Обговорювали кореспонденти матеріальне становище удови Грінченка, письменниці Марії Загірньої; Чикаленко передбачав, що вона, швидше за все, відмовиться від участі громадянства у її долі, рахуючи таким чином: «З книгарні за свої видання Грінченко дістає в рік до тисячі рублів, та авторських за театральні п'єси дещо, та, певне, Марія Миколаєвна сама щось заробляти́ме». Повідомляв також, що на перевозку тіла небіжчика з Італії київське товариство «Підмоги науки, літератури і штуки» асигнувало 500 руб., але батько Грінченка побажав всі видатки на перевозку і похорон сина взяти на себе. Тому ці 500 руб. планували передати на фонд ім. Грінченка. Комітет по урядженню похорон

[216] Там само. С. 125.

[217] Євген Чикаленко і Петро Стебницький. Листування. 1901-1922 роки. С. 73.

[218] Там само. С. 74-75.

[219] Там само. С. 191.

[220] Там само. С. 194.

[221] Там само. С. 191.

«теж щось зібрав, то, певне, і сі гроші передадуться на фонд»[222].

У подальших листах йшлося про проект видавництва пам'яті Грінченка. П. Стебницький пропонував пов'язати новий проект з «фондом Череватенка», що за життя Грінченка був переданий у розпорядження Благодійного товариства. Радив обговорити такий напрям «з формального боку», згідно з Уставом товариства[223]. Чикаленко висловив свої міркування і з гумором передбачив: «можливо, що українці, яко справжні анархісти, не всі зійдуться на одній думці і роздеруть гроші на кавалки: на збірник ім. Грінченка, на стипендію його імені в різних школах, на премії і т. і. І кожний фонд матиме по скілька десятків рублів.

Все можливо. В "Раді" вже починають друкувать всякі проекти. Поживем - побачим»[224]. Дійсно, у «Раді» на той час були оприлюднені проекти Л. Жебуньова (№ 108, 13 травня, с. 1) і М. Сріблянського (М. Шаповала) (№ 95, 28 квітня, с. 4; № 12, 18 травня, с. 3-4). У листі від 25 червня 1910 р. Стебницький радив Чикаленку зробити метою фонду «підмогу літераторам на час хвороби, безробіття тощо»[225].

Історію створення фонду докладно висвітлив на шпальтах «Ради» С. Єфремов:

> «Фонд, складений на вшанування пам'яті Б. Грінченка, потроху зростає і певне ще зростатиме. Але не досить ще фонд скласти, а треба прибрати й ті форми, в яких найкраще б вилилося те вшанування. Як буде краще і доцільніше вжити громадську складку, куди, на яку справу її призначити - ці питання стоять тепер перед громадянством і вже починається обміркування цієї справи, між іншим, і на сторінках «Ради». Автори, що брали голос у цій справі, поставили на розгляд три проекти; 1) стипендію імени Грінченка в якій-небудь учительській школі, 2) збірник, присвячений пам'яті Грінченка і 3) народне видавництво його імени. Про ці проекти я й хочу сказати кілька слів.
>
> Звичайно, цілком можна погодитися з думкою д. Сріблянського, що потрібні всі три способи, але, вважаючи на величину фонда, повинні ми говорити не про те, що потрібно, а про те, що можна на той фонд зробити. Поки що фонд такий невеликий, що його може вистачити тільки на один з визначених способів і через те мусимо з їх вибирати.
>
> А коли вже вибирати, то найкращою здається нам думка про народне видавництво. […] Справа з збірником зате цілком у наших руках, і збірник імени Грінченка, задуманий ще під час його ювілею чотири роки тому, але через несприятливі обставини не доведений тоді до краю, повинен з'явитися тепер, і він напевне буде. Але це справа приватних заходів окремих людей чи груп, і громадського фонду мені не хотілось би сюди примішувати. На збірник мусять знайтись інші фонди і, коли охота буде, вони знайдуться - хоча б у тих самих видавництв, що вже видавали збірники з усяких приводів чи подій у нашому громадському житті і письменстві. Громадський же фонд повинен піти на громадську справу й бути повсякчас у громадських же й руках.
>
> Однією з найбільших на цей час громадських справ, якій і небіжчик послужив багато своїми працями - це освіта народна на Україні. З усіх способів освіти в своїх руках тепер маємо тільки популярну літературу, і заходи коло популярної літератури на цей час були б, на нашу думку, найкращим способом ушанувати пам'ять нашого народного діяча. Цей спосіб має за себе ще й те, що ми його можемо вже й тепер поставити на ціл-

[222] Там само. С. 193. З листування П. Стебницького з М. Грінченко за 1910-1916 рр. видно, що він як керманич «Благодійного товариства…» намагався всіляко морально і матеріально підтримати її (Листування П. Я. Стебницького / упоряд., вступ. ст. і комент. І. О. Демуз. ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». Корсунь-Шевченківський : ФОП Гавришенко В. М., 2011. С. 46-75).

[223] Євген Чикаленко і Петро Стебницький. Листування. 1901-1922 роки. С. 193-194.

[224] Там само. С. 195.

[225] Там само. С. 199.

ком громадський ґрунт.

В «Раді» Жебуньов пропонував передати порядкування Грінченковим фондом видавництву «Вік». Нам здається, що ні «Вік», ні інше яке з приватних видавництв не може на себе взяти цієї справи через те, що це приватні видавництва. Громадський фонд може бути тільки в громадських руках, тобто при якійсь українській інституції, що візьме на себе відповідальність перед громадянством за те, що той фонд, під контролем громадянства, вживатиметься якнайкраще.

Якби була жива київська "Просвіта", то певне не виникло б і питання, кому належить честь порядкувати Грінченковим фондом, - на жаль, про "Просвіту" тепер ми не можемо говорити... Але можемо говорити про спадкоємця "Просвіти" в справі видання народної літератури. Загальні ліквідаційні збори "Просвіти" ухвалили, як знаємо, передати свої видання й видавничі кошти Петербурзькому Благодійному товариству на видання українських книжок. Між тими фондами єсть і фонд імени Грінченка. Чи ж не натурально буде новий фонд просто прилучити до того фонду, що вже єсть, і на його провадить те саме діло, на яке стільки праці поклав і якому стільки сили віддав небіжчик? Благодійне Товариство, як громадська інституція, раз у раз буде під доглядом громадянства і вже воно само повинно подбати, щоб фонд Грінченка зробив maximum користи для української справи і був достойним пам'яті того діяча, якого одностайно і односердно хоче вшанувати тепер українське громадянство»[226]. У примітці «Од редакції» зауважувалось, що «редакція цілком пристає до думки, що висловив д. С. Єфремов в цій статті».

П. Стебницький просив Чикаленка знайти автора для підготовки біографії Грінченка, бо «Благодійне товариство…» охоче б видало таку книжку, аби «добре була написана»[227]. Є. Чикаленко запевнив його в липневому листі, що «біографію Грінченка для вас напише С. А. Єфремов, він се мені сказав напевне»[228]. Згодом С. Єфремов підготував життєпис «Борис Грінченко. Про життя його та діла» (СПб., 1913), який складається з двох частин: І. Як жив Б. Грінченко; ІІ. Що робив Б. Грінченко[229]. Брошура С. Єфремова була орієнтована на масового читача, про що свідчать уже перші її рядки: «У кожного народу бувають люде, що не про самих тільки себе дбають, а найбільш працюють на инших людей, на громаду; не про своє власне добро думають, а про те, якби всім було добре жити. … Про одного такого чоловіка й хочемо оце ми розказати в оцій книжечці. Звали його - Борис Грінченко». Як «правдиво громадська людина, - підкреслював Єфремов, - Грінченко громадське діло ставив вище за своє власне»[230].

С. Єфремов був присутній від видавництва «Вік» серед депутації заступників від українського громадянства, що зустрічала 7 травня 1910 р. тіло небіжчика у Волочиську. 8 травня труна прибула до Києва. Урочиста панахида та прощання

[226] Єфремов С. Грінченків фонд. *Рада*. 1910. № 114. 20 мая (2 червня). С. 1.

[227] Там само. С. 199.

[228] Там само. С. 202. Відповідь Стебницького див. с. 207, 211. Як відомо з листа Чикаленка від 19 вересня 1910 р., Єфремов збирався сісти за написання біографії в листопаді, а «тепер сидить за історією літератури» (Там само. С. 213).

[229] Цей текст див.: Єфремов С. Борис Грінченко. Про життя його та діла / *Борис Грінченко у дослідженнях і спогадах: навч. посіб.-хрестоматія* / упоряд. та передмова: Олексій Неживий. Луганськ: Янтар, 2013. С. 142-183. В серпні 1913 р. Марія Грінченко дякувала П. Стебницькому за надіслані 50 примірників книжки: «Книжка невелика вийшла, але Сергій Олександрович зумів у їй багато сказати…» (Листування П. Я. Стебницького / упоряд.. вступ. ст. і комент. І. О. Демуз. ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». Корсунь-Шевченківський : ФОП Гавришенко В. М., 2011. С.56- 57).

[230] Єфремов С. Борис Грінченко. Про життя його та діла / *Борис Грінченко у дослідженнях і спогадах*. С. 142.

відбувались у Володимирському соборі[231]. «Такого похорону з Шевченкових, мабуть, часів не зазнала Україна. Почувалося, що ці тисячі людей зійшлися сюди не з порожньої цікавості і не з холодної повинности, а з гарячим бажанням чимсь означити день національного смутку й віддати останню шану тому, хто так багато зробив для рідного краю. Багато людей плакало»[232]. Б. Грінченка поховали на Байковому цвинтарі 22 травня 1910 р.[233].

С. Єфремов у «Раді» висвітлив цю сумну подію:

> «Сьогодні ховаємо ми Грінченка. Тільки вчора зробив він свою останню на цім світі подорож і з далекої чужини прибув під небо рідної Вкраїни. Сьогодні останнє привітання невсипущому працьовникові од рідного краю і потім - довічний одпочинок.
>
> Одпочинок заслужений, зароблений цілим життям, бо рідко можна знайти на світі людину, щоб так гармонично погодила свої погляди з своїми вчинками, щоб так уміла слово вживлювати в діло, щоб так запопадливо жадно кидалась на всяку роботу задля рідного краю. Кажу: всяку - бо не добірав небіжчик роботи до любости, до душі, а йшов туди, де треба було робітника, і свідомо пригинався там, де міг випростатись. Широка сфера письменства і громадського життя, популярна література для народу і високої вартости наукова робота, практична педагогіка і теоретична оборона української школи, поезія і лінгвістика, етнографія і архивна робота з упорядкуванням музейних скарбів - усе дізнало на собі енергії цих працьовитих рук і скрізь поклав Грінченко свою глибоку борозну. Ціле життя праці, та ще якої праці!... [...] Хліб, що придбав рідному краєві Грінченко, довго ще споживатимем ми, - ті, кому доля судила його пережити; довго ще користуватимемося з здобутків його великої праці. І не тільки свої стомлені руки та серце, зотлілеє з муки, зложив незабутній наш Борис Дмитрович у дубовій труні; піде з ним разом і та пошана, той незмірний жаль і та щира подяка, які сьогодні з'єднають над новою великою могилою цілу Україну...»[234]

За свідченням Є. Чикаленка, після клопоту з похороном Грінченка Єфремов ледь на ногах держався і невдовзі виїхав із Києва на відпочинок[235]. У щоденнику Євген Харлампійович занотував: «9 травня поховали Б. Д. Грінченка. Україна зробила йому бучний похорон. Здається, досі ще нікому такого не зроблено...»[236] Зауважив, що «... недавно з Харкова до нашої редакції прислано для друку протест проти редакції "ЛНВісника", підписаний більше десятка людьми, за те, що "ЛНВісник" досі ні слова не сказав про Б. Д. Грінченка, хоч зо дня його смерти минуло вже більше 4-х місяців, і нічим не обізвався з приводу 15 роковин смерти М. Драгоманова, тоді як навіть по російських газетах відмічено цей день.

Справді, це така нетактовність з боку М. С. Грушевського, що аж просто дивно. Він наче боїться, що згадки про видатних українців впадуть тінню на його заслуги, інакше й з'ясувати не можна його поводження»[237].

Найбільш вагомим кроком у низці заходів на пошанування письменника став

---

[231] Над могилою Бориса Грінченка: автобіографія, похорон, спомини, статті. Київ : Вік, 1910. С. 105-107.

[232] Над могилою Бориса Грінченка: автобіографія, похорон, спомини, статті. С. 108.

[233] Мовчун А. І. Коли хоронили Бориса Грінченка / *Борис Грінченко - відомий і невідомий: матеріали VII щорічних Грінченківських читань,* 9 грудня 2014 р., м. Київ / за заг. ред. В. О. Огнев'юка, Л. Л. Хоружої, А. І. Мовчун. Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2015. С. 25.

[234] Без підпису [Єфремов С.]. Над дорогою могилою. *Рада.* 1910. № 105. 9 мая (22 травня). С. 1.

[235] Євген Чикаленко і Петро Стебницький. Листування. 1901-1922 роки. С. 197.

[236] Чикаленко Є. Щоденник (1907-1917). Київ : Темпора, 2011. С. 104.

[237] Там само. С. 110.

літературно-публіцистичний збірник «Над могилою Бориса Грінченка: автобіографія, похорон, спомини, статті», упорядкований С. Єфремовим і надрукований 1910 р. в Києві у видавництві «Вік»[238]. Книжка містить вступне слово С. Єфремова та його статтю «Людина повинності». До збірника увійшли також три публікації Д. Пісочинця (псевдонім Д. Ткаченка) - «На дружню могилу», «Просвітньо-видавнича діяльність Грінченка» та «Ходім за ним!», спогади Василя Доманицького «Пам'яті Б. Д. Грінченка», Надії Кибальчич «Останні часи Б. Д. Грінченка», Григорія Шерстюка «Б. Грінченко і вкраїнська школа», Марії Грінченко «В Оспедалетті (з листа)», В'ячеслава Прокоповича «Синові світла» та ін. Опубліковані були промови над могилою: Любові Яновської, Є. Вольського - від польського громадянства, А. Бульби - представника білорусів, Ф. Матушевського (газета «Рада»), П. Богацького (журнал «Українська хата»), М. Лисенка (від «Українського клубу»), М. Левитського (від українців Єлисаветграда), представників петербурзького й київського студентства, В. Коваля (від студентів Київського політехнічного інституту). Подані телеграми і листи (разом 116): від М. Могилянського, І. Липи, С. Смаль-Стоцького, Т. Романченка, С. Шелухина, В. Бачинського, Софії Тобілевич, І. Бєлоусова та інших осіб, гуртків, «Просвіт»... В окремий розділ були залучені матеріали української та зарубіжної преси, що з'явилися у зв'язку зі смертю Б. Грінченка, хроніка пошанування його пам'яті різними товариствами. Подано було нотатки «Школа ім. Б. Грінченка» та «Фонд Б. Грінченка». Газета «Рада» дала масу статей і заміток про життя, смерть, похорон Б. Грінченка, започаткувавши навіть постійний відділ «Над домовиною (над могилою) Бориса Грінченка» (№№ 94-112). Деякі статті передруковано потім у згаданій меморіальній збірці. Також було подано бібліографію матеріалу, що з'явився в «Раді»[239]. Крім україномовних та російськомовних видань, С. Єфремов зібрав відгуки грузинської, французької й італійської преси. 26 вересня 1910 р. відбулося у Львові, на Городецькому передмісті освячення приміщення народної школи імені Б. Грінченка. Школу одкрили за приватною ініціативою, бо там давно відчувалась потреба української школи, 1200 дітей шкільного віку мусили ходити до польських шкіл; 200 «свідомих українців» зобов'язалися давати щомісяця певну суму грошей. «Галичина подала приклад, як найкраще ушановати пам'ять Б. Грінченка, як учителя…»[240].

У передмові до збірки С. Єфремов зворушливо писав:

> «Дочасна смерть Бориса Грінченка великим болем пройняла цілу Україну й глибоко, до самих підвалин, схитнула все свідоме українське громадянство, голосною луною озвавшись і поза межами рідного краю. Забули ми свої буденні жалі та дрібний клопіт і великою сем'єю зійшлися всі коло дорогої труни, щоб виявити свої почування перед непорушним - на тяжке горе наше - тілом незабутнього Небіжчика.
>
> … Як спомин гіркий про годину нашої національної туги, видаємо тепер ці листочки на могилу незабутнього Небіжчика. Нехай вони нагадують землякам про те, задля чого жив, що любив і на що Він надіявся. Звичайно, не такого імпровізованого віночка заслужив Борис Грінченко, і ця книжечка, складена з голосів, що пролунали над свіжою могилою, не здіймає з українського громадянства повинности - великим і гарним вінком закрасити дорогу могилу, видавши достойний Його пам'яті збірник. Сподіваємось, що він буде, та поки ми на його спроможемось - нехай ідуть між люде

[238] У Національній історичній бібліотеці України зберігається примірник з дарчим написом С. Єфремова: «Любому Ф. П. Матушевському. Упорядник».

[239] Над могилою Бориса Грінченка: автобіографія, похорон, спомини, статті. С. 152-154.

[240] Там само. С. 168-169.

ці, пошаною і любовію до Небіжчика викликані, листочки, - ця збірочка, що її щира приязнь задумала і дружні руки складали...»[241].

Єфремов, як бачимо, акцентував на колективному переживанні втрати, наголошував на громадських заслугах, у певному сенсі глорифікував та сакралізував постать Грінченка.

У статті «Людина повинности», надрукованій у тій таки збірці, С. Єфремов звертався до образу згасаючих зорь як символів людського життя: «Зорі - то, кажуть, душі людські. Кожна людина на землі має свою зірку на небі. І що краща людина на землі, то ясніше зірка її сяє на небі; коли тут, унизу, відбувається останній акт людського життя, - там, угорі, зривається зірка з призначеного долею місця й котиться додолу. То душа з тілом розлучилася: погасло життя - гасне й та зірка, що була видимою ознакою його, прорізавши попереду ясною смугою темряву навколо себе». Писав, що останніми часами пройшов ніби отакий дощ падучих зірок; ціла плеяда визначних людей зійшла з кругу світа: Марко Кропивницький і Марк Твен, Б'єрнстьєрне Мартініус Б'єрнсон, Пассовер і Кох, Ожешко і Грінченко... «Ясні проміні великої інтелігенції, могутнього інтелекту, моральної сили, цвіт людськости, - зорі, що сяяли під хмарним небом нашого звичайного буденного життя, - такими були для великих громад ці люде. Кожен з їх у своїй сфері, не одинаковими засобами, на ріжних стежках осявали вони людськости шляхи до нового кращого життя і разом покинули цей світ немов на те, щоб помітнішим зробити своє прощання з землею».

Стосовно поминальної процесії, що йшла за труною Б. Грінченка, Єфремов свідчив:

> «Чимало українських похоронів доводилось мені бачити, але такого похорону ще не було. Тисячні юрми народу, десятки вінків і промов, нестримані сльози над могилою, жалі безустанні й загальне зворушення - ні, не вірилось, що це українського письменника ховають. Я на власні очі бачив, як плакали чужі невідомі нікому з нас люде, кажучи, що велике щастя заслужити собі такий похорон. І це справді щастя - і своєю смертю навіть прислужитися рідному краєві та під тяжкий час загального зневір'я знов надихнути бадьорости в душі живим. Така смерть варта того життя, якого кінцем вона стала, і через те, власне, не про перемогу смерти тут говорити треба...»

Єфремов підкреслював, що заслуги Б. Грінченка «перед рідним краєм» мають історичну вагу й повною мірою будуть висвітлені згодом, як затихнуть перші жалі з приводу «великої нашої національної втрати». Збирався загальними рисами позначити «той образ, що з'являється перед нами сполученим з ім'ям Грінченка, - образ не так письменника, працьовника невтомного та непохитного борця за добро рідного краю, як образ людини, що великою мірою обдарована була своєрідними рисами дужої, міцної, оригінальної індивідуальності». Небіжчик, як на його думку, визначався «своєю незломністю, непохитністю, гармонійністю між теорією й практикою, між словом та ділом, бажаннями та вчинками творить життя кругом себе і самі обставини нахиляє своєю залізною волею». На реальних фактах життя героя свого нарису Єфремов намагався довести, що «Грінченко справді-таки їх нахиляв і тим розпускав коло себе паруси того ореолу, яким було оточене його ім'я серед широких кругів українського громадянства» та звертав увагу читача на дві біогра-

[241] Без підпису [Єфремов С.]. Передмова. *Над могилою Б. Грінченка: Автобіографія, похорон, спомини, статті* / Упорядкував Сергій Єфремов. Київ: Вік, 1910. С. 3-5. Перелік публіцистичних праць С. Єфремова, присвячених Б. Грінченку, див. ***додаток Б.*** Листування з Б. та М. Грінченками - див. ***додаток В.***

фічні дати. 1880-го року сімнадцятирічний Грінченко вступає до життя свідомим робітником, маючи за собою всієї науки - кілька класів реальної школи. І р. 1910-го одходить у вічність, зробившись бажаним членом багатьох наукових інституцій та співробітником численних наукових видань, ученим, праці якого друкувала російська Академія Наук. «Недоучка», - згорда сказали б дипломовані нездари, довідавшись про офіційну з наукового погляду кваліфікацію небіжчика, коментував С. Єфремов, але треба було, продовжував він, поспілкуватися з цим «недоучкою», побачити його своєрідну бібліотеку, оцінити, як усе це здобувалось, щоб із пошаною схилити голову перед цією людиною «без освіти». Все, що придбав Грінченко, підкреслював Сергій Олександрович, а саме - широкий світогляд, академічні знання з широких сфер науки, знання іноземних мов і т. ін. - він придбав сам, власними силами, - «ми ж знаємо, з чим випхнула його в світ офіціальна школа…» Порівнював його з такими російськими критиками, як В. Бєлінський та М. Михайловський, які теж були «недоучками», але вели за собою громадянство, будили думку і вказували на нові шляхи. Але навіть серед таких людей, наголошував Єфремов, Грінченко є винятком, зважаючи на ті виключно тяжкі та несприятливі умови, серед яких йому доводилось вести свою боротьбу за знання. Протягом майже всього життя, за винятком останніх кількох років, прожив він не в центрах громадського та розумового життя, а по глухих провінціальних закутках, серед каторжної праці народного вчителя, земського статистика або секретаря земської управи.

> «За таких обставин з недовченого реаліста вийти на визначну наукову силу - на це треба якоїсь надлюдської сили, сполученої з непереможною жадобою до знання, залізної волі, надзвичайно міцної вдачі та неабиякої талановитості. І розважаючи вплив кожного з цих складових елементів, я не знаю, якому з них дати перевагу. Певніше буде сказати, що всі вони поєднались у Грінченкові з тією гармонійністю, яку так рідко можна спіткати серед людей і яка в гурті дає ті виборні натури, що такий глибокий слід по собі звичайно лишають».

Намагаючись якомога виразніше окреслити образ свого героя, Єфремов підкреслював, що саме «гармонійність, викінчення», «гармонійне поєднання методів праці з її метою й засобами» - перше, що вражало в Грінченкові, тому з усіх його творів визирає «обличчя цілої, гармонійної, певної себе людини». Це було органічна єдність літературної й громадської етики. Другою прикметою Єфремов вважав виняткову працездатність, ілюструючи на прикладах, що саме Грінченко зробив для рідного народу та культури. Ключовими в тексті вбачаються слова «нива» та «робітник». Третьою рисою натури Грінченка Єфремов називав здатність визначати пріоритети й віддавати перевагу громадській праці попри поривання до власної творчості (передусім поетичної). Це був своєрідний літературний аскетизм. Плачем гірким, як у І. Франка, підкреслював Єфремов, прорвуться іноді у Грінченка жалі «невиспіваних співів», але такому поетові, як Грінченко, ніколи давати серцю волю, - він поспішає туди, куди його «кличе повинність». Звали сучасники Грінченка «поетом, співцем праці» - і він був ним і сам рису цю найбільш у собі цінив. «Повинність» - саме це слово охоплювало й пояснювало цикл життя і психіку людей такої міри, як Грінченко, твердив Єфремов: «Людиною повинности я назвав би Грінченка, коли б мені треба було в одному слові зробити його характеристику. Не був би з його й співець праці, якби попереду не зробив він із себе людину повинности. В повинності, в виконанні з власної волі взятих на себе обов'язків лежить увесь вузол життя Грінченкового, од цього залежить аскетизм його музи і всієї ді-

яльности, тут зосередилась його, коли хочете, життьова драма. Повинність стала Грінченкові за Аріяднину нитку, що провела його по нетрях життя». Єфремов пригадував, як небіжчик умовляв кого-небудь із знайомих взяти на себе ту або іншу працю. Ключовою була фраза: «Ви *повинні*». За його словами, Грінченко «просто ненавидів оту вславлену українську інертність, лінощі, суперечність слова і діла, вічні жалі та щедрі обіцянки, від яких до діла так само далеко, як од землі до неба. До цих наших «національних» вад не мав він жалості, бо просто, мабуть, не розумів їх. І - нігде правди діти - властивці того «національного скарбу» платили й йому тією самою монетою, - принаймні ніхто з українських діячів не зажив, мабуть, собі стільки неласки серед «славнозвісних» українців, як Грінченко». І через те й згорів так швидко міцний організм, констатував Єфремов, що з усіх кінців палав він; через те й поховав його рідний край саме в розквіті сили, здатного ще, здавалось, на довгі роки свою працю розтягнути. І поховавши, «не можемо тепер стямитися з жалю, що не стало в першій лаві робітників цієї звичної постати, що майже тридцять літ не сходила з свого місця, що всю себе вміла віддати одній повинності - служити інтересам рідного краю і без спочинку для його добра працювати...»[242] Багато що в цій характеристиці свого «значущого Іншого» було й від самопрезентації. Риси, які Єфремов виокремлював як найкращі в образі Грінченка, були властиві й самому Сергію Олександровичу: український патріотизм, відданість ідеї, висока працездатність, творче горіння, почуття повинності перед народом, який він знав не з книжок, а з реального життєвого досвіду, відповідальність у виконанні взятих на себе зобов'язань. Щоправда, не було у Єфремова автократичної вдачі, «генеральства», любові до слави, непомірного честолюбства. Амбіції, звичайно, були, але ж він, як талановита людина, мав на них право. Скромність та самопосвята, уміння й бажання «служити інтересам рідного краю і без спочинку для його добра працювати...» - ці рисочки Єфремов теж додавав до образу свого героя.

На упорядковану Єфремовим збірку відгукнувся у газеті «Рада» Андрій Ніковський, молодий здібний журналіст і літературний критик, представник покоління 1900-х рр.:

> «В цій свіжій пам'ятці недавньої тяжкої втрати уміщено все видатніше з того, шо було висловлено під вражінням смерти Бориса Грінченка, і в-во «Вік», зібравши все в одну книжку, цим самим вже поставило невеличкий дерев'яний хрест на могилі небіжчика, поклало простенький віночок, що всею своєю безпосередністю глибоко зворушує почуття жалю й пошани до великого трудовника. Цей сировий матеріал колись знадобиться тому, хто працюватиме над біографією Грінченка, хто схоче оцінити громадську діяльність небіжчика і показати його значіння.
>
> Передивившись книжечку, почуваєш, що втрата дійсно була велика і разом з тим втішаєшся, що дійсно велику працю зробив Борис Грінченко, коли смерть його так широко й глибоко далася знати по Україні. Останній акорд гармонійного життя зібрав всю свідому Україну коло його могили в вислові признання й пошани до праці небіжчика - і це остання заслуга Грінченка, про яку голосно говорить оця книжка «Над могилою Бориса Грінченка».
>
> «Переднє слово» нагадує, шо не тільки жалі, але й праця, завзяття на діло й боротьба смілива повинні бути найкращою пошаною вмершому борцеві, - отже видання цієї книжечки не увільняє українське громадянство від повинности "великим і гарним

[242] Єфремов С. Людина повинности. *Над могилою Б. Грінченка: Автобіографія, похорон, спомини, статті* / Упорядкував Сергій Єфремов. Київ : Вік, 1910. С. 65-78. Републікація: Єфремов С. Personalia: Публіцистика 1899-1917 років («Значущі Інші»: статті, посвяти, сильветки, некрологи, рецензії, полеміка): в 2-х томах. Т. 1. С. 140-146.

вінком закрасити дорогу могилу, видавши достойний його пам'яти збірник"».

Ніковський пригадав, що автобіографія небіжчика була написана ще у 1898 р., коли видавництво випускало серію збірників «Вік», але «з причин цензурних і техничних не пішла до друку». Оглянувши зміст пропам'ятної збірки, Ніковський висловив думку, що, безперечно, «варто мати у себе таку книжку, бо з її сторінок відкривається величезна картина, яка вживає саме в тому напрямку, якого тримався все життя Б. Грінченко, - а вона піднімає до праці, до завзяття на діло...»[243]. Такі пресові відгуки однодумців теж були однією зі складових комеморації як форми колективного поминання та в підсумку слугували розгортанню «українського проекту».

У клубі «Родина» в Києві 1 грудня 1910 р. відбувся літературний вечір пам'яті Б. Грінченка. Було прочитано реферати: «Загальна характеристика небіжчика» (С. Єфремов), «Умови праці Грінченка» (О. Косач), «Педагогічна діяльність Грінченка на селі» (В. Прокопович), «Пам'яті Б. Грінченка» (Л. Жебуньов)[244].

Інші праці, присвячені С. Єфремовим своєму старшому товаришеві, за жанром різноманітні - це рецензії на художні, науково-популярні або літературознавчі твори Б. Грінченка, посвяти, есеї, меморіально-біографічні нариси ***(див. додаток Б)***. По суті, усі вони (за виключенням прижиттєвих публікацій) так чи інакше слугували цілям комеморації. Так, у статті Єфремова до перших роковин смерті Грінченка зустрічаємо вже знайомі, але розгорнуті на ширшому історичному тлі мотиви: «Минає сьогодні рік, як спочив - уперше, може на віку - невтомний працьовник, один з найбільших діячів нашого національного відродження…». У контексті проблематики поколінь автор акцентує, що на початку 1880-х рр., після викликаного Емським указом «антракту», на першому місці серед українських активістів, що не втратили духу і всупереч обставинам узялися до реалізації «українського проекту», був Грінченко («І найперше місце серед таких призовників належить людині, що рік тому опочила вічним сном - Борисові Грінченкові»). Привертає увагу ключова для Єфремова концептуальна думка: «Він дорогий для нас не тільки як діяч, не тільки як письменник, не тільки як особа, - він дорогий нам як *символ цілої епохи* - епохи крайнього утиску з одного боку і дужого відпору, громадської одсічі з другого; як *символ перемоги* живого духа над зверхніми обставинами, хоч би які тяжкі вони були». Єфремов фактично канонізує образ Грінченка, твердячи, що «од цього спокійного, впевненого голосу захиталась пітьма й одступила, показавши через свої проломи пасма ясного світла в будучині. Ось через віщо ім'я Грінченка для нас стало тим *прапором*, на якому яскраво написано давнє - «сим победиши», - тим самим, чим переміг і Грінченко: працею, енергією і завзяттям, на одну мету, націленими раз у раз, направленими в одну точку. Цією одною точкою, якої ніколи не спускав він з очей, ні з серця, ні з думки - було для Грінченка

[243] Ан. Василько [Ніковський А. В.]. [Рец.]: Над могилою Бориса Грінченка. Автобіографія, похорон, спомини, статті. Упорядкував Сергій Єфремов. Видавництво «Вік». К. 1910. Стор. 184, ц. 50 коп. - [Бібліографія]. *Рада*. 1911. № 9. 13 января (26 січня). С. 3. Згодом Ю. Бойко в діаспорі з захопленням напише про цю працю С. Єфремова: «Єфремов на диво прекрасно вмів давати психологічні силюети близьких йому людей, працівників української культури й письменства. Тут концентрувалася його велика сила таланту. … в нього є й чистої води есеї, як-от «Людина повинности» - блискучий нарис про Грінченка. Пізніше Єфремов напише популярну, але насичену фактами біографію Бориса Дмитровича, але над свіжою труною творить він широкими мазками образ свого великого друга. Це не надгробна промова, в якій усе диктується перечуленою ідеалізацією небіжчика, ні, це дуже правдивий образ, знутра освітлений, в індивідуальний профіль вирізьблений. Суперлятивів тут багато, але немає жодного штучного, і велич Грінченка постає відчутно реально» (Бойко Ю. Літературознавча та літературно-критична методологія Сергія Єфремова / *Бойко Ю. Вибрані праці*. Київ : Медекол, 1992. С. 191).

[244] Над могилою Б. Грінченка: Автобіографія, похорон, спомини, статті. С. 168.

добро рідного народу». Публіцист знову звертається до етично-громадської формули «повинність працювати на рідних людей», називаючи її «провідною зіркою» Грінченка. Одночасно, підкреслює Єфремов, ніхто, як Грінченко, не почував так потреби в тихій, спокійній роботі кабінетного вченого; ніхто не тужив так за тим життям, що дає змогу викристалізувати чисту думку; ніхто не розумів так принади чистої краси. Але всього цього йому *для себе* треба було і він, не вагаючись, відкидав власні потреби; «згнітивши всі до щастя поривання», він робить те, що потрібно рідному народові та невиробленому ще, молодому українському громадянству. Він, що завжди тужив за спокійною працею вченого - стає за «вартового на сторожі інтересів рідного краю». З широкими планами наукової роботи в голові - сідав він за популяризацію відомостей «про грім та блискавку», з невпокійними образами в серці брався до вияснення політичних завданнів українства, до складання політичної платформи, до розгляду стосунків між націоналізмом та соціалізмом, згадує Єфремов. «З думами про вічність він прикував себе до біжучого момента, можна сказати - розп'яв себе на йому». Навіщо? Задля чого? Відповідь на це раз у раз одна була у Грінченка і складалася вона з двох тільки слів: «*рідний край*». Грінченко був, на думку Єфремова, *першим* професіональним письменником на Україні. Висновок статті цілком життєстверджуючий. «І не помилився Грінченко. Україна вічно пам'ятатиме свого благородного, самоотверженого «вартового». Під час лихоліття вона в цій незломній постаті черпатиме силу нести твердо своє лихо; під час же національного розцвіту та перемоги правди квітчатиме її невмирущою пошаною своєю та довічною подякою»[245]. Більшість однодумців Грінченка вважали, що один із найпопулярніших його псевдонімів - «Вартовий» - влучно відбиває його життєве кредо: творити національну культуру як цілісність та бути повсякчас на її варті.

Ще одна комеморативна праця Єфремова - «Живий пам'ятник. Пам'яті Б. Грінченка» (1912), вміщена на сторінках педагогічнго журналу «Світло». У ній Єфремов зупиняється на просвітницькій та перекладацькій праці Грінченка. Пригадує, що одну з своїх книжок Б. Грінченко починає переказом поезії Віктора Гюго «Хто винен?». Судять чоловіка за те, що він підпалив бібліотеку, знищив скарби великі розуму, з димом пустив своїх власних оборонців, проповідників волі, рівності і братерства, шо захищали знедолених та скривджених. Але на всі палкі і правдиві докази обвинувачений відповідає тільки чотирма короткими словами: «Я не вмію читати» (Б. Грінченко. Перед широким світом. Київ, 1907, ст. VII-VIII). Для Грінченка фактом величезної ваги було, на погляд Єфремова, «розділення нашої нації на дві частини, зовсім не однакові кількістю: інтелігенцію та народ». Тому «на те, щоб зменшити оцю безодню, або хоч моста через неї перекинути, й посвятив своє життя наш письменник». На це йшла його практична робота на селі, гарною пам'яткою якої лишилась книжка «Перед широким світом», про це ж він говорив у своїх теоретичних працях. Всі ці праці можна назвати просвітними в широкому розумінні цього слова. У них на перший план поставлено бажання витворити «людей-братів», дати народу широкий світ знання й правди. За словами Єфремова, Грінченко скрізь і завжди був учителем, - не тільки тоді, коли працював у народній школі, читав книжки з селянами, писав науково-популярні праці; він залишався учителем і в інших своїх творах, бо був ним і в житті. Більше навіть, -

[245] Єфремов С. Пам'яті Бориса Грінченка. На перші роковини його смерти. *Рада*. 1911. № 91. С. 2-3. Республікація: Єфремов С. Personalia: Публіцистика 1899-1917 років («Значущі Інші»: статті, посвяти, сильветки, некрологи, рецензії, полеміка): в 2-х томах. Т. 1. С. 146-152.

підкреслює Єфремов, - Грінченко був принциповим ворогом так званої народної літератури. Він до кожної так званої народної книжки ставив такі вимоги, які власне знищували ідею «спеціально народної літератури».

Єфремов із втіхою цитував надіслані учнями Грінченка листи: «Я знаю, не вчителював би він у нас, не лежав би в моїй хаті «Кобзарь» на столі», зауважуючи, що поруч того неповинного бідолахи з поезії Гюго ми сміливо можемо поставити цю реальну особу - ученика Грінченкового, що не тільки навчився читати, але й дійшов своєї людської і національної свідомості. «Він і подібні йому складають живого пам'ятника своєму невмирущому вчителеві, - і ледві чи можна знайти щось краще і величніше від такого живого пам'ятника»[246].

Замислюючись над проблемою «Конструювання національної ідентичності в історичних виданнях для селянства Наддніпрянської України на зламі XIX-XX ст.», історик Вікторія Волошенко звертає увагу на доробок Б. Грінченка, зазначаючи, що у своїх публікаціях і практичній діяльності він фактично творить «пантеон» вже відомих популярних творів (науково-популярних і художніх), придатних, на його погляд, для формування національної ідентичності народу (це були історичні твори високо цінованого ним П. Куліша, М. Костомарова («Чернігівка» у власному перекладі Грінченка), Д. Мордовця, М. Драгоманова - з доробку останнього було обрано працю «Про українських козаків, татар і турків»). Цю «колекцію» Грінченко, за словами авторки, «робить класичними популярними працями з української історії». Як відомо, Б. Грінченко друкував власні художні («Степовий гість», «Чорноморці у неволі») й науково-популярні твори історичної тематики («Як жив український народ»). «Апеляція до етнографізму у виданнях для народу виразна у творчості Б. Грінченка», твердить В. Волошенко, та звертає увагу на те, що, за відгуками рецензентів, його «Думи кобзарські» збуджували у народі любов до рідної країни, викликали інтерес до історії[247]

Не можна проминути російськомовні праці С. Єфремова про свого старшого товариша, написані з метою поінформувати поступову російську аудиторію про «українське питання» й знаних діячів національного руху. Так у межах імперії засобами російськомовної публіцистики Єфремов намагався творити український «пантеон героїв». У кожній статті до образу Грінченка Єфремов додавав нові риси, штрихи, нюанси. Праця «Рыцарь долга. Памяти Б. Д. Гринченка» написана до другої річниці смерті Бориса Дмитровича й складається з наступних змістових блоків: 1) пригадування сумної події («тяжка втрата»), маркування похорону Грінченка як «національної демонстрації»; 2) акцент на незворотності втрати, символічності постаті Грінченка; 3) думка про служіння рідному краю як найвищий обов'язок громадського та культурного діяча; 4) наголос, що зі смертю Грінченка обірвався особистий зв'язок, що з'єднував сьогодення з минулим, перервалася «знаменна

[246] Єфремов С. Живий пам'ятник. Пам'яті Б. Грінченка. *Світло: український педагогічний журнал для сем'ї і школи.* 1912. Кн. 3. Листопад. С. 3-6. Див.: Єфремов С. Personalia: Публіцистика 1899-1917 років («Значущі Інші»: статті, посвяти, сильветки, некрологи, рецензії, полеміка): в 2-х томах. Т. 1. С. 153-155.

[247] На підставі розгляду конкретного матеріалу В. Волошенко робить ширше узагальнення: «Із формуванням «публіки» переосмислювався звиклий формат «народної» книжки, орієнтованої на ідеалізований «народ» (селянство). Поняття «народна література» до 1909 р. було витіснене дефініцією «популярна література», а останню розчиняли у загальній пропозиції книг для самоосвіти. У дописі-спостереженні за темпами «зростання національної свідомості» українських селян, корисними (і доступними) для них були названі всі україномовні періодичні видання, без обмежень» (Волошенко Вікторія. Розбудити і нагодувати: «підручники патріотизму» для селян Наддніпрянської України на зламі XIX-XX ст. URL: http://uamoderna.com/md/voloshenko-textbooks).

смуга у нашому житті, коли українство одержало свої перші перемоги над жахливими умовами зовнішнього існування, коли воно вперше, можливо, ясно відчуло невичерпне приплив свіжих сил знизу, з глибини народних мас»; 5) окреслення періоду суспільної активності Грінченка - від початку 1880-х до 1910-х рр. - як смуги внутрішнього будівництва, творчого процесу всередині самого українського суспільства, що «довгим і болісним шляхом» прийшло, нарешті, до самосвідомості; 6) підкреслення факту, що у цих шуканнях 1880-х-1890-х рр. чільне місце належало саме Грінченку, який «гармонійно поєднував» у своїй діяльності дві необхідні умови людських прагнень: загальнолюдські цілі з національними засобами їх досягнення, загальнолюдський зміст з національними формами; в єфремовській уяві постає такий сакральний ряд «героїв»: Тарас Шевченко, Михайло Драгоманов, Борис Грінченко; 7) кристалізація формули етико-політичних цінностей, що склалася у Єфремова під впливом М. Драгоманова й М. Михайловського та подається ним як життєве кредо «героя»; від часів М. Драгоманова, пише Єфремов, українство мислиться не у вигляді протиставлення загальнолюдського, під яким практика розуміла просто загальноросійське, так само як і не у вигляді більш-менш підлеглого придатка до загальноросійського. Воно отримує цілком самостійну цінність, як частина загальнолюдського, принципово рівноцінна іншим таким же частинам, в тому числі і тій, яка називалася загальноросійською, бувши насправді великоруською; 8) міркування, яким повинен бути цей «новий тип» діяча. Українець, твердить Єфремов, це людина, якій ніщо людське не повинно і не може бути чужим і який має всі людські потреби, запити і прагнення; але в той же час він представник національної спільноти, що задовольняє свої людські потреби, запити і прагнення своїм національним шляхом. Саме так «загальнолюдський зміст вливається в українські форми»; 9) емблематичне маркування постаті Грінченка: «лицар обов'язку», «вождь покоління», «борець за темпераментом», людина, яка не йшла ні на які компроміси, поєднувала в собі пристрасність і стійкість переконань; 10) нарешті, акцент, що «лицар» та «борець» повинен мати «винагороду», відчувати ще за життя визнання сучасників, бачити наслідки своєї праці, боротьби, «засіву». Такою нагородою для Грінченка Єфремов вважав поступ «національного відродження», мережу національних інституцій та преси, які принесла перша революція. Єфремов висловлював впевненість, що більшість діячів українського руху буде довго ще надихати і підбадьорювати постать «незабутнього лицаря повинності», ця на диво міцна і цілісна особистість[248]. У цій сконструйованій за усіма канонами меморіального жанру статті змальовано ідеальний образ національного діяча як виразника цінностей «свого» покоління й захисника інтересів народу. Текст Єфремова просякнутий історичним оптимізмом. До «вогню й бурі» Великої революції лишалось п'ять років.

Таким чином, після смерті Б. Грінченка українською спільнотою було використано наступні форми комеморації: створення видавничого фонду ім. Б. Грінченка, видання пропам'ятної збірки, складання бібліографії праць про нього, влаштування літературного вечора, відкриття народної школи в Галичині, статті й сильветки в україномовній та російськомовній пресі на першу та другу річниці смерті, популярна брошура «про життя і діла». Крім того, повною мірою було реалізовано усталений ритуал поховання відомих діячів (збирання коштів на похорон, вінки з написами від осіб та товариств, телеграми, промови, спомини друзів та учнів,

[248] С. Е-мов [Єфремов С.]. Рыцарь долга. Памяти Б. Д. Гринченка. *Украинская жизнь*. 1912. Кн. 4. С. 39-43.

обговорення можливості матеріальної підтримки родини). У реалізації цих заходів брав безпосередню участь С. Єфремов.

На думку Марка Павлишина, у Східній Європі канонізація видатних культуртреґерів нагадує канонізацію церковних святих (як вважає автор, особливо це актуально для радянського періоду, але, додамо, ця закономірність простежується і на межі XIX - XX ст.), коли

> «об'єктом пошани в літературі часто був не так текст, як особа, чи, точніше, сукупність біографії письменника, його творів та історичної ролі. Існують культи письменників - Пушкіна, Толстого й Достоєвського в Росії, Шевченка, Лесі Українки і Франка на Україні, Купали і Коласа в Білорусі - які своєю спроможністю викликати пієтизм і ритуал не мають еквіваленту на Заході. … Письменник (особотекст!) посідає місце в серії собі подібних особотекстів, яку більш корисно розглядати не як канон, а як іконостас.
>
> Іконостас спрямовує увагу вірних на святу особу, її чесноти, її значення та її зв'язок з центральною ідеєю спасіння. Саме особа надає значення атрибутам особи, зокрема й текстам, які з нею асоціюються. […] зацікавленість вірних в авторах як особах поширюється також і на тексти, які вони написали.
>
> Коли доводиться словами визначати своє ставлення до постатей в іконостасі, критика не може бути для такого зусилля найбільш природним жанром. Критичне зіткнення передбачає традицію, яка наголошує текст, інтенсивне читання якого витворює враження діалогу і навіть рівности між текстом і читачем. Іконостас, натомість, вимагає агіографії - стилізованої біографії, яка складається з елементів, взятих із відносно невеликого резервуару чеснот, конфліктів, випробувань, перемог, виправдань і мучеництв.
>
> Така сакралізація творчої постаті письменника огортає ореолом ідеальності і його біографію. Низка подібних національних ікон формують спільність на зразок церковного іконостасу»[249].

Як слушно зазначає сучасний дослідник Дмитро Єсипенко,

> «за життя Бориса Грінченка його літературна творчість викликала значний читацький інтерес та широкий дискурс критичного обговорення. Однак особливо часто серед найвизначніших українських авторів його згадували вже після смерті, у 1910-х роках. За рівнем впливу на національну свідомість людини «з народу» Дмитро Дорошенко ставив Грінченкові твори поруч із Шевченковим «Кобзарем». Оригінальні та перекладні поетичні, драматичні й прозові твори письменника, які витримали кілька видань, цінувалися у першій чверті XX ст. як важливе національне надбання та культурна вартість. Якщо у високій естетичній, власне художній якості спадщини Грінченка деякі критики все ж сумнівалися, то її історико-літературне та історичне значення визнавалося практично безумовно. За літератором все міцніше закріплювався статус класика української літератури»[250].

---

[249] Павлишин М. Канон та іконостас. *Канон та іконостас: літературно-критичні статті* / ред. В. Шевчук, вступ. ст. І. Дзюби. Київ : Час, 1997. С. 190-191.

[250] Єсипенко Д. Препарування канону: до історії критичної інтерпретації та публікації художніх текстів Бориса Грінченка у 1920-х - на початку 1930-х рр. *Літературний процес: методологія, імена, тенденції: Зб. наук. праць (філол. науки).* 2013. № 2. С. 54. Наприклад, було видано книжки «На могилу Бориса Грінченка. Три промови, виголошені В. Сімовичем, доктором З. Кузелею і доктором М. Кордубою на жалібній академії дня 22 мая 1910 року в Чернівцях» (Чернівці, 1910), Миколи Плевако «Життя та праця Бориса Грінченка» (Харків, 1910), Петра Стебницького «Борис Грінченко. Нарис його життя та діяльності» (Київ : Час, 1920)

Д. Єсипенко, простежуючи трансформацію комеморативного канону Б. Грінченка, виокремлює 1910-ті рр. (піднесення Грінченка на п'єдестал шани і водночас вибірковість у переказі його життєпису, формування образу зразкового борця за справу народної просвіти), початок 1920-х рр. (продовжувалося вшановування пам'яті літератора (зокрема, у десяти- та п'ятнадцятиліття з дня його смерті), публікувалися спогади, огляди життя і творчості (хоча й рідше, ніж на початку 1910-х рр.), епістолярна та художня спадщина, Марія Грінченко активно популяризувала його творчість, обговорювалось питання фактичного авторства «Словника української мови»; на початку 1920-х рр. іменем Грінченка називалися педагогічні курси на Київщині, розгорнулась діяльність Київських вищих педагогічних курсів ім. Б. Д. Грінченка, і нарешті, період із другої половини 1920-х років, коли все яскравіше виявлялася тенденційна течія щодо інтерпретації творчості письменника («ідеологічно правильне» критичне прочитання у передмовах видань супроводжувалось свідомим втручанням редакторів у тексти творів Бориса Дмитровича); а вже після 1931 р. творчість Грінченка загалом була вилучена з канону українського письменства, і такі критики, як Володимир Коряк, Леонід Смілянський та Степан Рудниченко таврували з «ідеологічно правильних позицій» літературне надбання Грінченка[251].

У період «відлиги» та брежнєвські часи в Радянській Україні певний час толерувалась пам'ять про Б. Грінченка[252]. Наприкінці 1960-х р. побачили світ дисертаційні дослідження В. Яременка («Борис Грінченко. Проза», Київ, 1969) та А. Погрібного («Ідейно-естетичні позиції Бориса Грінченка в літературно-критичній боротьбі кін. XIX - поч. XX ст.», Київ, 1970). У період «перебудови» найбільш ґрунтовно вивчав його творчість А. Погрібний[253].

У незалежній Україні спромоглися на монументальне увічнення пам'яті Б. Грінченка - урочисте відкриття пам'ятника (скульптор М. Н. Обезюк, архітектор М. О. Босенко) відбулося 22 серпня 2011 р. у сквері поряд із адміністративним корпусом Київського університету ім. Б. Грінченка (вул. Воровського 18/2). Кошти на спорудження упродовж двох років збирали викладачі і студенти навчального закладу та освітяни столиці України. За підтримки київської влади Шевченківська районна державна адміністрація та комунальні служби міста виконали комплекс робіт з упорядкування скверу[254].

Ще раніше пам'ятник з'явився на Луганщині, де вчителював свого часу Б. Грінченко; там було розбудовано й народний музей на його честь («Меморіальний музей Б. Д. Грінченка»). Музей розташований в с. Михайлівка Перевальського

[251] Див.: Єсипенко Д. Препарування канону: до історії критичної інтерпретації та публікації художніх текстів Бориса Грінченка у 1920-х - на початку 1930-х рр. *Літературний процес: методологія, імена, тенденції: Зб. наук. праць (філол. науки).* 2013. № 2. С. 54-57.

[252] Див.: Бойко С. Борис Грінченко як представник української національної еліти кінця XIX - початку XX століття. *Українознавчий альманах.* 2014. Вип.14. С. 70.

[253] Погрібний А. Г. Борис Грінченко: нарис життя і творчості. Київ : Дніпро, 1988. 268 с.; Погрібний А. Г. Борис Грінченко в літературному русі кінця XIX - початку XX століття: Питання ідейно-естетичної еволюції. Київ : Либідь, 1990. 230 с.

[254] Відкриття пам'ятника Борису Грінченку. URL: http://kubg.edu.ua/prouniversitet/news/podiji/608-vidkrittja-pamjatniku.html. Лексичне оздоблення коментаря до події свідчить про спадкоємність комеморативних практик початку XX та початку XX ст.: «Життя та діяльність Бориса Грінченка (1863-1910) для багатьох поколінь є дієвим прикладом непідробного патріотизму і подвижництва на теренах української освіти і культури. Праця в ім'я народу була найвищим сенсом і покликанням його життя. Борис Грінченко ніколи не скупився витрачати власні кошти на видання книг для народу та поширення освіти. Відкриттям пам'ятника видатному Українському Вчителю громада Києва вшановує подвижницьку працю Бориса Грінченка».

району Луганської області. Частина села, в якій розташований музей, називається «Олексіївка» (в XIX ст. входила до складу Катеринославської губернії). Саме тут 1879 р. на кошти мецената Олексія Алчевського, за сприяння його дружини Христини Данилівни, було відкрито народну школу, і в цій школі учителював згодом Борис Дмитрович.

Нині створено - головним чином зусиллями луганських дослідників[255] та колективу Київського університету ім. Б. Грінченка - справжній культ особистості Б. Грінченка. Зокрема, у 2010 р. відкрито Музей Б. Грінченка, поповнюється електронний репозитарій спадщини й творів про відомого діяча. У Луганському національному університеті ім. Т. Шевченка починаючи з 1988 р. відбувалися всеукраїнські наукові конференції, присвячені Б. Грінченку. Так, до 145-ї річниці народження (грудень 2008 р.) у центрі уваги була тема «Творча спадщина Бориса Грінченка й українська національна ідея». Інститут грінченкознавства (Луганськ) започаткував видання спеціалізованих вісників «Слово і пісня Бориса Грінченка» (1994, 1995, 1996 рр.). Спадщиною подвижника просвітницької справи всебічно цікавляться фахівці з історії педагогіки[256]. У 2013 р. 150-річчя з дня народження Бориса Грінченка відзначалось на державному рівні (Постанова Верховної Ради України від 4 липня 2012 р. № 5050-VI «Про відзначення 150-річчя з дня народження Бориса Грінченка»). З 2011 р. Музей видатних діячів української культури в Києві проводить наукові семінари «Роль визначних особистостей-митців, діячів науки та культури у процесі формування національної самосвідомості наприкінці XIX - на початку XX ст.»[257], за підсумками яких видає збірки праць. Серед героїв доповідей поряд із постатями М. А. Дмитрієва, Ф. П. Матушевського, М. В. Лисенка, А. В. Ніковського, Олени Пчілки, Л. М. Старицької-Черняхівської, П. Я. Стебницького зустрічаємо й ім'я Б. Д. Грінченка. У програмі Міжнародної науково-практичної конференції «"Київська старовина" в українському соціокультурному просторі: історичний, джерелознавчий, біографічний дискурси» (листопад 2012 р.), організаторами якої стали Київський славістичний університет, Національна історична бібліотека України, редакція часопису «Київська старовина», були заявлені доповіді про Б. Д. Грінченка. Громадсько-політичній діяльності Грінченка присвячені дисертаційні дослідження, зокрема А. С. Хомутенка (2008 р.)[258], індивідуальні праці[259], колективні монографії[260]. Перевидаються художні твори, педагогічна, культуро-

[255] Неживий О. І. Борис Грінченко в наукових дослідженнях XX ст. *Персонал.* 2009. № 2 (304). 5-21 січня; його ж. Борис Грінченко і грінченкознавці на Луганщині. *Краєзнавство.* 2012. № 4. С. 140-144; Неживий О. І. Борис Грінченко: вартовий рідного слова: педагогічна спадщина та проблеми сучасної освіти. Луганськ : Знання, 2003. 123 с.; Уроки Грінченка: метод. посіб. / Луганський ін-т післядипломної педагогічної освіти; уклад. О. П. Омельченко [та ін.]. Луганськ : [б.в.], 2003. 398 с.

[256] Борис Грінченко і педагогічна культура України: матер. Всеукр. наук.-метод. конф., присвяченої 130-річчю від дня народження Б. Грінченка. Суми, 1993; Національна освіта: провідні тенденції та перспективи (до 140-річчя від дня народження Б.Д. Грінченка): матер. Всеукр. наук.-практ. конф. / Київ, міськ. пед. ун-т ім. Б. Д. Грінченка, Ін-т педагогіки АПН України / редкол.: Н. М. Бібік та ін. Київ : КМПУ ім. Б. Д. Грінченка, 2004.

[257] Див.: IX науковий семінар «Роль визначних особистостей - митців, діячів науки та культури у процесі формування національної самосвідомості наприкінці XIX - на початку XX ст.», присвячений до дня народження Михайла Петровича Старицького: Матеріали / Упорядники О. Гураль, Н. Грабар, О. Мокану. Київ, 2013. [Електронна версія]; VII-VIII наукові семінари «Роль визначних особистостей - митців, діячів науки та культури у процесі формування національної самосвідомості наприкінці XIX - на початку XX ст.», присвячені до дня народження Михайла Петровича Старицького: Матеріали / Упорядники Н. Грабар, О. Мокану. Київ, 2013. 414 с.

[258] Хомутенко А. С. Громадсько-політична діяльність Б. Грінченка (1875-1910): автореф. дис… канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2008. 15 с.

[259] Пастух Б. В. Борис Грінченко - безкомпромісний лицар національної ідеї: Публіцистичні есе. Луганськ : Книжковий світ, 1998. 160 с.; 2-ге вид.: 2006. 200 с.

[260] «Мрії, вистраждані життям...»: до 145-ї річниці з дня народження Б. Д. Грінченка : кол. мо-

логічна, суспільно-політична публіцистика[261]. Оприлюднюється листування[262]. Інна Старовойтенко в додатках до книги «Євген Чикаленко. Людина на тлі епохи» (Київ: Темпора, 2009) подала листи Є. Чикаленка до Б. Грінченка. Сидір Кіраль підготував том Грінченкового листування з письменником Т. Зіньківським («…Віддати зумієм себе Україні». Листування Трохима Зіньківського з Борисом Грінченком. Київ-Нью-Йорк, 2004). Цей епістолярій - лише частка від того, що збереглося від багаторічної кореспонденції останніх семи років життя Зіньківського (1885-1891 рр.). Передчасно померлий Т. Зіньківський був для Грінченка особливо дорогою постаттю, натури їхні багато в чому були подібні, і коли Борис Дмитрович у листі до О. Кониського від 23 липня 1891 р. повідомляв про втрату друга, провіденційно звучали рядки, що «він-бо належав до тих, що усю свою душу віддають за ідею і не знають іншого життя… Він був з тих, що не знають різниці поміж словом та ділом, і йшов напростець туди, куди посилало його пересвідчення»[263]. Як підкреслив рецензент видання Степан Захаркін у часописі «Критика» (2007 р.), історико-культурне значення цього епістолярію «виняткове, і йому судитиметься довге життя в українській науці. У листах оживає молода Україна 1880-х років із великими надіями й далекосяжними планами, запальними суперечками про все і вся, безкомпромісними судженнями та гострими оцінками, непідробною вірою в свій народ і готовністю «сконати в праці» заради його майбутнього»[264]. А. Погрібний на підставі листування двох друзів відтворив соціопсихологічний настрій Б. Грінченка, довів, що той був непримиренним до найменших проявів національного недбальства та лінівства, не сприймав філософію терпіння й вичікування «сприятливішої пори», протиставляв таким настроям лицарську відважність у досягненні того, що мало додати народові духовних сил[265].

У нарисі А. Погрібного «Борис Грінченко», що являє собою квінтесенцію багаторічних роздумів автора, розглянуто життєвий шлях і напрямки діяльності героя, змальовано психологічний портрет, наведено оцінки сучасників. Нарешті, зроблено переконливий висновок про те, що творча активність Б. Грінченка була багатогалузева і багатожанрова, хоча з позицій «чистого» мистецтва було б виправдано говорити «про неповну мистецьку зреалізованість письменника», та в поєднанні з безліччю громадських «фахів», із заслугами в етнографії, фольклористиці, критиці, історії літератури, мовознавстві, він, як громадянин і людина, зреалізував себе достоту «майже безприкладним чином». А. Погрібний доходить того ж висновку, як свого часу Єфремов: це був «титан праці», що поєднав у собі художника й політика, людину тонких естетичних почуттів і громадсько-культурного діяча, якого раз по раз «полонила невідкладна

нгр. : у 2 ч. Київ : КМПУ ім. Б. Д. Грінченка, 2009. Ч. 1 / Гупан Н. М. [та ін.]. 2009. 260 с.; Ч. 2 / Караман С. О. [та ін.]. 2009. 168 с.

[261] Грінченко Б. Д. Вибрані твори: У 2-х тт. Т. 1. Київ : НТЕЛЕКТ-АРТ, 2008; Грінченко Б. Зібрання творів. Педагогічна спадщина. Кн. 1 / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка; упоряд. О. М. Мислива, А. І. Мовчун, В. В. Яременко / вступ. слово В. О. Огнев'юка; передмова, коментарі, примітки В. В. Яременка. Київ, 2013. 552 с.; Кн. 2. 424 с.

[262] Демченко Т. П. Листи Іллі Шрага до Бориса Грінченка. *Сіверянський архів*. Чернігів, 2009. Вип. 3. С. 46-71; Степченко О. П. Епістолярій П. Стебницького та Б. Грінченка з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського як джерело з вивчення національної видавничої справи в Україні. *Рукописна та книжкова спадщина України: археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів*. Київ, 2010. Вип. 14. С. 294-305.

[263] Кіраль С. Будили «заснулі серця українців» / *«…Віддати зумієм себе Україні». Листування Трохима Зіньківського з Борисом Грінченком*. Київ-Нью-Йорк, 2004. С. 26-27.

[264] Захаркін С. «…Віддати зумієм себе Україні». Листування Трохима Зіньківського з Борисом Грінченком. Київ-Нью-Йорк, 2004. URL: https://krytyka.com/ua/reviews/viddaty-zumiiem-sebe-ukrayini-lystuvannya-trokhyma-zinkivskoho-z-borysom-hrinchenkom

[265] Погрібний А. Знаковість Трохима Зіньківського / *«…Віддати зумієм себе Україні». Листування Трохима Зіньківського з Борисом Грінченком*. Київ-Нью-Йорк, 2004. С. 6-7.

практична робота для нації»[266].

Т. Демченко, коментуючи зміст й стилістику листовної комунікації І. Шрага й Б. Грінченка, зауважує, що «нам здається, що останній із двох діячів, якого М. Ковалевський охарактеризував як "огненного українського патріота", заслуговує на значно більший інтерес... Б. Грінченка інтенсивно досліджують, але його громадсько-політична діяльність опинилася в тіні... Добре відомо, що Б. Грінченка недолюблювали саме за прагнення бути першим, командувати, звідси - прізвисько: "генерал". Можливо, підкреслена люб'язність, що так і струменіє із рядків листів, пояснюється дружніми стосунками двох людей, що роблять спільну працю, можливо, цьому сприяв доброзичливий характер І. Шрага і розуміння, що справу хтось повинен доводити до кінця»[267].

У 1910 р. Єфремов, як і його колеги по Товариству українських поступовців (ТУП) та газеті «Рада», був вражений новою втратою - у розквіті творчих сил, на 33-му році життя помер український історик, літературознавець, етнограф, публіцист, громадський діяч ***Василь Миколайович Доманицький*** (7 (19) березня 1877 р., с. Колодисте, Звенигородський повіт, Київська губернія - 28 серпня (10 вересня), 1910 р., Аркашон, Південна Франція). Життя його, не занадто багате на зовнішні події, було насичене постійною громадською та творчою працею.

Походив В. Доманицький із духовної родини (як, врешті, більшість із його юнацького оточення). У 1895-1900 рр. навчався на історико-філологічному факультеті університету св. Володимира в Києві. Улюблений учень професора В. Б. Антоновича. Вчителював, багато сил і часу віддавав громадській роботі: секретар «Киевской старины», співробітник «Літературно-наукового вістника», «Записок НТШ», «Нової громади», газети «Діло»; один із фундаторів видавництва «Вік». У 1903-1904 рр. мешкав у рідному селі, де організував споживчу кооперацію. Від 1905 р. - у Фінляндії, 1906-1907 рр. - у Петербурзі: редагував орган української фракції у 2-й Державній думі «Рідна справа - Думські вісті». У 1907 р. засуджений до 3-х років заслання (1908 р. покарання замінено на перебування за кордоном).

У 1924 р. Ганна Берло підготувала до друку листування В. Доманицького. У передмові зазначала: «Василь Миколайович Доманицький, талановитий письменник і громадський діяч... Добрий, щирий, делікатний, м'якої, лагідної вдачі, він не мав ворогів: його любили і старі, і молоді. Він працював і з Олександром Яковичем Кониським, і з тими, з ким Олександр Якович Кониський ворогував і називав "олімпом", себто з тою групою старогромадян, з якої складалась редакція "Киевской старины"». Згадавши про діяльність гуртка «Віку», називаючи прізвища Єфремова, Лотоцького, Матушевського, Г. Берло узагальнила: «Вірний син України і невтомний працьовник, Доманицький за своє коротке життя зробив стільки, скільки іноді найпрацьовитіші люди не подужають зробити і за довгий вік. Коли буде написана біографія Доманицького, Україна знатиме, як багато дав він рідному краєві до того часу, коли скосила його смерть»[268].

[266] Погрібний А. Борис Грінченко / *Погрібний А. Поклик дужого чину. Статті. Портрети. Силуети. Наближення. Публіцистика* / Вступне слово В. Г. Дончика та П. П. Кононенка. Київ: Просвіта, 2009. [Бібліотека Шевченківського комітету]. С. 231.

[267] Демченко Т. Листи Іллі Шрага до Бориса Грінченка. *Сіверянський архів: збірник наукових праць*. 2009. Вип. 3. С. 46.

[268] Інститут рукопису НБУВ НАНУ. Ф. Х. № 14716. Берло Г. Листи Доманицького В. М. до

В Інституті рукопису НБУВ зберігаються підготовлені до друку матеріали про «революційну діяльність братів Доманицьких» (такою вона виглядала у висвітленні Київського губернського жандармського управління; до справи додаються матеріали з архіву за жовтень 1907 - вересень 1909 рр.). У впровадженні коментатор зазначає:

> «Имена братьев Доманицких, Василия и Платона, известны каждому украинцу, знакомому с историей освободительного движения. Неутомимые, энергичные, неустрашимые, до самозабвения преданные родному народу и родному краю, братья Доманицкие вступили в ожесточенную борьбу с самодержавием за экономическое и политическое раскрепощение украинского народа в самое тяжелое для России время, после разгона 1-й Государственной Думы...»[269].

Але головною сферою діяльності Василя Доманицького була передусім література. Загалом молодий вчений написав понад 300 різножанрових публіцистичних і наукових праць. Уклав «Бібліографічний показник творів О. Я. Кониського, написаних по-українському» (Київ, 1901), «Показчик змісту "Літературно-наукового вістника"» (Львів, т. 1-20, 1898-1902) з передмовою І. Франка (1903), перший український словник іншомовних слів «Словарик пояснення чужих та не дуже зрозумілих слів» (Київ, 1906). Перевірив за рукописами і прижиттєвими публікаціями значну частину поезій Т. Шевченка, підготував ґрунтовне текстологічне дослідження, опублікував його як «Критичний розслід над текстом "Кобзаря" Шевченка» *(Киевская старина.* 1906. Кн. 9-12; окреме видання - 1907*).* Умів цінувати фахове сприяння у копіткій текстологічній праці, про це свідчать рядки передмови: «Приступаючи зараз до перегляду тексту усього «Кобзаря» в тому хронологічному порядку, який вияснився для мене за найсправедливіший […], вважаю за кінцевий і приємний обов'язок скласти щиру подяку д.д. О. І. Лотоцькому, В. П. Науменкові та П. Я. Стебницькому за ту велику поміч, якої вони уділяли мені своїми вказівками та матеріалами для моєї праці, - д. В. П. Науменкові подяку тим більшу, що без його щирої мені допомоги всім, що стосувалося до «Кобзаря», не було б і цієї моєї праці»[270]. Під час роботи В. Доманицький переглянув та дослідив 270 автографів, 18 копій з них, усі прижиттєві та посмертні видання поета. Здійснив перше повне видання «Кобзаря», яке вміщувало 215 творів, з них незвіреними з рукописами залишалося лише вісім. Видання 1907 р. вийшло накладом 10 тис. примірників, друге, доповнене (1908 р.), - 25 тис. Третє видання вийшло 1910 р. уже після його смерті[271].

Щодо вагомості творчої спадщини В. Доманицького для наступних поколінь, М. Наєнко зазначає:

> «В радянські часи цей «Кобзар» (лише частково доповнений) виходив майже щороку багатотисячним накладом; на виручені від нього кошти утримувались (за висловом академіка О. Білецького) три радянські академічні інститути (Інститут літератури, Інститут мовознавства й Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії), але ім'я В. Доманицького ніде у виданнях тих не значилось, оскільки зараховане було до «буржуазно-ліберального напряму» («Шевченківський словник», 1967. - Т. 1. - С. 195). Із здобуттям Україною незалежності стало можливим скасувати цю історичну несправедливість»[272].

Берло Г. Арк. 1.

[269] Інститут рукопису НБУВ НАНУ. Ф. 1 (Архів Грінченка). № 33648. Арк. 1 - арк. 1 зв.

[270] Доманицький В. Критичний розслід над текстом «Кобзаря». Київ, 1907. С. 6.

[271] Докладніше див.: Возняк М. З приводу двадцятиліття «Кобзаря» в редакції В. Доманицького. *За сто літ.* 1930. Кн. 5. С. 272-304; Лотоцький О. Сторінки минулого. Варшава, 1934. Ч. III. С. 129-143.

[272] Наєнко М. Василь Доманицький: історик, філолог, дослідник і видавець «Кобзаря».

В останні роки Василь Миколайович планував видати 2-й том «Критичного розсліду» над текстом «Кобзаря». Вивчав творчість Марка Вовчка, професійно довів авторство її творів, збирав і досліджував український фольклор, надрукував серію оглядів української літератури за 1906-1909 рр., літературно й науково відредагував «Історію України-Русі» М. Аркаса.

У 1907-1910 рр. В. Доманицький жив і лікувався за кордоном. Боляче сприймав передчасну втрату товаришів по спільній справі, писав до Є. Чикаленка: «Прочитав оце в «Раді» невимовно сумну звістку про Дмитрієва. Де тонко, там і рветься! Чорт його знає, що воно за талан наш: Флоринські, Піхни etc. мафусаїлові віки живуть, а у нас тільки вихопиться талант чи взагалі громадський справжній діяч, то або зварьює, або втопиться, або ще тобі щось!»[273].

Невдовзі, вражений смертю В. Доманицького, П. Стебницький писав Є. Чикаленку 31 серпня 1910 р.: «Знов могила - і яка тяжка! Страх мені жалко Доманицького, - яка це була чиста, свята людина! І все зжерла проклята хвороба - і чисту душу, і святий вогонь національної роботи…» Питав, де ховатимуть - в Києві чи на селі і прохав покласти від «Благодійного товариства…» вінок рублів на 25 з написом «Щирій душі, чистому серцю…». Адресант зауважив, що шаблонні написи на кшталт: «Ці «невсипущі трудівники» вже в зубах застрягли і очі намуляли, а то б якраз небіжчикові під масть: він, мабуть, і вмер з олівцем в руках…». Стебницький виявив бажання дати коротеньку замітку в «Раду» з витинками з його листів: «Хочеться мені од себе йому хоч це покласти на труну…»[274]. У вересні П. Стебницький приклав до листа Чикаленку переказ на 100 руб. та прохав віддати гроші тій людині («мабуть, це - Єфремов»), що збирає жертви на трати по перевозці тіла додому. Лотоцький повідомляв, що перевозка коштує 2000 руб., із них половину дає батько Доманицького, а «решту збирають між собою приятелі та земляки небіжчика, і в них ще чимало не вистачає. Отже, ці гроші здадуться, - а це борг Добродійного Товариства, яке дістало од Василя Миколайовича спеціально зредагований шкільний «Кобзар», але не встигло йому виплатити гонорар. От правління й постановило віддати ці гроші на втрати по похорону»[275]. Чикаленко переповідав адресату київські новини на сумну тему й зауважив: «Не везло йому живому - не везе й мертвому. Довго морочились, поки вияснилось - чи зможем його привезти в Росію, чи поховають в Аркашоні. Се був би сором… Привезуть вже, як захолодає, напевне в день похорон буде дощ або завірюха - бо як не везе, то не везе…»[276]. На похороні в Колодистому були Є. Чикаленко, С. Єфремов, Ф. Матушевський, Ю. Доброволенко, Л. Яновська, М. Требинська; зі станції Цвітково надіслали Стебницькому телеграму[277].

В. Липинський, який близько товаришував з В. Доманицьким, у листі до Єфремова висловлював щирий жаль із приводу втрати та надіслав поминальний текст для публікації в «Раді»:

«Дорогий Сергію Олександровичу!

Вчора надійшла до мене сумна невимовно болюча звістка про смерть Василя

Шевченкознавчі студії. 2009. Вип. 12. С. 124-129.

[273] Цит. за: Старовойтенко І. Євген Чикаленко і Василь Доманицький у короткому епістолярному діалозі (1908-1910). *Сіверянський літопис.* 2006. № 6. С. 8. Згадується Микола Дмитрієв - адвокат, член Полтавської громади ТУП, який трагічно загинув у липні 1908 р., рятуючи у р. Псьол селянську дівчинку.

[274] Євген Чикаленко і Петро Стебницький. Листування. 1901-1922 роки. С. 210.

[275] Там само. С. 211.

[276] Там само. С. 213-214. Також див. с. 229-230.

[277] Там само. С. 232.

Миколаєвича [Доманицького]. Недавно я мав від нього лист, і здавалося мені, що він почуває себе краще, бо той лист був бадьорий, веселіший від попередніх. Тим часом смерть, і найкращі наші люде умирають, хорують, нездужають. Розпука бере, дивлячись на це все і все це переживаючи.

Посилаю Вам кілька рядків до "Ради" , мені казали, що Ви тепер "Раду" редагуєте, отже звертаюсь до Вас, дорогий Сергію Олександровичу, з великим проханням, прочитайте те, що я написав, і якщо найдете можливим, то надрукуйте, а як ні, то знищіть, бо мені трудно оцінити самому, чи ця "статя" надається до друку, чи ні, а хотілося б ушанувати Пам'ять так близького і Дорогого мені Покійника»[278].

У листі від 30 серпня 1910 р. В. Липинський дякував за публікацію в пропам'ятному збірнику «Чистому серцем»: «За це, що дали мою статейку до збірника в пам'ять Дорогого Василя Миколаєвича, я Вам можу бути тільки від щирого серця вдячний. Може, колись спроможимось на якесь більше видавництво, присвячене Його пам'яті»[279].

Знаменним є чітке усвідомлення владними структурами агітаційно-пропагандистського значення похорону Доманицького. Наводимо передбачливі рядки з повідомлення місцевої влади київському губернатору:

«Конечно, сама по себе роль Доманицкого в украинском движении уже не настолько огромна, чтобы вызвать «национальную скорбь». Но тут замешан другой вопрос, чисто политический. Украинофилы устраивают в Киеве и его окрестностях целый ряд «исторических» мест, на которых думают спекулировать народным чувством. Такими реликвиями являются уже могилы Шевченко и др. ... [...] Кроме того, сами похороны могут дать возможность украинофилам устроить «митинг», демонстрацию. Это очень важно для единения украинофильской интеллигенции. Каждые такие похороны дают повод вождям украинофилов требовать от присутствующих, на могиле умершего, принесения Аннибаловой клятвы, что он де будет, «как умерший», продолжать дело освобождения малороссийского народа от ига России [...]»[280].

Далі йшов висновок:

«Ясно, что делается это для демонстративных целей. [...]. И ясно, что усопший здесь просто служит поводом для демонстрации. Во всяком случае собирание подобных реликвий украинофилами и предоставление им возможности устраивать демонстрации, крайне нежелательно»[281].

У процитованому тексті специфічно канцелярською мовою було прозірливо сформульовано прогноз щодо реального процесу творення «місць пам'яті» лідерами українського руху, який дійсно розгорнувся на початку XX ст. Очевидно, імперська влада спромоглась добре усвідомити значення ритуалів, символів, цінностей для конструювання спільної «історичної пам'яті» й української ідентичності, а тому зробила все можливе, щоб ускладнити проводи небіжчика в останню путь.

Для того, щоб сучасники усвідомили, а нащадки пам'ятали, хто такий був Василь Доманицький, С. Єфремов доклав усіх зусиль, аби на роковини

[278] Липинський В. К. Повне зібрання творів, архів, студії / голов. ред. Я. Пеленський; Східноєвроп. дослід. ін-т ім. В. К. Липинського (США), Ін-т європ. дослідж. НАН України. Київ: Смолоскип, 2003. Т. 1: Листування. (А-Ж) / ред. Р. Залуцький, Х. Пеленська. (Серія «Архів»). С. 665.

[279] Липинський В. К. Повне зібрання творів, архів, студії. Т. 1: Листування. (А - Ж). С. 676.

[280] Цит. за: Токар Н. М. Василь Миколайович Доманицький: особистість, науковець, громадський діяч. Кіровоград: ФОП Александрова М. В., 2012. С. 180.

[281] Цит. за: Токар Н. М. Назв. праця. С. 180-181.

його смерті видати пропам'ятну збірку. Вийшла вона під назвою ***«Чистому серцем. Пам'яті Василя Доманицького. Біографія, спомини, похорон» (Київ, 1912)*** та мала наступну структуру й зміст: «Переднє слово» (с. 3-4); «Василь Доманицький. Біографічна згадка» (с. 5-12); Б. Ярошевський «На смерть В. Доманицького» (с. 13), В. Липинський «Пам'яти В. Доманицького» (с. 14-15), С. Єфремов «Чистеє серце» (с. 16-30), Білоусенко О. (О. Лотоцький) «Трудовник ідеї» (с. 31-43), Ф. Матушевський «В роковини, смерти друга-товариша» (с. 44-60), Д. Донцов «Доманицький у Закопаному» (с. 61-74), Смуток П. (П. Стебницький) «Останні місяці В. Доманицького» (с. 75-81), Ф. Матушевський «З останніх літ життя В. Доманицького» (с. 82-112), Ф. Руденко «Пам'яти В. Доманицького» (с. 113-114), О. Білоусенко (О. Лотоцький) «Жартовливі вірші В. Доманицького» (с. 115-120), С. Єфремов «В. Доманицький на селі» (с. 121-126), Хр-ич К. «В Колодиському позичково-ощадному товаристві» (с. 127-132), С. Є. «На похороні В. Доманицького» (с. 133-137), Л. Яновська «Враження з похорону» (с. 138-143), Л. Чулий «Тихого сну» (с. 144-145).

Про деталі роботи над збіркою відомо з епістолярію. Так, з листа Ф. Матушевського С. Єфремову дізнаємося, що той розпочав роботу під свіжим враженням втрати, а закінчував, перебуваючи на лікуванні у м. Гульрипш поблизу Сухумі: «Спомини - чи як їх назвати - мають неоднаковий характер: початок (рядків 150-200) скорбний, а далі йде доволі спокійне оповідання. … Думка була така, - дати два нариси: один - спомини взагалі, а другий - "останні дні" Василеви. Так воно й буде мабуть»[282]. У листі від 18 січня 1911 р. схвильовано повідомляв, що спочатку планував надрукувати текст у газеті «Рада», але редакція його відхилила, що вельми вразило Федора Павловича:

> «Коли мої спомини про Василя, котрі я, як мені здавалося, писав крівцею власного серця, не знайшли собі пристановища і не досягли мети, заради якої їх писано - то виходить, що так крівця мого серця - суща вода, бо як би не вода, то Ви б її побачили і оцінили, так само, як і в редакції і не поставилися б так неуважно, як поставилися»[283].

Текст Ф. Матушевського було вміщено в збірці «Чистому серцем».

Поява збірки отримала розголос в українській пресі. Так, редактор журналу «Украинская жизнь» Симон Петлюра писав**:**

> «Издательство «Вік» поступило прекрасно, выпустив в свет эту небольшую книжку, посвященную памяти одного из наиболее энергичных своих сотрудников: она достойным образом увековечивает память ушедшего так рано от жизни украинского общественного и литературного деятеля. Дружеской рукой любовно собраны здесь статьи и заметки, напечатанные в органах украинской прессы, под свежим впечатлением смерти В. Доманицкого или приуроченные к годовщине последней; также заботливо приобщены сюда и воспоминания людей, близко знавших покойного или имевших случайное общение с ним. Весь материал, собранный в книге, рисует нам привлекательный образ молодого украинского деятеля, со всем пылом отдавшегося делу активного участия в национальном строительстве. Прекрасный популяризатор, сведущий историк минувших судеб Украйны, первый исследователь текста «Кобзаря», талантливый журналист, незаурядный редактор газеты для народа, энергичный

[282] Цит. за: Якобчук С. Листування Ф. П. Матушевського до С. О. Єфремова (1901-1917 рр.) як джерело дослідження громадського і культурного життя України початку XX століття. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Т. 20. К., 2010. С. 222.

[283] Цит. за: Євген Чикаленко, Сергій Єфремов. Листування. 1903-1928 роки. С. 84.

организатор кооперативов, увлекающийся своей работой, доводящий ее до конца и этим увлекающий за собою других - этими чертами нельзя еще исчерпать многостороннего дарования общественной и творческой личности покойного Доманицкого. Но выяснение отмеченных черт прекрасно освещается собранным в книге материалом, принадлежащим перу гг. С. Ефремова, О. Белоусенка, Ф. Матушевського, П. Смутка, Л. Яновской, В. Липинського, Д. Донцова и др. Знакомство с статьями упомянутых авторов создает у читателя глубокую симпатию к тому, кого смерть так рано похитила у родного края и кто всю свою недолгую жизнь отдал ему. Доманицкий сгорел в работе, не знал в ней устали, не берег своих догоравших сил и, приговоренный даже к смерти, только и думал о ней, только и жил ею. Живи он дольше - он больше бы и сделал для любимого дела, ибо в покойном заложены были большие возможности, таилась кипучая натура»[284].

Водночас С. Петлюра зауважив, що значення творчої внеску В. Доманицького було б доведено повніше, якби до збірника залучені були статті, що давали б наукову оцінку його праць з українознавства, особливо такої капітальної, як «Критичний розслід» над текстом Кобзаря Шевченка[285].

До участі в збірці, як бачимо, не запросили М. Грушевського, зважаючи на той інцидент, що стався з приводу негативного відгуку визначного вченого на відредаговану В. Доманицьким «Історію України-Руси» М. Аркаса. Але Михайло Сергійович вважав за необхідне відгукнутися некрологом в «Літературно-науковому вістнику», де змалював власний образ Василя Доманицького і висловив смуток із приводу невідворотної втрати українського життя:

«Ще одна утрата сього сумного, многосмертного року! Правда, віджалувана вже наперед, відколи стан здоров'я покійного признано безнадійним, і кождий новий місяць здавався вже ласкою долі, - а про те незмірно гірка і обидна. Таке невичерпане джерело непережитої енергії, такої глубокої й непереможної любови до свого народу, до українського життя і його відродження закрилося, важкою землею забилося з сею смертю!»

Характерно, що історик органічно «вписав» постать В. Доманицького у біографію генерації «Молодої України», зазначивши, що

«покійник зістанеться на завсігди характеристичним репрезентантом того молодечого бадьорого руху, що прокинувся на Україні російській з кінцем минулого століття. Не розбираючи ідейних ріжниць чи гурткових рахунків, кидався він в найріжнійші сфери, несучи молодечий запал і незвичайну роботячість всюди, де лиш був "український дух", не розбираючи дуже між точками приложення своєї енергії, не дуже між ними вибираючи. Не зіставив тому таких тривких результатів своєї праці, які міг би лишити при своїх видатних здібностях і незвичайній робучости навіть за такий молодий вік, але скрізь покидав замітний слід своєї праці й свого одушевлення для розвою українського життя»[286].

Висвітливши головні факти біографії небіжчика, його працю в царині іс-

[284] Петлюра С. [Рец.]: Чистому серцем. Памяти Василя Доманицькаго. Біографія, спомини, похорон. Упорядкував Сергій Ефремов. Видавництво «Вік». Київ, 1912. Стр. 146. Ціна 40 к. *Украинская жизнь*. 1912. Кн. 11. С. 95-96.

[285] Там само. С. 96.

[286] Грушевський М. Василь Доманицький. †28. VIII. 1910. *ЛНВ*. 1910. Т. LI. Кн. IX. С. 541. Республікація: Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. Львів: Світ, 2002 Т. 2*: Серія «Суспільно-політичні твори (1907-1914)»*. 2005. С. 414-417.

торії, етнографії, літературознавства, внесок у редагування повного «Кобзаря» Т. Шевченка, студіювання творчості Марка Вовчка, не оминувши публіцистичну діяльність, учений підкреслив надзвичайну працездатність та відданість національній справі: «Безнадійно хорий, ледве живий до останніх днів він працював неустанно, запопадливо, в тім знаходячи єдину утіху, й найбільшим горем його було, що все меньше й меньше часу позволяли йому віддавати сій праці»[287].

Член УСДРП, емігрант Володимир Дорошенко відгукнувся на втрати українства за рік 1910-й нотатками в ЗНТШ:

> «Протягом останніх місяців суспільність наша понесла цілий ряд болючих утрат, і декотрі з них являються також болючою щербиною в рядах наших наукових робітників. Такими цінними робітниками були, попри иньші свої інтереси й зайнятя, пок[ійні] наші співробітники й члени нашого Товариства Б. Грінченко і В. Доманицький»[288].

У порівнянні з Грінченком Василь Доманицький був «репрезентантом молодшого покоління»[289], зазначав В. Дорошенко, і ця теза вочевидь перегукується з формулюванням М. Грушевського. Віддавши належне творчому доробку небіжчика, виокремивши його публікації на сторінках ЗНТШ, автор некрологу наголосив, що «писав Доманицький сі праці, як і масу рецензій і статей, що виходили з під його пера, вже бувши хорим, не раз на ліжку, і се не могло не відбиватися на його здоров'ю. Але покійник не міг бути без праці. Був се теж рідкий в своїм ентузіазмі до праці робітник!»[290]

Як доводять наведені тексти, представники українського громадянства, незалежно від політичних й ідеологічних уподобань або особистих прихильностей, малювали привабливий людський образ В. Доманицького, були одностайними у визнанні його моральних чеснот, інтелектуальних якостей та громадських заслуг. Лейтмотив «безупинної праці», «самопожертви», «самозабуття», «видатних здібностей», «творчого горіння», «непереможної любови до свого народу» був спільним для всіх авторів, хто залишив поминальні тексти про В. Доманицького.

Органічним доповненням (чи продовженням) пропам'ятної збірки були чотири публіцистичні праці С. Єфремова 1910 р., присвячені В. Доманицькому ***(див. додаток Б).*** Статтю в «Раді», друковану без підпису, С. Єфремов розпочав традиційними поминальними рядками, що «знов з далекої чужини прийшла сумна звістка. Помер Василь Миколаєвич Доманицький, молодий український учений і письменник. Довга і тяжка недуга - гірко вимовити - небіжчика таки скінчилася перемогою смерти». Коротко переповівши біографію Доманицького, звертав увагу на факт, що Василь, навчаючись в Київському університеті, на історично-філологічному факультеті, був «одним з найпильніших учнів покійного професора Антоновича». С. Єфремов підкреслив, що «небіжчик належав до молодого покоління українських діячів, що, добувши національної самосвідомості, вже без вагання й компромісів піддавали себе українській справі та роботі на громадській ниві. Симпатії тягли його до наукової й літературної праці, бурхливий час зробив з його і громадського діяча». Ставши ще в гімназії «свідомим українцем» (первинний етап соціалізації й національної самоідентифікації), Доманицький із першого

[287] Грушевський М. Василь Доманицький. †28. VIII. 1910. С. 543.

[288] Дорошенко В. Борис Грінченко - Василь Доманицький. Посмертні згадки. *ЗНТШ.* 1910. Т. XCVI. Кн. 4. С. 146.

[289] Там само. С. 149.

[290] Там само. С. 150.

року свого перебування в університеті починає брати участь у «Киевской Старине», єдиному на той час органі українознавчої праці на підросійській Україні. Оскільки академічний тон журналу не задовольняв його живої вдачі й громадського темпераменту, він «силу праці, енергії й заходів положив на те, щоб оживити це наукове видання й зробити його цікавим і для неспеціялістів. Відділ хроніки та дрібних звісток, що почав вести в «Киевской Старине» Доманицький, справді-таки багато спричинився до того, що журнал незабаром знайшов доступ і до широкої публіки, де й почав був здобувати собі симпатії». Згадав Єфремов і витоки спільного проекту, коли разом із кількома товаришами, що зустрічалися у господі О. Кониського, Доманицький працював над виданням народних книжок; в подальшому ж «це видавництво пішло так добре, що незабаром, під назвою «Вік», зробилось було на якийсь час центром видавничої діяльности на російській Україні. Виїхавши через недугу з Києва, Доманицький став осторонь од дрібнішої роботи, зате мав тепер змогу взятися вже до поважніших праць». С. Єфремов ретельно подає перелік його найбільш значних наукових праць, зазначивши зокрема й популяризаторські брошури: «Товариські крамниці», «Про сільську кооперацію», «Селянська доля», «Як хазяюють селяне по ріжних краях», «Смерть за правду (про Івана Гуса)», «Про Галичину», «Про Буковину». «Опріч того, - писав журналіст, - багато належить Доманицькому заміток і статей по газетах, а спеціально в нашій газеті він належав до самих найпильніших і найпрацьовитіших співробітників з самого її заснування». Сергій Олександрович зупинився на найбільшому досягненні Доманицького-текстолога: «Під його ж редакцією вийшло і перше в Росії повне і критично оброблене видання «Кобзаря» (СПб., 1907 і 1908 р.), в якому редактор перевірив увесь текст по перводруках та автографах»; отже, «без його «Критичного розсліду» неможлива тепер ніяка робота над питанням про Шевченка». Успіх серед широких мас відомої «Історії України-Русі» М. Аркаса теж багато залежав од умілої редакції Доманицького, зауважував Єфремов. Дивувався його надзвичайній працездатності й витривалості: «Взагалі ця хора людина виявляла стільки енергії й була таким зразковим робітником, що трудно було собі й уявити його без роботи: він працював, буквально рук не покладаючи й не даючи собі ніколи спочинку. Напевне можна сказати, що завчасна смерть спіткала його тільки через те, що він ніколи не думав і не дбав про себе, підриваючись на роботі задля рідного краю». Не обійшов увагою С. Єфремов працю Доманицького на селі, де той у 1905 р. багато працював навколо освідомлення селян та захисту їхніх прав. Селяни Звенигородщини йшли до нього, шукали доброго слова та поради. Василеві статті в «Громадській Думці» про насильство гр. Потоцького над селянами с. Гусакової (з приводу так званого «виводу селянських садків з панського лісу») першими привернули увагу громадськості до цієї голосної справи. «Зате ж і небіжчикові не минула дурно ця оборона селянських інтересів. Коли почалося славнозвістне втихомирювання, то повітове начальство зробило з Доманицького найнебезпечнішого ворохобника, і врятувався він од тюрми тільки тим, що виїхав за кордон». Міністерство внутрішніх справ присудило Доманицького до адміністративного заслання у Вологодщину. І тому «нещасний хворий письменник не міг навіть наостанку днів своїх вернутись до рідного краю». Наприкінці тексту С. Єфремов конструює меморіальний образ Василя Доманицького, який згодом відбився у конотаціях інших авторів:

> «Серед усіх, хто знав небіжчика, повік житиме гарний образ цієї людини з надзвичайно чистою, кришталевою душею й тихою, лагідною вдачею. Такі люде не мають ворогів і у всяку хоч яку розбурхану справу вносять якусь принадну атмосферу тихого

спокою, невтомної працьовитості. Досить було раз побачити його, щоб полюбити на все життя, - і певне смерть не витравить з серця його товаришів того гарячого почування, яке вони мали до його - живого…»[291].

В статті «Нова втрата» Єфремов висловлював жаль, що знову нова втрата, «знов свіжа могила прибавилась до насипаних попереду на кладовищі нашого національного життя. Зійшла з кругу світа великонадійна молода сила, для якої ще так багато випадало працювати на користь рідного народу». Спостеріг із гіркотою щодо незворотності подібних втрат для українського руху модерної доби:

«Немов якийсь фатум навис над українством. Найбільша скрута у нас на працьовників - і от один по одному сходять вони з поля праці, лишаючи його ще менш людним, ще більш спустошеним. В такому разі тим більший жаль пориває за душу, що перервалось молоде життя, для якого все ще, здавалось, було там, у майбутності, яке тільки починалося на добро свого краю. З такою силою й таким завзяттям багато ще можна було зробити. Можна було, та...

Звичайно, проти законів фізичної смерти змагатись не сила наша. Але треба звернути увагу на якусь фатальну закономірність, з якою недуга і смерть вихватують з наших рядів щонайкращі сили і здебільшого тоді, коли вони не встигли ще розгорнутись уповні й зробити все, що могли б».

Як бачимо, у цій публікації Єфремов виходить за межі стандартного некрологу, робить ширші узагальнення стосовно специфіки «українського національного життя», шукає пояснення, припускає, що є, очевидно, якісь загальні причини, що «витворюють цю страшну закономірність, одбираючи з нас ту невідплатну подать кращими синами рідного краю». Причини ці лежать, міркував публіцист, у специфічному становищі «нашої національної справи» і в тих її прикметах, з якими вона здавна стоїть - грандіозний простір «національного проекту», потреба в творцях та виконавцях, брак широкої суспільної організаційної й матеріальної підтримки, «повинність одиниць працювати й за себе, й за інших», а також у тому, що ці одиниці, зазвичай творчі особистості, вимушені виконувати не лише інтелектуальну, але й рутинну марудну працю.

«Широке поле українства, неоглядний простір перед нами, всюду треба робітників та й ще робітників, щоб не занесли те поле супротивні течії намулом. А робітників мало - до болю, до відчаю мало стає до праці на цьому полі. Громадянство наше не звикло ще брати живу діяльну участь в національно-громадському житті і вся робота цілою вагою своєю спадає на окремих одиниць, яких доля чи натура поставили коло самого діла. І вони, одиниці ті, перериваються на роботі, знесилюються й падають жертвами національного лихоліття, і ми тільки тоді помічаємо це, коли зненацька прибавиться нова домовина, коли нова могила виросте на нашому національному кладовищі, коли нове ім'я впишеться до наших національних святців. До того ж оту надсильну роботу приймаємо ми як повинність - повинність одиниць працювати й за себе, й за інших. Нема у нас ще доцільного, систематичного поділу праці, нема планомірного економізування її.

І через те тільки й можливо, що тоді як загал громадянства слабенько реагує собі (та чи й реагує?) на всі події нашого життя й стоїть осторонь од роботи - окремі одиниці знемагають і падають під вагою всякої праці, яку мусять робити, не перебираючи, бо інакше зроблено її не буде, бо інакше не знайдеться до неї охочих. Чи треба було, скажемо, небіжчикові Доманицькому сушити себе над коректою, над тисячами всяких

[291] Без підпису. [Єфремов С.]. Василь Доманицький. *Рада.* 1910. № 197. 31 августа (13 вересня). С. 1.

інших дрібниць, коли він міг робити далеко користніше діло? І одначе він *мусив* - бо на ті дрібниці не знаходилось робітників...».

З єфремовського комеморативного тексту постає дихотомія: «герой», подвижник - інертна байдужа маса, слабка організація й брак громадської дисципліни, неосяжний масив дрібної й великої праці задля націєтворчого проекту - відсутність раціонального поділу праці на високоінтелектуальну й технічну. У цьому вбачав Єфремов причину недовгої тривалості життя подвижників «української ідеї», серед яких було чимало представників покоління 1880-х - 1890-х рр., в підсумку кваліфікував цю ситуацію як трагічну й фатальну, покладав «колективну вину» за ці втрати на усе українське свідоме громадянство: «Ось де трагедія нашого теперішнього життя, ось де вина всіх нас за те, що ростуть безупинно серед нас могили й побільшується замітно тільки кладовище наше». Висновок Єфремова був прагматичний: «Час би вже нам зрозуміти це й направити сили наші не на збільшення кладовища цвітом українства, а на краще зужиткування нашої сили. Тільки жива участь усього громадянства українського в наших справах може стати за життьовий еліксир і для тих робітників, які тепер один по одному звалюються під вагою безупинної праці й непідсильної роботи»[292].

Статтю «Пам'яті Василя Доманицького» С. Єфремов супроводив епіграфом «*Блаженні чистії серцем…*». Написана вона в іншому жанрі й зовсім іншій тональності, ніж попередні. Це швидше меморіальний есей у присмеркових тонах, сповнений тепла й суму, спогадів і ностальгії. С. Єфремов згадував історію знайомства, дружби, співпраці з Василем (до речі, в листах один до одного зверталися на «Ви» - такі тоді були формули епістолярного етикету). Писав:

> «Розбирав оце я й перечитував листи Доманицького мало не за десять років, з того часу, як невблаганна хвороба вигнала його з Київа, одірвавши од любої праці й товариства, - і, чудне діло, - ніяк не можу повірити, що це серіозно, що мені справді доведеться говорити про цю дорогу мені особисто людину, як про небіжчика. Та з другого боку, трудно й повірити, що листи ці писала людина з смертельною хворобою в грудях, - таким бадьорим, живим духом од них віє, не вважаючи на те, що доводилось йому писати в них і про себе, про стан свого здоровля, і досить сумні, звичайно, речі. Все здається, що це якісь жарти, а не навсправжки, що ось-ось подзвонить листоноша й доручить од Василя лист, повний кипучих планів, м'якого й теплого юмору, доручень, розмов про спільні цікаві нам справи, новинок або приятельського змагання чи картання. Так, - часто життя справляє собі над нами якісь дикі жарти, і дикішого я й уявити собі не можу, як той, що справило воно над цим молодим, повним кипучої сили й бадьорости чоловіком. Якась страшенна безглуздість - уявити собі, що немає вже Василя і про його доводиться писати як про небіжчика».

«Робити підрахунок цілого життя, - зазначав Єфремов, - річ невимовно сумна, бо раз у раз кожна визначна людина забирає з собою щось таке, чого не встигла виявити на сім світі, забирає знання й життьовий досвід, який не переходить у спадщину, забирає ту інтимну атмосферу, якої була центром, забирає, нарешті, свою вдачу. І, роблячи підрахунок, кожного разу бачиш, що єсть якісь лишки в людському житті, яких не зміряти мірою й не зважити вагою і які часто творять мало чи не головний скарб людини. І невимовно сумно стає, що чи доля чи обставини не дали того найкращого, що є в людині, повною мірою виявити».

Стосовно Доманицького, то про нього йому «подвійно важко писати», зауважу-

[292] Без підпису [Єфремов С.]. Нова втрата. *Рада*. 1910. № 198. 1 сентября (14 вересня). С. 1.

вав Єфремов. З одного боку, робити підрахунок, коли чоловік тільки-но почав працювати і ввесь ще в майбутності. З іншого боку, «Василь мені був не тільки поважаним діячем, але й близьким товаришем, з яким півтора десятка літ (та ще яких півтора десятка - найкращої частини віку!) робили ми одне діло, з яким зв'язували нас міцні нитки особистої симпатії й приятелювання. Говорити про все це, як про щось минуле, я не можу, як не можу холодно і тверезо робити якогось підрахунку діяльності небіжчика. Я просто попробую дати образ незабутнього товариша, яким він живе й житиме у мене в душі».

Їхня перша зустріч відбулась у 1895 р. Василь тоді навчався перший рік в університеті, а Єфремов дотягав «зненависне ярмо семинарської схоластики». Восени того ж року Олександр Лотоцький, студент духовної академії, запропонував Єфремову пристати до гуртка молоді, що розпочинав видавати українські книжки. Той радо погодився і в зазначений час був на квартирі у В. Доманицького, що жив у будинку проф. В. Антоновича. Прізвище Доманицького було йому відоме, вони були земляки, хоча до того часу й не зустрічались. Гурток, в якому Єфремов тоді опинився, і став початком того видавництва, що згодом прийняло назву «Вік».

> «За час його розвитку і формування, особливо на першій порі, багато в йому людей перебувало випадковими гістьми, але якось вийшло так, що випадкові члени все одвіювались і одходили, а коло видавництва вже наприкінці 90-х років дібрався досить однородний гурток людей, що не тільки на спільному ділі сходились, а й особисто припадали один одному до душі. Може, й працювалось через те тоді так легко - в тій щиро товариській атмосфері, де ріжні погляди й товариські змагання ніколи не переходили в офіціяльні стосунки, а раз у раз стирались інтимною приязню та товариською щирістю».

Василь, або, як у товариській компанії його звали, - «Вітер», узяв на себе корегування майбутніх видань. Він тоді вже редагував «Киевскую Старину» і з усіх однодумців був найбільш досвідченою в цій справі людиною. Єфремов свідчив:

> «Він був справді - Вітер. Надзвичайно жвавий, вічно веселий, вічно розхристаний, він раз у раз кудись поспішався. На лекціях в університеті я стрівав його з купою книжок під піхвами, на улиці - з паками коректур, газет (тоді він уже працював для хроніки «Киевской Старини»). Часто можна було бачити, як, ждучи трамвая, він примоститься, бувало, десь на стовпчику й справляє свої коректи, або перечитує газети, означуючи олівцем те, що треба було взяти до хроніки. Розхристаний і з величезними паками газет і коректи прилітав він і на наші зібрання. [...] Навіть у театр, куди ми ходили звичайно теж гуртом, приносив він свої паки і в антрактах щось довбався в них. Хвилини він не хотів змарнувати». І разом з тим Василь «зовсім не був якимсь фанатиком праці, аскетом, що поза працею нічого не бачить. Він просто якось умудрявся скрізь і всюди поспівати, скрізь бувати, серйозно працювати в університеті й віддаватись разом громадським справам. І скрізь, де він з'являвся, незабаром робився близькою людиною, якої не можна було не полюбити за чисту, м'яку вдачу. Який він був з цього погляду «заразительний» чоловік, видко з такого, напр., факту. Скінчивши університет, став він на якийсь час за доглядача в одному пансіоні. Незабаром дітвора вже бігала слідком за ним і цілком перенялася його коректурно-газетними інтересами, так що Вітрові просто одбиватись доводилось од їхнього прагнення допомоги в коректуванні. І багатьом з своїх тодішніх вихованців він посіяв у душу першу іскру української свідомості й любові до всього рідного. Знавець історії рідного краю, він умів зацікавити дітвору живими оповіданнями не тільки про історичні часи, а навіть

про могили, розкопки, черепи й такі інші археологічні речі. Саме тоді він улітку бував на археологічних розкопках і навіть знайшов якісь дуже з археологічного боку цікаві «площадки», про які розповідав нам з звичайним своїм захопленням».

Серед громадської праці, серед планів наукової й літературної роботи прийшов фатальний 1901-й рік, що вирвав «нашого Василя» з-межи товариства й зробив його мандрівником по чужих землях. Вічна біганина, безупинна праця, недоїдання й недосипання, нехтування всіма потребами молодого організму призвели до того, що «перша добра простуда» звалила його з ніг. Це був 1901 р., важкий для початкуючого видавництва, і Доманицький турбувався за його долю. Друзі умовили його поїхати 2 жовтня 1901 р. на лікування до Ялти.

С. Єфремов щедро цитує листи Доманицького 1901-1910 рр. з Криму, до гурту «Віку», сповнені комічних скарг на силуване безробіття та нарікання на те, що його вирядили з Києва й він нібито байдикує саме тоді, коли робочі руки найбільш потрібні. Згодом Василь почав вимагати, щоб йому надіслали роботу. «Вічно він був, - зауважує Єфремов, - заклопотаний якою-небудь громадською справою, раз у раз просить присилати тих або інших книжок, матеріалів; перекладає на українську мову (оповідання Марка Вовчка, «Жерміналь» Золя) і т. ін.». Знесилений організм занепадав з року на рік, але нестримна натура все перемагала. Зимою 1904-1905 рр. Василь зовсім відмовився їхати на південь, лишився на селі і тут знайшов собі нову роботу - коло товариської (кооперативної) селянської крамниці, однієї з перших на Правобережну Україну.

«Сміливо можна сказати, що р. 1905 в Звенигородщині одним в найпопулярніших людей серед народу був Василь. Пам'ятаю, що коли в декабрі 1905 р. прийшов до мене чоловік в Звенигородщини і я запитав, кого думають у Думу вибирати, то, не вагаючись, відповів він: "та не кого ж, як нашого поповича: за нього всі голос дамо". Але ця популярність не минула дурно Василеві».

Протягом 1906 р. Єфремов із товаришем не листувався: Сергій Олександрович відбував «тюремну повинність», а В. Доманицький був до неї кандидатом і переховувався. Спершу переживав лихоліття в Києві, працюючи в редакціях «Нової громади» і «Громадської думки», але, коли виявилась очевидна небезпека арешту, перебрався до Петербургу, де взяв діяльну участь у виданні «Украинского вестника» (1906 р.) та «Рідної справи» (1907 р.). Працював над повним виданням «Кобзаря», здійснював редагування «Історії України-Русі» М. Аркаса, упорядковував архів творів Марка Вовчка. Але…

«Кінець невпинним ходом добре заведеного механизма наближався. І він прийшов. І перед нами, товаришами небіжчика, тепер завдання - робити підрахунок діяльности Доманицького. Я не знаю, чи треба той підрахунок робити і нащо він здався б перед оцим ось фактом: десять років чоловік бореться за життя, десять років почуває, як плине здоровля з недужого тіла - і не випускає праці з рук до самого останнього часу. Що це - героїзм надзвичайний, чи вже така натура, що органічно не може думати й турбуватись тільки про себе, а вічно мусить кипіти в казані громадських справ? Цього питання я не берусь тепер розв'язувати, та це й не має ваги. Знаю тільки, що такі особи одиницями лічаться навіть серед багатших на значних людей народів. Знаю тільки, що з Доманицьким зійшла неабияка сила, якій в будучині довелося б ще грати чималу у нас ролю, якби не так склались обставини.

На обставини даремна річ нарікати. Але мимоволі вирветься скарга і прокльон нашій долі щербатій, що одного по одному забирає у нас кращих людей, цвіт

нації, не давши навіть цілком свої сили розгорнути. І не тільки діяча шкода в особі Доманицького, - шкода ще більше людини, чистої серцем і незломної духом, яка во істину «зерна неправди» не мала за собою й вічно горіла тим святим вогнем, що піднімає виборних людей високо по-над рівень буденщини. Чи не через те вони й не вживаються ніколи з нею і падають жертвами своєї благородної натури?..»[293].

У вересні 1910 р. С. Єфремов подав до педагогічного журналу «Світло» літературний ескіз про свого товариша. Текст написаний популярно, але постать В. Доманицького змальована всебічно: перед читачем постає талановита високоморальна людина, громадянин, учений, публіцист. Єфремов перераховує мартиролог втрат українського національного життя за 1910 р. - М. Кропивницький, Б. Грінченко, В. Доманицький:

«Сиротіє наша нива. Один по одному кидають її кращі сини свого народу, що, себе одцуравшись, положили всі свої сили на працю для рідного краю. Смерть Кропивницького і Грінченка - ось ті тяжкі втрати, що зазнала сього року Україна. За ними прийшла черга на молодого письменника - Василя Доманицького, що помер од сухот 28 августа, в Аркашоні (Франція)».

Оповідає біографію героя, виявляє чинники формування національної ідентичності, акцентує, що ще в гімназії небіжчик став «свідомим українцем» і «запальним робітником на українському полі», позначає специфіку його наукових інтересів, що сформувались під впливом професора В. Антоновича, подає перелік його головних праць. Підкреслює, що «найбільший слід у нашому письменстві» лишив Доманицький своїм виданням Шевченкового «Кобзаря», який під його редакцією вперше вийшов так, як того вимагають твори великого поета:

«Доманицький потратив силу часу й праці, щоб позвіряти з автографами та першими виданнями й повиправляти Шевченкові вірші; його заходами ми, нарешті, маємо таке видання Шевченкових творів, яке сміливо може рівнятися з академічними виданнями інших класиків-письменників». Результатом цієї ж праці над «Кобзарем» була книга Доманицького «Критичний розслід над текстом "Кобзаря"».

Єфремов доводив на прикладах реальну працю Доманицького на користь народу, коли, проживаючи у батьків в с. Колодистому, Доманицький став організатором кооперативного руху селян Звенигородського повіту, щоб допомогти словом і ділом «найменшому братові». Селяни збирались висунути його виборщиком до Першої Державної Думи. Єфремов знов і знов змальовує привабливі риси вдачі небіжчика:

«Була це надзвичайно чиста й симпатична людина, що притягала до себе всіх знайомих своєю щирістю й лагідністю. Знавши Доманицького, не можна було його не полюбити. І як людина, і як працьовник - був він цільною, щедро обдарованою натурою, од якої багато ще можна було сподіватись добра рідному краєві.

Невблаганна смерть розбила ці сподівання...»[294].

Таким чином, у поминальних текстах С. Єфремова, присвячених Доманицькому, бачимо дві тенденції у конструюванні образу - це «беатифікація»

[293] Єфремов С. Пам'яті Василя Доманицького. *Рада.* 1910. № 203. С. 2-3. Листи С. Єфремова до В. Доманицького див.: ***додаток В.***

[294] Єфремов С. Василь Доманицький. Посмертна згадка. *Світло: український педагогічний журнал для сем'ї і школи.* 1910. Кн. 1. Вересень. С. 7-8.

(наголос на таких якостях, як аскетизм, безкорисливість, непрактичність, ідеалістичність, абсолютна відданість громадським інтересам) і «канонізація» (служіння народові, творення інтелектуальних цінностей, прив'язаність до «святощів» національної культури, жертовність, висока працездатність, самопосвята). Робить Єфремов це вміло й натхненно. Можна висловити припущення, що до глорифікації і сакралізації образів своїх товаришів, що передчасно пішли з життя, Єфремова і його соратників по українському рухові (більшість із яких у цей період входили до ТУП) спонукали не тільки реальні потреби «національного будівництва» (герої й подвижники потрібні були для створення «національного пантеону», для залучення неофітів, для виховання молодого покоління діячів), але й отримана в училищах, семінаріях, академіях духовна освіта, яка підсвідомо підштовхували до пошуку «святих», до творення канону (чи, за М. Павлишиним, «іконостасу»), підштовхувала до «увічнення пам'яті», «надихання» прикладами подвижницької, виснажливої, аскетичної праці, корисної для громади, потрібної для української етнічної спільноти, яка на початку XX ст. поступово трансформувалась «із селян в націю».

Якщо порівняти тексти С. Єфремова, присвячені Б. Грінченку та В. Доманицькому, то бачимо, що вони мають певні риси подібності (структура, мотивація, канонізація образу), але водночас суттєво різняться між собою. Обидві втрати були надзвичайно болючими для Єфремова, він переживав їхню смерть як особисте горе - кожний посідав у його серці та житті неповторне місце. Але, пишучи про Грінченка, Сергій Олександрович малював образ «героя», «борця», «людину повинності», творив пам'ятник нерукотворний, підводячи поступово читача до сприйняття померлого письменника та громадсько-політичного діяча як символу невгасимої енергії нації. А от у випадку з Доманицьким з єфремовських текстів, насичених деталями особистих споминів, фрагментами з епістолярію постає насамперед жива людина, товариш молодих літ. Він теж ідеальний трудівник на «ниві народній», культурник, патріот, «герой», але зовсім іншого формату - скромний, неамбіційний, лагідний. Ми бачимо людину, що любила життя, майже всі свої молоді літа вперто боролася з хворобою, всупереч обставинам безупинно працювала інтелектуально і знаходила втіху в цій праці (звичайно, водночас ця праця була й джерелом матеріального існування або навіть і виживання, бо батьки Доманицького, маючи таку можливість, не намагались підтримати сина фінансово), зазнавала безглуздих переслідувань влади за аполітичну діяльність, й була врешті-решт переможена невблаганною хворобою… Б. Грінченко і В. Доманицький померли від сухот.

У 1920-ті рр. в академічний період діяльності С. Єфремов продовжив і поглибив шевченкознавчу працю, яку розпочав В. Доманицький текстологічними дослідженнями над текстами Кобзаря. Тоді ж Сергій Олександрович продовжив і лексикографічну працю Б. Грінченка, бувши 1924 р. разом із академіком А. Кримським головним редактором фундаментального видання, яким став унікальний «Російсько-український словник» (редактори: В. Ганцов, Г. Голоскевич, М. Грінченкова), відомий під назвою «Академічний словник». Підготовано було усього чотири томи, але 4-й том (на букви «Р-Я») після розгортання справи СВУ знищили. Ще раніше Сергій Олександрович публічно погодився з думкою Доманицького щодо автентичності письменницького доробку Марка Вовчка (до того він відстоював версію, що співавтором Марії Вілінської був її чоловік, Опанас Маркович).

У роки революції 1917-1921 рр. перевидавались окремі праці В. Доманицького, присвячені, насамперед, життю й творчості Т. Шевченка. С. Єфремов на шпальтах «Книгаря» вітав їхню появу. З'явилися популярні нариси, де змальовувався традиційно-канонічний образ «борця за народну справу» (наприклад, М. Павловського «Хто такий був Василь Доманицький». Київ, 1920).

З нагоди 15-ї річниці смерті діяча в еміграції зусиллями видавництва «Кооперативний фонд імени Василя Доманицького» з'явилась ще одна пропам'ятна збірка «Василь Доманицький» (Подєбради, 1925). Історія її створення була такою. З ініціативи кооперативних товариств при Українській Господарській Академії (Товариства кооператорів, Споживчого т-ва «Україна», Позичкового т-ва «Єдність») 10 вересня 1925 р. відбулася в Подєбрадах Академія з нагоди 15-ї річниці смерті Василя Доманицького. Цим заходом, під головуванням доцента УГА Бориса Мартоса, керував організаційний комітет в складі Ф. Микуляка, Ів. Прокопова та В. Семеніва. Були виголошені промови (зокрема, О. Лотоцького), які увійшли в брошуру.

У 2010 р., до 100-річних роковин смерті В. Доманицького, у с. Колодисте впорядковано його могилу. За кошти благодійника з Тальнівщини, д-ра економічних наук Володимира Мовчана, у Черкасах перевидано редаговану Єфремовим меморіальну збірку 1912 р.[295], до якої додано новий джерельний матеріал (с. 111-173): це присвячені В. Доманицькому некрологи, телеграми, статті з періодичних видань «Рада» та «Діло», а також комеморативні нариси сучасних авторів - «Борець за долю рідного народу (Василь Доманицький у спогадах Євгена Чикаленка)» В. Поліщука, «Трудівник пера на рідній ниві» В. Мицика. Крім того, укладено біобібліографічний покажчик[296]. У тому ж році організовано присвячений Василю Доманицькому науковий семінар, за підсумками якого видано збірку доповідей[297]. Серед дотичних до нашої проблематики - розвідки О. Меленчук «Василь Доманицький у рецепції Сергія Єфремова» (с. 61-66) та Т. Єрмашова «Співпраця Сергія Єфремова і Василя Доманицького у видавництві "Вік"» (с. 203-207). За фінансової підтримки Черкаської державної обласної адміністрації професор Черкаського національного університету В. Поліщук видав уже чотири томи вибраних праць В. Доманицького[298], перевидав праці В. Доманицького «Словарик»[299] та «Критичний розслід над текстом «Кобзаря» Шевченка»[300]. Юлія Волинець у нотатках «Роковини Василя Доманицького» висвітлила комеморативні заходи на Черкащині до 100-річчя з дня смерті В. Доманицького[301]. У березні 2017 р. в Черкасах за участю І. Гирича,

[295] Чистому серцем: Пам'яти Василя Доманицького: Перевид. 1912 р. з «Додатками» / Упоряд. і ред. В. Поліщук. За участю В. Мовчана. Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2010. 176 с.

[296] Невтомний робітник на рідній ниві: Василь Миколайович Доманицький (до 100-річчя від часу смерті): наук.-допом. біобібліограф. покажчик / уклад.: Л. Т. Демченко, Н. В. Адешелідзе. Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2010. 60 с.

[297] Василь Доманицький: особистість і науково-творча спадщина: зб. праць учасників наук. семінару, проведеного з нагоди 100-річчя від часу смерті вченого, 14-15 вересня 2010 р. / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Черкаська облдержадміністрація, Черкаський нац. ун-т. Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2011. 222 с.

[298] Доманицький В. З науково-творчої спадщини: ст., нариси, рец. : у 2 кн. / уклад., авт. передм., ред. В. Т. Поліщук. Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2010. Кн. 1. 438 с.; Кн. 2. 409 с.; Кн. 3. Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2013. 512 с.; Кн. 4. Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2016. 462 с.

[299] Доманицький В. Словарик. Пояснення чужих та не дуже зрозумілих слів / упорядкув., редагув., ідея перевид. В. Т. Поліщука, післямов. В. Т. Поліщука, Л. І. Лонської. Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2011. 176 с.

[300] Доманицький В. Критичний розслід над текстом «Кобзаря» Шевченка / уклад., авт. післям. В. Т. Поліщук. Черкаси : Вертикаль, 2008. 384 с.

[301] URL:http://smoloskyp.org.ua/main/736-2010-10-26-08-54-40.html

І. Старовойтенко, В. Масненка, В. Поліщука, І. Фаренія, інших фахівців відбувся науковий семінар «Постать Василя Доманицького в контексті українського національного відродження поч. XX ст.»[302]. Історик Наталя Токар в кандидатській дисертації висвітлила життєвий шлях та доробок В. Доманицького, підготувала монографію, оприлюднила в додатках листування та архівні документи[303]. Таким чином, творення комеморативного канону В. Доманицького продовжується і через століття, прибравши інших форм: наукових форумів, академічного студіювання його діяльності й творчості, перевидання інтелектуальної спадщини, бібліографічної каталогізації.

Маємо також нагоду побачити Василя Доманицького в якості персонажу роману Тані Малярчук «Забуття» (Львів: Видавництво Старого Лева, 2016. 256 с.), виконаного в жанрі нон-фікшн. У фокусі уваги авторки - В. Липинський, але у просторі авторської уяви діють й інші реальні постаті минулого. Т. Малярчук подає історію знайомства В. Доманицького з головним героєм, називає Василя «душею українського національного руху» (глава «Туберкульозники»). Образ Доманицького постає привабливо-впізнаваним. В романі «пам'ять» бореться проти всепоглинаючого часу, символом якого є «гігантський синій кит», що перемелює мікроскопічний планктон так, як давньогрецький Хронос - людські життя, котрі безслідно зникають, даючи шанс наступним поколінням. «Проте не зникнення щеміло мені найбільше, а саме безслідність. Я подумала, що вже сама однією ногою там, в тотальному забутті», - зізнається героїня твору[304]. Як зауважує один із численних критиків роману, авторка «ніби намагається нам сказати: ось у минулому були люди-гіганти, справжні Прометеї, здатні на непідробні пристрасті. От вони й боролися за Україну насправді, не те, що зараз. Липинський пробуджував українське селянство, Доманицький героїчно упорядковував "Історію України", а безіменна студентка пише реферат про око чи то хруща, чи то кліща…»[305] Можливо, такі «значущі Інші» єфремовських текстів, як Василь Доманицький, теж дочекаються на художню увагу митців. Чи стануть твори про них псевдонауковими містифікаціями, чи будуть творити паралельний історичний світ, чи додадуть нові форми, фарби та емоції усталеним комеморативним практикам?...

Підсумовуючи, зазначимо, що усі соціальні й національні рухи модерної доби (український не є виключенням) продукували «своїх» інтелектуалів, які формулювали цілі й цінності власної етнічної спільноти, намагалися творити образи колективної пам'яті, стверджували неперервність культурної традиції, і в цьому процесі надзвичайно важлива й незамінна функція належала фахівцям із соціальних комунікацій.

На взірцях історико-біографічної публіцистики С. Єфремова можна переконатися в тому, що активна апеляція до минулого розпочинається тоді, коли «конструктори» нації переходять від академічного етапу до організаційного, а далі й до політичного. Найбільша потреба в такій апеляції виникає у кризові періоди, коли

[302] Новини. URL: https://www.cdu.edu.ua/news/3392-u-chnu-vidznachyly-140-rokiv-z-dnia-narodzhennia-vasylia-domanytskoho.html Учасники заходу переглянули документальний фільм, створений Інною Кошовою, «Дорога праці й болю Василя Доманицького».

[303] Токар Н. М. Василь Миколайович Доманицький: особистість, науковець, громадський діяч. Кіровоград: ФОП Александрова М. В., 2012. 240 с.

[304] Трофименко Тетяна. Пам'ять проти синього кита часу. [Рец.]: Новий роман Тані Малярчук долає забуття - і саме такі тексти тепер дуже на часі. URL: https://tsn.ua/blogi/themes/books/pam-yat-proti-sinogo-kita-chasu-736665.html

[305] Шинкаренко Олег. «Забуття» Тані Малярчук, або як вписати смерть у грушевий сад. URL: https://lb.ua/blog/oleg_shynkarenko/353853_zabuttya_tani_malyarchuk_abo_yak.html

усталені образи й міфологеми втрачають переконливість і суспільство (чи корпоративна група) потребують нових. Особливого значення на другому, а частково й третьому етапах націєтворення набувають свята, ювілеї, складання меморіальних (пропам'ятних) збірок, перевидання та коментування спадщини символічних постатей українства з відповідними акцентами стосовно її «невмирущості», злободенності для сучасних та прийдешніх поколінь. Як доводять проаналізовані вище тексти, С. Єфремов на початку 1900-х рр. виступав фактично одним із творців «місць пам'яті» українського руху та долучився до формування національного «пантеону героїв», запровадивши цей термін і у свої тексти. Невтомним яскравим пером публіциста, надихаючись особистими згадками і враженнями, Сергій Олексадрович конструював образи «незабутніх» соратників й однодумців, дорогих його серцю.

Вже в зовсім іншу, радянську добу свого буття, дізнавшись про смерть Є. Чикаленка, Сергій Олександрович запише в потаємному «Щоденнику»: «*7 липня [1929]*. Пішла чутка, що помер Є. Х. Чикаленко. Бідний - не діждався повороту! А я чомусь певен був, що нам ще доведеться побачиться і найдужче мені цього хотілося. Якось він недавно прохав у одному з листів: як помру, то напишіть некролога. Де я його напишу? Як той дзвонарь Мордовцева дзвонив я по душах багатьох людей, а от по найближчому другові не доведеться. "А хто по моїй грішній душі задзвонить?"…»[306].

3.3. Сергій Єфремов як співтворець Шевченківського комемораційного канону

Як засвідчує історичний досвід, упродовж століть на українському ментальному просторі не переривалася духовна потреба пересічних громадян, інтелектуалів, лідерів та активістів національних громадських і політичних об'єднань звертатися у різний спосіб до постаті та творчості Тараса Шевченка. На виняткове значення святкування роковин і ювілеїв Т. Г. Шевченка у громадсько-політичному житті українського суспільства одним із перших звернув увагу Сергій Єфремов. Зокрема, у праці «Шевченкові роковини і російська преса» (1901) він писав: «Шевченко чим далі - все більше стає поетом *народним*, беручи епітет сей, щоб означити широке розповсюдження його творів та ідей серед мас народних; ім'я його все більше стає тим покликом, що гуртує кругом себе всіх людей, не розбираючи національності, для яких проповідь правди, добра, гуманності, справедливості, поступу, волі та інших таких вічних і незмінних ідеалів людськості становить не «звук пустой», не забавку на одну якусь хвилину, а пекучу потребу, найпершу мету в житті»[307]. В. Доманицький опублікував в 1903 р. «Літературно-науковому вістнику» полемічну замітку, в якій наводилися дані про наявність українських книжок в оселях селян Звенигородщини - «батьківщині Шевченка», частіш усього зустрічався «Кобзар» і «Малий Кобзар», «Розмови про сільске хазяйство» Є. Чикаленка, твори І. Нечуя-Левицького, І. Карпенка-Карого, І. Франка, Марко Вовчок, а значить, «ще не все пропало», - робив він висновок[308]. Шевченківський «Кобзар» був найпопуляр-

[306] Єфремов С.О. Щоденники. 1923-1929. Київ: Рада, 1997. С. 777.

[307] Єфремов С. Шевченкові роковини і російська преса (зі списком 42 часописів, які обізвалися на ці святкування). *ЛНВ*. 1901. Т. XV. Ч. 2. С. 35.

[308] Доманицький В. А може ще не все пропало? / *Доманицький В. З науково-творчої спадщини: Статті, нариси, рецензії:* У двох кн. / Упоряд. В. Т. Поліщук. Черкаси : Видавець Чабаненко Ю., 2010. Кн. 1. С. 390-396. По суті, це було мікросоціологічне обстеження - зібрана статистика книжок із 132 хат. В цих хатах виявилось 1881 книжок, з яких українських - 266 (14%).

Розділ IV

«ЗНАЧУЩІ ІНШІ» У ПУБЛІЦИСТИЦІ СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА

4.1. Михайло Драгоманов як «значущий Інший» у світосприйманні Сергія Єфремова (1890-ті - 1920-ті роки)

Постать видатного вченого, політика, публіциста, видатного національного мислителя «українського XIX ст.» Михайла Петровича Драгоманова (18 (30) вересня 1841 р., Гадяч, Полтавська область - 20 червня (2 липня) 1895 р., Софія, Болгарія)[1] є надзвичайно вагомою в системі символічних цінностей ліберально-демократичної партійної еліти Наддніпрянської України початку XX ст. Активна громадська й видавнича діяльність, плідна наукова творчість, оригінальні ідеї в царині політичних та соціальних наук привертали до М. Драгоманова українську молодь, перетворивши його на кумира покоління 1890-1890-х рр. М. Драгоманов «започаткував контрдискурс, що тепер живив чуття національної ідентичності»[2].

Одним із найбільш уважних читачів та відданих пропагандистів драгоманівських ідей був Сергій Єфремов. Драгоманівський «слід» у творчому доробку та політичній діяльності Єфремова є надзвичайно виразним. Як писала знавець його творчості, літературознавець Марія Овчаренко, «ліберальний націоналізм, забарвлений драгоманівським соціялізмом і демократизмом, захоплення українством, що вирвавшись із тісних рамок аполітичного українофільства, охоплювало щораз ширші обрії, відвели Єфремова від динамічного походу російського неомарксизму. Російські неомарксисти, чи, згідно з тодішньою назвою, економічні матеріялісти, у 90-их роках набирали щораз більшого розмаху в полеміці з лібералами-народниками і, ставлячи виразну програму й методи політичної роботи, уважалися проґресивнішими, чим притягали щораз ширші кола не тільки російської, але й української студентської молоді. Єфремов ніколи не увійшов у сферу марксистських впливів. Навпаки, він протиставився їм від самого початку. Неонародництво із ліберальними кличами етичної соціології та філософією громадського альтруїзму було йому ближче, ніж догматичний і безоглядний марксизм. Він усією душею засвоїв народницькі ідеї, і вони правили йому дороговказом у його громадській та публіцистично-літературній праці»[3].

[1] М. Драгоманов походив із родини дрібнопомісних дворян, нащадків козацької старшини. По закінченні Київського університету (1859-1863) викладав античну історію у цьому ж навчальному закладі. Був активним членом Київської (Старої) громади. Восени 1875 р. мусив еміґрувати через переслідування царської влади. Оселився у Женеві, де видавав збірники «Громада» (1878-1879 та 1882; 5 випусків) - перший сучасний український політичний журнал, брошури українською та західноєвропейськими мовами з метою познайомити українців з політичним, духовним та культурним надбанням Європи й водночас поінформувати європейську громадськість про «українське питання», як воно склалося після Емського указу 1876 р. З 1889 р. працював викладачем Софійського університету (Болгарія). Автор праць «Исторические песни малорусского народа» (1874-1875, у співавторстві з В. Антоновичем), «Малорусские народныя предания и рассказы» (1876), «Нові українські пісні про громадські справи: 1764-1880» (1881), «Політичні пісні українського народу 18-19 ст.» (1883-1885), «Шевченко, українофіли і соціалізм» (1879), «Историческая Польша и великорусская демократия» (1883), «Чудацькі думки про українську національну справу» (1891), «Листи на Наддніпрянську Україну» (1893); «Автобіографічної замітки» (1883) та «Добавлення» до них (1889); залишив мемуари - «Австро-руські спомини. 1867-1877» (1889-1892).

[2] Див.: Шкандрій М. В обіймах імперії. Російська і українська літератури новітньої доби. Київ : Факт, 2004. С. 293. Дослідник зауважує, що російська гегемонія в імперії, на думку М. Драгоманова, ніколи не була тотальною і завжди була вразливою; підпорядкований етнос у будь-якій історичній ситуації знаходив спосіб кинути їй виклик і підточити її. Він також вбачає в різноманітному доробку Драгоманова «передчуття» інтелектуальних пошуків другої половини XX ст.: «Властиві цьому українському вченому рішучий намір видобути поневолений голос і вільне оперування уявленнями про гібридність культур провіщають деякі ідеї постколоніальної теорії, так само, як заявлені в його працях розвиток та розширення романтичних націоналістичних поглядів провіщали постмодерністську непевність і невизначеність» (С. 297).

[3] Овчаренко М. Сергій Єфремов як літературознавець. *Збірник на пошану українських учених,*

І. Гирич, аналізуючи чинники формування світогляду С. Єфремова, зазначає, що він та його товариші, які гуртувалися навколо видавництва «Вік», були центристами, сповідували «культурний націоналізм» О. Кониського і «свободаристські європейські гасла» М. Драгоманова[4]. Дослідник відзначає своєрідність політичних поглядів Сергія Олександровича: «С. Єфремов соціалізм розумів як вирішення проблеми селянського малоземелля при збереженні приватної власності, як звільнення економіки від пут рудиментів феодальної системи, пов'язаної з царським пануванням над Україною. Соціалізм С. Єфремова був соціалізмом європейського типу, який не мав жорстко регламентованих обмежень соціал-демократичної ідеології в тоталітарних принципах РСДРП. Він не визнавав класового сектантства, нацьковування різних верств суспільства одна на одну згідно з класовими уявленнями про різні соціальні інтереси різних станових груп»[5]. Звучить така теза надзвичайно актуально, бо й тепер в українському соціумі точаться дискусії щодо адекватної моделі реформ, а речники громадянського суспільства висловлюються за поєднання принципів соціально орієнтованої ринкової економіки й цінностей ліберальної демократії, зміцнення позицій середнього класу, ефективну протидію люмпенізації широких верств населення. І, хоча між минулим і сучасним існують майже непоборні межі, все ж було б доцільним звернути увагу на єфремовську (а по суті - драгоманівську) формулу синтезу соціальної й національної складової в українських програмових постулатах.

Стосовно визначення майбутнього державного статусу України, І. Гирич зауважує, що й В. Антонович, і М. Драгоманов прагнули до самостійності України, отже, «попри різницю у поглядах М. Драгоманов був не антиподом В. Антоновича, а його спільником. Різнилася лише тактика - мета залишалася спільною». Аналізуючи відому полеміку М. Драгоманова з Б. Грінченком, дослідник приходить до висновку: «Попри слушність багатьох влучних зауваг М. Драгоманова, треба визнати, що більшу рацію на далеку перспективу мав не він, а старогромадівці-політики В. Антонович і О. Кониський та молоді громадівці Б. Грінченко, І. Липа, М. Коцюбинський, які вважали, що соціальне питання не може вирішуватися раніше за національне»[6].

Простежимо на матеріалах публіцистики й мемуарів С. Єфремова формування образу М. Драгоманова як «значущого Іншого». Важливо, що в даному випадку факт особистого знайомства двох видатних діячів українства відсутній, факт обопільного листування - теж. Коли М. П. Драгоманов був уже метром, визнаним ідеологом і публіцистом, С. О. Єфремов лише шукав свій шлях. Але тривкий духовний зв'язок між цими особистостями безперечно існував. Знаменно, що й деякі сучасники вбачали майбутнє місце молодого С. О. Єфремова в ієрархії знакових постатей модерного національного руху поряд із Драгомановим. Так, ми вже цитували Є. Х. Чикаленка, який у листі 1903 р. до Сергія Олександровича прогнозував: «... на Вас лежить велика місія. Ваше ім'я має стояти поряд з Драгомановим, Франком, у Вас для цього є всі дані»[7]. Для самого ж С. О. Єфремова Драгоманов

знищених большевицькою Москвою / Ред. М. Овчаренко. Париж ; Чикаго : Накладом Осередку праці НТШ в Чикаго, 1962. (Записки НТШ / Іст.-філософ. секція; т. 173). С. 131-132.

[4] Гирич І. Б. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX - початок XX ст.): Монографія. Київ : Український письменник, 2014. С. 22.

[5] Там само. С. 22.

[6] Там само. С. 274, 344. Щодо сутності полеміки Б. Грінченка та М. Драгоманова див. також: Шкандрій М. Назв. праця. С. 295-296, 298-301.

[7] Є. Чикаленко, С. Єфремов. Листування. 1903-1928 роки. С. 36.

був тим «значущим Іншим», під плином ідей якого сформувалися в значній мірі його політичний світогляд, етичні заповіді, естетичні канони. Загалом образ М. П. Драгоманова, як і творчість Т. Г. Шевченка й міф Кирило-Мефодіївського братства, були необхідним елементом у формуванні ідеології української ліберально-демократичної партійної еліти початку XX ст.[8].

Спираючись на міждисциплінарний підхід, в контексті теоретичних конструкцій «соціології знання», розглянемо взаємозв'язок постатей М. П. Драгоманова та С. О. Єфремова. Домовимося спочатку щодо термінів. Термін «значущий Інший» (significant Other) введено у науковий обіг в 30-х рр. XX ст. американським психіатром Г. Салліваном. Поняття «значущого Іншого» набуло вжитку у значенні референтної особи, що впливає на формування ідентичності суб'єкта, його поведінку та засвоєння певних соціальних і ціннісних орієнтацій. Також під «значущим Іншим» мається на увазі особа, що здійснила суттєвий вплив чи призвела до певних змін індивідуальності даного суб'єкта.

Відповідно до концепції відомого філософа, соціолога, соціального психолога Дж. Міда, поняття «узагальнений Інший» охоплює всезагальні цінності і стандарти поведінки групи, яка формує у членів цієї групи індивідуальний Я - образ. Індивід у процесі спілкування ніби стає на місце іншого індивіда і бачить себе іншою особистістю. Це усвідомлення «узагальненого Іншого» розвивається через процес «прийняття ролі» і «виконання ролі». У історичних та політичних науках, на відміну від медицини, психології чи соціології, ці поняття вживані здебільшого у метафоричному сенсі, що не передбачає строгого дотримання їхніх первинних значень. Показово, що на думку сучасних філософів, «жодна з наявних теоретико-методологічних позицій не може, використовуючи лише власні засоби, прийти до безсумнівного визначення Іншого як умови пізнання та комунікації». Тому необхідно застосовувати інтегративний підхід, поєднуючи методологічні здобутки різних концепцій на підставі ідей загальноонтологічної первинності іншої особи, розрізнення аспектів застосування поняття «Інший» (термінологічний, змістовний, генетичний, функціональний) та аспектів виявлення іншості (емпіричний Інший, «Інший в мені», значущий Інший, «узагальнений» Інший), а також ідеї «засадничості міжособової взаємодії»[9].

З точки зору прихильників епістемологічного конструктивізму А. Шюца, Т. Лукмана, П. Бергера людина набуває статусу особи через соціалізацію, яка передбачає єдність внутрішнього саморозвитку та зовнішнього визнання. Формування особи відбувається через засвоєння людиною певних зразків поведінки, стереотипів, знань, яке відбувається завдяки різним механізмам: «перейманння-від-іншого», типізація, виховання, освіта та ін. Але в усіх випадках виняткову роль грають так звані «значущі Інші». Найважливіші функції «значущих Інших» - це активізація структури «Іншого в мені», формування «узагальненого Іншого» (образу суспільства) та надання недосвідченій людині форм знання, в яких оформлюється досвід[10]. «Конструювання дійсності», на думку соціологів, неможливе без «значущих Інших» - обмеженої кількості близьких і важливих для нас людей, реальні чи уявні діалоги і взаємодія з якими (та й саме їхнє існування) дозволяє

[8] Аналіз праць, в яких відбилась рецепція ідей і думок М. П. Драгоманова, див.: Круглашов А. М. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. Вид. 2-е. Чернівці : Прут, 2001. С. 18. Щоправда, думки С. Єфремова не стали предметом уваги автора монографії.

[9] Див.: Даниляк Р. П. Концептуальні підходи до пізнавальної та комунікативної взаємодії *Я* та *Іншого*: методологічний аналіз: автореф. дис. … канд. філософ. наук: 09.00.02. Одеса, 2007. С. 16.

[10] Див.: Даниляк Р. П. Назв. праця. С. 13.

нам орієнтуватися в житті, усвідомлювати нашу значимість і місце в світі, оцінювати свої й чужі вчинки, наполягати на певних цілях і цінностях. Зрідка в наше життя вриваються нові «значущі Інші» - ті, що перевертають наше життя і асоціюються з новим його етапом, дозволяють переосмислити і розташувати більш переконливі віхи між новими «до» і «після», постають «провідниками по новій реальності»[11]. До таких людей у випадку С. Єфремова належав М. П. Драгоманов. «Значущим іншим» М. П. Драгоманов був, вірогідно, також для М. І. Павлика, І. Я. Франка, П. Я. Стебницького, Б. О. Кістяківського…[12] Але у кожного з них був «свій» М. П. Драгоманов, а коли враховувати зміну соціально-політичної кон'юнктури - у кожного з них був «різний» М. П. Драгоманов для «різних потреб».

Психолог А. В. Петровський виокремлює вісім моделей «значущого Іншого». Перша - це «кумир», тобто «хтось, найбільш емоційно привабливий, обожнюваний, незаперечно авторитетний, але той, що, можливо, не має при цьому скільки-небудь значимого інституціонального статусу»[13]. Згідно з цією моделлю, статус М. П. Драгоманова у візії С. О. Єфремова відповідає образу «кумира».

Теоретики «соціології знань» твердять: «Моє минуле в моїй пам'яті, і хоча я не зможу відновити його у всій повноті, все одно це більше, ніж інший може сказати про нього. Але це «краще знання» самого себе вимагає рефлексії»[14]. Індивід не в змозі надати сенс своєї біографії доти, доки той досвід, який зберігається в його свідомості, не стане «застиглим в пам'яті, як незабутня і визнана сутність»[15]. Тому мемуари Єфремова «Про дні минулі» (писані в липні 1920 - квітні 1921 р.) - не менш цінний «документ життя» щодо реконструкції його світогляду, ніж щоденник або епістолярій. Згадуючи семінарське буття, С. О. Єфремов свідчив в розділі дев'ятому «Літературні знайомости і спроби. початок «Віку». Кінець семінарської кар'єри», що «жив…більше в світі ідей, між книжками, літературними інтересами переважно. Широкий і принадний то був світ, і приязно тяг він мене до себе»[16]. Автор ретельно відтворює власні первинний та вторинний етапи соціалізації, детально зупиняється на його чинниках (агентах), аналізує процес набуття української національної ідентичності, викликаючи в пам'яті «любі, дорогі тіні минулого» своїх «значущих Інших», підсумовуючи, що «не померли в нас, що нових дожили часів, їхні впливи, ті наслідки невмирущі їхнього життя, трудного, неспокійного. І образи їх ясні сяяли за темних часів лихоліття, і за теперішнього тьмяного переступного часу нуртування розбудженого життя, - нехай же сяятимуть і за яснішої будуччини...»[17].

Своїх сучасників Єфремов сприймав по-різному, і це чітко відбилося в мемуарах. У соціальній реальності повсякденного життя знаходилися ті «Інші», з

[11] Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / Перевод Е. Руткевич. Москва : Медиум, 1995. С. 254.

[12] Різноманітний спектр сприйняття постаті й думок М. Драгоманова сучасниками подають спогади про нього, авторами яких є Олена Пчілка, Ірина Антонович, Таїсія Михальчук, Софія Русова, Дмитро Овсянико-Куліковський, Іван Гревс, Володимир Дебогорій-Мокрієвич, Степан Ерастов, Михайло Павлик та ін. Упорядники зазначають: «Ми убачаємо в цих спогадах - за всієї їхньої суб'єктивності - живе биття історичної істини, надзвичайно цінне й інформативно насичене джерело…» (Гриценко І. С., Короткий В. А. Закарбований у пам'яті / *Михайло Драгоманов у спогадах* / Уклали І. С. Гриценко, В. А. Короткий. Київ : Либідь, 2012. С. 29).

[13] Петровский А. В. Трехфакторная модель значимого другого. *Вопросы психологии*. 1991. № 1. С. 7-18.

[14] Бергер П., Лукман Т. Назв. праця. С. 52.

[15] Там само. С. 113.

[16] Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі: спогади. С. 369.

[17] Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі: спогади. С. 387.

якими він часто й інтенсивно взаємодіяв у ситуаціях віч-на-віч («моє коло»): у 1890-ті рр. це був гурток молодих публіцистів, що групувався навколо О. Я. Кониського (В. М. Доманицький, В. Ф. Дурдуківський, О. Г. Лотоцький, Ф. П. Матушевський). На іншому полюсі реальності, були, у термінах «соціології знання», «вкрай анонімні абстракції, які за самою своєю природою ніколи не можуть стати доступними взаємодії віч-на-віч…»[18] (такими, з певною мірою умовності, щодо Єфремова можуть вважатися окремі відомі представники російської культури - М. К. Михайловський, М. Є. Салтиков-Щедрін, Г. І. Успенський, В. Г. Короленко, А. П. Чехов, М. О. Добролюбов, М. В. Шелгунов, А. М. Скабичевський та українські автори - І. С. Нечуй-Левицький, І. Я. Франко, А. П. Свидницький, книжками яких юнак зачитувався). Найбільший та безпосередній вплив на формування суспільно-політичних поглядів Єфремова мали В. Б. Антонович, О. Я. Кониський, з початку 1900-х рр. - Б. Д. Грінченко. І все ж таки роль М. П. Драгоманова у «дозріванні» світогляду Єфремова була особлива. Це була роль «інтелектуала», «експерта, експертиза якого не є бажаною для суспільства в цілому», роль «людини знання», навколо ідей якої творився світ політики молодого С. О. Єфремова та усього «його кола», відбувався третій, передостанній рівень легітимації отриманого «знання»[19].

Перша виразна згадка в споминах про «значущого Іншого» - відгук Єфремова щодо оцінки М. П. Драгомановим документу наддніпрянців-молодогромадівців «Profession de foi молодих українців», опублікованого в галицькій газеті «Правда» в 1893 р. Як уявлялось Єфремову, останній у своїх нотатках - «Слівце з поводу "Profession de foi молодих українців"» (журнал «Народ», 1893, № 23, 24) - «досить суворо спиняється на цій спробі дати основи українського світогляду - і, звичайно, в його терпких увагах чимало рації». На відстані років у розділі восьмому мемуарів («Кризис. Громада. Я стаю на дорогу») Єфремов зважується, нарешті, на заочну дискусію зі своїм «кумиром»:

> «Одного тільки не знав, певне, він, - що це була перша спроба юнаків усвідомити собі життя й свої до нього обов'язки, … все-таки було дещо цінне в тому нашому символі віри, - а саме, віра в живі творчі сили нашого народу та ідеалістичне бажання служити йому. … І багатьох з нас ця дорога привела якраз туди, де стояв і наш суворий, але навчений вже життям і досвідом критик, - вже й тоді, а надто потім, - наш спільний учитель. І тим більше, що за цим теоретичним ісповіданням віри починала ставати вже й практична робота багатьох із нашої молодої громади на ниві, поки що, письменства та науки»[20].

Друга суттєва згадка про Драгоманова пов'язана з сюжетом, присвяченим О. Я. Кониському. Знайомство з Олександром Яковичем відбулося у 1893-1894 рр.[21], і Єфремов швидко зарахував себе до його стійких прибічників; починаючи з 1895 р. часто бував у Кониського, сам або з О. Лотоцьким. Єфремов в Олександрі Яковичу «бачив не тільки вчителя, а й особисто дорогу людину».

> «Пам'ятаю, що мене з перших же зустрічів з Кониським боляче вразили його гострі і, мені здавалось, несправедливі нападки на Драгоманова та Франка. Франка я вже знав добре і любив як письменника; Драгоманова знав менше, з старих його праць тоді читав я тільки передмову до повістей Федьковича, але його гострі статті, які випадком стрівав я в «Народі», викликали в мені палючу цікавість і надратовували, сказав би я, на той

[18] Бергер П., Лукман Т. Назв. праця. С. 58-60.
[19] Там само. С. 205.
[20] Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі: спогади. С. 361.
[21] Там само. С. 373.

здоровий і пожиточний дух критицизму й аналізу, який мимоволі захоплює, хоча б з ним і не погоджувався. В усякому разі, ця постать мало мені тоді знана, і тоді вже мене дуже цікавила»[22].

Але в очах занадто категоричного Кониського це був «неук, невдаха, нездара і мало не провокатор»[23]. Єфремов швидко зрозумів, що Кониський платив Драгоманову та його послідовникам тією ж монетою, якою діставав з того боку, бо відгуки Драгоманова про Кониського були «так само гострі і - так само несправедливі або перебільшені». Єфремов опинився в ситуації конфлікту лояльностей, особистій прихильності «узагальненому Іншому» та ідейній відданості «значущому Іншому». Але той факт, що М. П. Драгоманов, вірогідно, виглядав з емігрантської далечини в очах молоді насамперед як ідеолог та теоретик, швидше шанована абстракція, ніж жива людина з її перевагами та недоліками, а невгамовний, відкритий до спілкування О. Я. Кониський успішно грав роль організатора та інструментального лідера, колізія ця мала відносно безболісне вирішення. Єфремов пояснив для себе конфлікт лояльностей та переформулював його в конструктивному сенсі:

«Явна несправедливість тільки викликала була спершу незрозуміння і якось боляче різнула по серцю, а потім я почав вишукувати твори зганьбованих письменників, щоб самому перевірити те, що чув. І незабаром гострий розум Драгоманова в його давніх статтях з «Вестника Европы» захопив мене цілком, читання революційних виданнів освітило ролю Драгоманова в історії визвольного руху взагалі…» Так «…на цьому пункті я цілком свідомо і рішуче розійшовся з своїм учителем в українстві, за якого вважаю Кониського, і запрохав на вчителів і його антагоністів. По кількох розмовах, в яких я вже міг опонувати Кониському на підставі перечитаного, ми взагалі якось перестали на цю дражливу для обох нас тему говорити, і ідейно я все більше схилявся до його супротивників. Але це не заважало мені додержати найкращих стосунків до Олександра Яковлевича, не вважаючи на всю його нетерпимість на цьому пункті. Я не тільки не розійшовся з ним, як це зробило багато його колишніх прихильників, сходився все ближче, і мені здавалося, що й він до мене ставився цілком по-приятельському, як старий товариш, і якось незгода наша не порвала тих дружніх стосунків. Мабуть, він угадував мої почуття, бо щодо себе я ніколи не почував у його тієї нетерпимости, на яку нарікали часом люде»[24].

Хоча Єфремов відверто зізнавався, що йому більш до душі в громадських справах була «тверда, стримана принципіяльность Драгоманова», ніж схильна до тактичних компромісів натура Кониського. Знову ж таки - він усвідомив ситуацію і з психологічного боку: стосунки цих двох людей показували приклад того, що «дужі й міцні індивідуальности часто не терплять поруч себе так само дужих індивідуальностей і розходяться ворогами непримиренними». І Драгоманов, і Кониський обоє були «такими дужими індивідуальностями, але антиподами в поглядах і методах громадської праці. Вони повинні були зустрітися на тому чи иншому пункті і, зустрівшись, - розійтись ворогами»[25]. Ця ворожнеча підсилювалась також полемікою народовства і радикалізму в Галичині й негативним сприйняттям Драгомановим політики «нової ери», натхненниками якої були з боку наддніпрянців В. Антонович і О. Кониський.

С. Єфремов присвятив Драгоманову чимало статей (***див. додаток Б***) (Драгоманов і Тургенєв. *Літературно-науковий вістник*. 1902. Кн. 1; Відгуки

[22] Там само. С. 375.
[23] Там само.
[24] Там само. С. 377.
[25] Там само. С. 376.

з життя та письменства. Політична спадщина Драгоманова. *Нова громада.* 1906. Кн. 6; М. П. Драгоманов. Биографическая справка. *Украинская жизнь.* 1912. Кн. 6); начерки у газеті «Рада» - 1908 р. (Апостол правди і науки; Драгоманов і Єврейська справа; Короленко про Драгоманова), 1909 р. (Пам'яти М. Драгоманова; Політична спадщина Драгоманова), 1916 р. (Пам'яти М. Драгоманова*),* нотатки «Один з нездійснених планів Драгоманова (Замітка)». (*Наше минуле.* 1918. Кн. 3) та інші[26]. Деякі було передруковано 2001 р. в ювілейному збірнику[27].

Єфремов долучився до полеміки між В. Богучарським і Б. Кістяківським з питання видання Драгомановим газети «Вольне слово» як органа Земського Союзу, виступив на шпальтах газети «Рада» *(*Коло Драгоманова. 1912; Нові матеріали про «Вольное слово». 1914*)* та журналі «Украинская жизнь» (О том, что было и чего не было. 1915, № № 10-12*).*

Нову хвилю зацікавлення політичною спадщиною Драгоманова у середовищі ліберально-демократичної опозиційної еліти принесла з собою перша російська революція. У 1906 р. С. Єфремов на сторінках журналу «Нова громада» підкреслював, що Драгоманов найбільше спричинився до популяризування української ідеї в Росії й на Заході Європи, називав його «людиною, що з усіх українських діячів найбільше для цього працювала, що - сміливо це сказати можна - життя своє цілком віддала на те велике діло» [28]. Місію, виконану Драгомановим в еміграції, Єфремов розцінював як «поворотний пункт в історії розвитку української ідеї, а також політичної думки взагалі в Росії»[29]. Як надзвичайно своєчасне, вітав видане в 1905-1906 рр. в Парижі на кошти «українців-демократів» (значну частину грошей надав Є. Х. Чикаленко) двотомне «Собрание политических сочинений М. П. Драгоманова» за ред. П. Б. Струве та з передмовою Б. О. Кістяківського. Вважав, що в роки першої російської революції ці праці можуть служити

> «невичерпаною криницею чистої, як сльоза, кришталево-ясної політичної науки, яка не то своєї ваги аж досі ще не втратила, а навпаки набула за наших часів як раз особливої свіжости. Перечитуючи блискучі, повні глибокого змісту та правдивого політичного розуму твори Драгоманова, здається іноді, що їх написано просто вчора й фарби на їх не встигли навіть ще злиняти, ні атрамент - висхнути, хоча деяким із їх на ділі десятки років віку. Лишаючи докладнішу оцінку політичної спадщини, як і взагалі характеристику Драгоманова, на потім, я тепер хочу сказати лиш кілька слів з приводу тих непорозумінь, що вже починають коло його славного ймення збиратися»[30].

Ці зауваження адресовані були насамперед Б. О. Кістяківському, діячеві загальноросійського «Союза освобождения», видатному теоретику права й соціоло-

[26] Республікація найбільш важливих праць здійснена у виданні: Єфремов С. Personalia: Публіцистика 1899 - 1917 років («Значущі Інші»: статті, посвяти, сильветки, некрологи, рецензії, полеміка): в 2-х томах. Т. 1 / Упорядник - С. Г. Іваницька. Запоріжжя-Херсон : Грінь Д. С., 2016. С. 204-273.

[27] Михайло Драгоманов. Документи і матеріали 1841-1994: присвячується 160-річниці від дня народження Михайла Драгоманова / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Наукове тов-во ім. Т.Г. Шевченка, Нац. музей літератури України; Упоряд. Г. Болотова, І. Бутич, Н. Грабова та ін. Львів : [б. и.], 2001. С. 431-434, 469-471.

[28] Єфремов С. Відгуки з життя та письменства. Політична спадщина Драгоманова. *Нова громада.* 1906. Кн. 6. С. 154, 157.

[29] Там само. С. 158.

[30] Там само. С. 158.

гу, з приводу тлумачення драгоманівської спадщини[31]. І. Я. Франко долучився до полеміки, подавши власний образ Драгоманова[32].

Коли в 1908 р. у Москві побачило світ видання «Политические сочинения, т. І. Центр и окраины» (за редакцією проф. І. М. Гревса і Б. О. Кістяківського), Єфремов без зволікання відгукнувся. Його аргументи й спостереження настільки яскраво відбивають дух того часу, що заслуговують на те, аби їх навести ширше:

«Перед мене лежить перший том оце свіжо виданих у Москві «Политических сочинений» Драгоманова.

Я пам'ятаю, як мені - та й не мені самому, - доводилося знайомитися з творами цього визначного письменника і політичного учителя. Розшукувалися старі журнали, під псевдонімами та криптонімами вгадувалося слово коханого вчителя і жадібно перечитувалося, - не раз, не два. У одного мого приятеля був збірник (далеко неповний) цих старих журнальних статтів, зроблений з виривків із журналів, - і це вважалося за скарб неоцінений. Пам'ятаю ту чисту заздрість, що почував я, дивлячись на цей том і не маючи спроможности зробитись і самому власником такої ж книжки. І от тепер така спроможність достеменним фактом стоїть вже перед кожним українцем.

Я не буду тут говорити про політичні погляди Драгоманова, на це занадто тісно в газетній замітці. Не переказуватиму також змісту й тих творів, що увійшли до першого тому, - кожний українець повинен перечитати їх в цілости сам, щоб безпосередньо напитися з самої криниці тієї чистої, як сльоза, криштальово-ясної політичної науки, що невичерпаним джерелом б'є з творів Драгоманова. Вони здебільшого не тільки не втратили од того, що появляються тільки тепер, але навпаки, за наших часів придбали якраз особливої свіжости. «Перечитуючи, - писав я півтора роки тому, - блискучі, повні глибокого змісту та правдивого політичного розуму твори Драгоманова, здається іноді, що їх написано просто вчора і фарби на їх не встигли ще злиняти, ні атрамент - висхнути, хоча деяким із їх цілі десятки років віку» *(«Нова Громада», 1906 р., кн. VI, стор. 158).* З того часу вага їх, певне, тільки виросла, а не зменшилась анітрохи.

Маючи надію колись ширше поговорити про Драгоманова, скажу цим разом кілька слів про саме видання. Збірник «Политических сочинений» Драгоманова вже був виданий рр. 1905-6 у Парижі (два томи) коштом і заходом українців-демократів. Але те видання не тільки не зробилось популярним в Росії, а лишилось цілком невідомим - до того, що не знаєш, звідки й як його добути. От через віщо московське видання можна вважати першим, з якого можуть користуватися зовсім вільно й безборонно наші читачі. В перший том увійшли під спільним заголовком «Центр и окраины» оці статті: «Восточная политика Германии и обрусение», «Евреи и поляки в Юго-Западном крае», «Русские в Галиции», «Литературно-общественные партии в Галиции», «Новые движения среди русских галичан» и «Всеобщее голосование и русины в Австрии». Як видно з передмови редакторів видання д. д. Гревса та Кистяківського, має ще бути три томи. *Другий том*, під спільним заголовком «Национальность и культура», міститиме статті з історії письменства й національного відродження всяких пригнічених націй; *третій* - «Славянство и федерализм» - статті з приводу російсько-турецької війни, а також дві капітальні праці: «Историческая Польша и великорусская демократия» та «Вольный союз»; *четвертий* - «Политическая свобода и права личности» - статті про визвольний рух в Росії, земство і т. і. В це видання не увійдуть статті Драгоманова, написані українською мовою, які мусять бути видані, як справедливо кажуть редактори, в оригіналі.

[31] Там само. С. 159-162.

[32] Франко І. Я. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова / *Франко І. Я. Зібрання творів:* У 50-ти томах. Т. 45. Київ : Наук. думка, 1986. С. 423-438.

Опріч переднього слова «От редакторов», до першого тому додатком приложено досить чималу статтю д. Кистяківського: «М. П. Драгоманов. Его политические взгляды, литературная деятельность и жизнь». Прикре враження в цій досить цікаво написаній статті роблять деякі думки автора - оте чудне натягання поглядів Драгоманова під партійну «кадетську мірку», оті огульні безтямні обвиновачування української преси та інтелігенції в «націоналістичности», мало не в шовінізмі (стор. XV, XVI, XXXIV, XXXV, XL та ін.)!.. На цих питаннях мені довелося спинятися в цитованій вже статті в «Новій Громаді» й до неї одсилаю тих, хто б хотів докладніше дізнатися про баламутні заходи коло спадщини Драгоманова.

Видання політичних творів Драгоманова, поруч повного видання Шевченкового «Кобзаря», - найкращі здобутки нових часів з давньої спадщини українства, що лежала досі припечатана силою «лютого времени». Печаті потроху спадають, і спадщина виходить на світ божий. Використаймо ж її хоч тепер, коли перше не могли використати усіма сторонами і в цілій повноті. Жалкувати за потраченою працею не будемо, бо ця спадщина варта того, щоб прийняти її з найбільшим ентузіязмом та подякою. Праця окупить себе, і новознайдена спадщина напевне зробиться одною з найміцніших підвалин нового українства...»[33].

У міжреволюційний період Єфремов неодноразово повертався до аналізу творчості М. П. Драгоманова. Заслуговує на увагу його робота «З громадського життя на Україні» (написана в серпні 1907 р. і призначена для українського читача, з цензурних міркувань була спочатку опублікована в журналі «Русское богатство», видана українською мовою в Петербурзі у 1909 і 1910 рр., конфіскована цензурою; перевидана російською в 1916 р. у видавництві «Речь»; окремими виданнями вийшла українською та німецькою мовами). Характеризуючи «незабутнього» в історії українського руху Драгоманова як мислителя, «вихованого на ідеях Кирило-Мефодіївського братства і на останніх висновках західноєвропейської соціальної науки (Прудон, Бакунін), людину з глибоким критичним розумом і видатним публіцистичним талантом», Єфремов зазначав, що той зумів «вдало поєднати федералізм братчиків із новітніми ідеями західноєвропейського соціалізму»[34]. Суттєвою у світогляді М. Драгоманова для С. Єфремова була ідея гуманного, демократичного соціалізму, що поєднувала у собі цінності лібералізму і соціальну справедливість, а також те, що йшов він до цієї мети як представник свого народу, проповідуючи «космополітизм в цілях, націоналізм в шляхах і засобах»[35]. Захоплюючись Драгомановим, публіцист уподібнював його «сміливому садівнику, який умілою рукою прищепив українську гілку до стовбура загальнолюдського розвитку та долучив український рух до європейських визвольних течій», змусив рахуватися з «українством» як серйозною суспільної силою навіть тих, хто звик із насмішкою або зневагою ставитися до визвольних прагнень пригноблених народів імперії[36]. Щодо проблеми тактики, схилявся до формули М. Драгоманова: не революція - а еволюція, революція ж - як явище тимчасове і поодиноке, як одна з форм загальної еволюції; приєднувався до його думки про те, що «ніколи і ніде докорінна перебудова суспільних відносин не була результатом виключно мирного

[33] Єфремов С. Політична спадщина Драгоманова: [М. П. Драгоманов. Политические сочинения, т. I. Центр и окраины / Под редакцией проф. И. М. Гревса и Б. А. Кистяковского. Стр. LXXXII+486+VII. Москва, 1908. Цена 2 р. 50 к. (З портретом Драгоманова). Изд. Сытина]. *Рада*. 1908. № 29. 5 февраля (18 лютого). С. 3.

[34] Ефремов С. Из общественной жизни на Украине. Москва : Речь, 1916. С. 20.

[35] Там само. С. 20.

[36] Там само.

прогресу», неминучою є завзята боротьба, аж до збройних повстань трудящих мас за здійснення своїх вимог, але віддавав все ж таки перевагу «мирній діяльності задля суспільного прогресу»[37].

У «Раді» була опублікована низка праць Сергія Олександровича, присвячена «вчителю» й «кумиру». Спонукав його до написання циклу статей Є. Чикаленко. Євген Харлампійович у щоденнику 3 лютого 1908 р. занотував:

> «Переглядаючи I том Драгоманова, що оце тепер вийшов, я здумав, що добре було б дати в "Раді" серію фейлетонів про Драгоманова. Досі про його не можна було писати і громадянство зовсім не знає цього письменника, який після Шевченка більше зробив для свідомости національної, як хто інший. Пішов я до Сергія і висловив йому свій план. Треба подати біографію Драгоманова, бо широкому громадянству він зовсім невідомий, а потім дати низку статей, приблизно на такі теми: Драгоманов і польське питання і т. д. Одно слово, загадав Єфремову давати про Драгоманова хоч щотижня по фейлетону. Він охоче згодився»[38].

У червні 1908 р. у статті до 13-тої річниці смерті «Пам'яті Драгоманова» *(Рада.* № 29*)* С. Єфремов наголошував на значенні його інтелектуального доробку для наступних поколінь, формулював бачення його місця й ролі в історичному поступі новітнього українства: «…один з найвизначніших діячів українського національного відродження», метою якого було «політичне і національне освідчення земляків по всіх частинах української землі». Єфремов зазначав, що Драгоманов розпочав свою інтенсивну працю в складний період, а тому «громадська та публіцистична діяльність його належить до самої найтемнішої доби в новішій історії Росії. Після деякого розворушення громадського в кінці 70-х років прийшли темні-претемні часи, коли все живе поховалось під нагнітом реакції, коли ні звідки просвіту не було видко, коли замовкли борці за добро народне й навіть надії на кращі часи потьмарились й примеркли. І от під цей темний час лунав за кордоном мало не єдиний дужий голос, - це голос небіжчика Драгоманова». Звертав увагу на незалежність і певну самотність постаті Драгоманова в тодішньому політикумі:

> «Він один проказував громадянству той шлях, яким воно має йти, щоб досягти своєї мети. Він один стояв на сторожі коло громадських та політичних вольнощів і, хоч як це чудно, багато мусив навіть з суголосними елементами воюватись, щоб прищепити їм ясну політичну і громадську свідомість. Навіть свої - ті, що так само гаряче бажали визволення рідному краєві й задля його на муки йшли - навіть вони кидали камінням у самітнього борця. Він не був їхнім, беручи це у вузько-партійному розумінні, бо для його шлях до кращого ладу на землі ішов через політичну волю, а ця остання в його світогляді нерозлучно зв'язана була з волею народів, з ладом федералістичним у державному житті. Політизм Драгоманова не до смаку був людям, що політичну волю мали за воду на млин буржуазії, федералізм його програми одпихав од його централістів, як і, з другого боку, його європеїзм лякав вузьких націоналістів, що не сміли виткнути носа за межу "своєї хати"».

Як бачимо, для Єфремова найбільш вагомими в програмі Драгоманова були боротьба за політичну свободу й федералізм. І коли тепер, наголошував він, очевидними стали для поступових людей потреба «політичних вольнощів» і неможливість «виключного націоналізму», справедливість національних домагань «поневолених

[37] Там само. С. 19.

[38] Чикаленко Є. Щоденник (1907-1917). Київ : Темпора, 2011. С. 29.

народів» й гасла федералізму, то заслуга в тому саме М. Драгоманова, «велика, гаразд ще не оцінена заслуга». І не тільки минувшині належить, не тільки історичне значіння має діяльність Драгоманова, підкреслював публіцист. Доведеться «вчитись у його ще довго і потомним поколінням, і на майбутність сягає одблиск його праці», бо твори Драгоманова, писані десятки років тому,

> «вражають своєю свіжістю й тепер, вони здебільшого не перестарілись ще й для наших часів і тепер ще мають вони для нас не самий тільки історичний інтерес, а й пекуче значіння сьогодняшнього дня. Залежить це не тільки від того, що постуляти Драгоманова ще не справдились навіть малою мірою і за них і тепер, як і 20 - 30 років тому, доводиться боротись і приймати муки та кару. Драгоманов до кожного питання вмів підходити з такою широкою мірою, з таким багатим запасом аргументів, з такою непохитною, просто невблаганною логикою, що твори його не так легко піддаються зубові часу й на довго ще зостануться зразком публіцистики, розміреної на потреби довших періодів, а не скороминущого сьогоднішнього дня. Нехай навіть повною мірою справдяться його думки, нехай його ідеал громадського життя зійде з неба теоретичних викладок на землю практичної дійсности, - і то твори його не втратять цілком своєї ваги через багатий арсенал фактичних відомостей, а найбільше через ту широку філософську основу, що по їх всюди проходить».

С. Єфремов знову пригадав той факт, що два роки тому в Парижі вийшло двотомове «Собрание политических сочинений М. П. Драгоманова», у Росії, на жаль, майже невідоме, а щойно в Москві з'явився перший том його «Политических сочинений», надруковано деякі популярні твори українською мовою. «Але все, що досі у нас появилось і зробилось приступним широкій публіці - це тільки манісінька частина з величезної літературної спадщини Драгоманова. Ще й досі найбільш цікавих його творів наша публіка не має в руках; ще й досі «Историческая Польша и великорусская демократія», «Вільна спілка», «Чудацькі думки», «Листи на Наддніпрянську Україну» тощо тільки щасливим випадком можуть дістатись до рук читачеві. І це величезна шкода і для зросту визвольної думки взагалі, і для нашої української справи». С. Єфремов висловив думку, що «давно вже час зібрати всі публіцистичні твори небіжчика і видати їх в Росії» і сподівався, що московська редакція на першому томові «Политических сочинений» не спиниться і незабаром вийдуть усі політичні твори Драгоманова російською мовою:

> «Черга, значить, заходить на українські твори, і не самі популярні, а й ті, що мають глибше значіння. Вивести перед ширший світ українські твори найкращого українського публіциста - це не тільки сплата того довгу, що й досі ще лежить на нас перед пам'яттю небіжчика. Це повинність і перед рідним краєм, бо *його* інтереси вимагають, щоб як найшвидче і як найширше розійшлись між людьми думки Драгоманова»[39].

У іншій праці на 13-ті роковини смерті свого «кумира»[40], опублікованій в «Раді» (1908, № 131, 8 липня) С. Єфремов виявляє генетичні зв'язки між «проповіддю Драгоманова» й попереднім розвитком українського руху, зокрема, «хлопоманством» і утворенням громад кінця 1850-х - початку 1860-х рр., зауваживши,

[39] Єфремов С. Пам'яті Михайла Драгоманова. *Рада*. 1908. 8 июня (21 червня). С. 1. Републікація: Єфремов С. Пам'яті Михайла Драгоманова / *Personalia: Публіцистика 1899 - 1917 років («Значущі Інші»: статті, посвяти, сильветки, некрологи, рецензії, полеміка).* Т. 1. С. 207-209.

[40] Єфремов С. Апостол правди і науки. На 13-літні роковини смерти Драгоманова / *Єфремов С. Personalia: Публіцистика 1899 - 1917 років («Значущі Інші»: статті, посвяти, сильветки, некрологи, рецензії, полеміка).* Т. 1. С. 209-218.

що то були швидше настрій, ніж програма, більше ліричний вираз почуття, ніж тверезий голос свідомості, а «треба було провідника для того гурту молодих робітників, справжнього «апостола правди і науки», який би ту загальну формулу одягнув в конкретне убрання відповідно до вимогів життя і підвів під неї наукову підвалину, який би синтезував у широкій праці ті матеріяльні здобутки, що дало вже українство, і, нарешті, надав їй загальнолюдський вигляд і в такому вигляді вивів перед очі цивілізованого світу». Зазначив: «Таким апостолом правди і науки в українстві зробився Михайло Драгоманов, що виступив був на поле практичної діяльности ще на початку 60-х років, а вже з середини 70-х стає на чолі українського руху, як провідник, теоретик і пропагатор нового напрямку в українстві». Єфремов висловив впевненість у тому, що на ймення знає Драгоманова, певне, кожна інтелігентна людина на Україні, та й не тільки на Україні, а й далеко поза її межами, а в загальних рисах про його діяльність чула, мабуть, кожна освічена людина в Росії. «Обійтись без його творів не може ні один дослідник не тільки українського, а й загальноросійського визвольного руху; мало того, без них і не можна визвольну справу в Росії поставити на єдино певний грунт». І проте, не зважаючи на таку вагу цього діяча, «життя його в деталях та його праці мало відомі серед широкої публіки». Коротенькі некрологи та посмертні згадки, і то про саму тільки наукову діяльність - от і все, чим озвалась підцензурна Росія про цього «невтомного борця за політичну волю, вільну спілку народів та правду в людських стосунках». Та навіть говорячи про Драгоманова - ученого, треба було пильно додержувати цензурної мірки, зауважував Єфремов, бо інакше голос не дійшов би до читачів, як сталось, наприклад, з докладною статтею проф. Кримського, вирізаною цензурою із журналу «Этнографическое обозрение». «Твори Драгоманова тільки останніми часами, та й то не всі й не головніші, появляються в Росії. І велетенську постать Драгоманова ще й досі не освічено в свідомості широкої публіки, - про маси вже й не говоримо, - не зроблено їй оцінки, не переглянуто критично літературної спадщини, не зведено до гурту його заслуг для зросту визвольної ідеї на Україні і в Росії. Все це ще дожидає свого слушного часу і працьовників». Єфремов стисло переказав головні факти біографії Драгоманова й детально спинився на його діяльності в еміграції. За його словами, перенісши свою діяльність «за пределы цензурної досягаемости», Драгоманов поставив собі такий план роботи:

> «українською мовою писати все, що просто торкається України й українського питання і служить розповсюдженню на Вкраїні соціялістичних ідей; російською - твори загальнополітичного змісту й федералістичного характеру, а крім того, з приводу всяких чергових справ з громадського життя; а щоб ознайомити європейську публіку з українським питанням, писати про Україну й європейськими мовами, користуючись з усякої нагоди ставити українське питання перед Європою».

Відповідно до такого плану, Драгоманов розпочав цілу серію усяких видань як періодичних, так книжками та брошурами. З українських вийшли: «Громада», величезну більшість матеріалу для якої постачав сам таки Драгоманов (5 томів «Громади» вийшло як збірник і 2 книжки, як періодичний журнал), «Листок Громади», «Нові українські пісні про громадські справи», «Політичні пісні українського народу», не рахуючи дрібніших праць по газетах в Галичині. З російських: статті у «Вольном Слове» й окремими брошурами: «Турки внутренние и внешние», «Внутреннее рабство и война за освобождение», «До чего довоевались?», «Терроризм и свобода», «Историческая Польша и великорусская демократия», «Вольный союз

(Вільна спілка)», «Накануне новых смут». На європейських мовах Драгоманов друкував статті у соціалістичних виданнях. У середині 1880-х років він «зовсім розійшовся з колишніми товаришами по Старій громаді, що висловили йому навіть догану за деякі його праці, як «шкодливі» для української справи в Росії. Серед так званих «українофільських» кругів почала тоді була ширитись ідея «безполітичного українства, направленого тільки на культурні справи», - і до такого напрямку не підходила діяльність Драгоманова, «раз у раз перенята політичною жилкою». З другого боку, й сам Драгоманов не бажав миритися з тим «опортунізмом, апатією й недбальством, в які впали тоді українські діячі в Росії». З листів Драгоманова на Україну, опублікованих у Львові («Листи до Ів. Франка і ин.», два томи), видно, як боляче вражало Драгоманова роз'єднання з старими товаришами, як пекли його їхні докори та обопільні непорозуміння. «Проте ніщо не могло зламати цієї кипучої активністю натури», з захопленням щодо послідовності свого «кумира» писав Єфремов.

Єфремов рефлексує над витоками світогляду «свого» покоління, препарує настрої доби, в якій сам зростав і формувався як громадсько-політичний діяч, пише про «молоді» громади, члени яких з зацікавленням поставилися до доробку М. Драгоманова:

> «Тим часом в 90-х роках почав і в Росії розходитись густий туман реакції попереднього десятиліття. Повстало й на Україні нове покоління, виховане вже почасти на ідеях Драгоманова, і тепер кожне слово його, що доходило сюди, падало на добру землю й викликало зародки нового українства. Виходило на світ політичне українство, що переймало на себе заступництво потреб українського народу, випущене з рук старшим «українофільством». Ідеї Драгоманова не тільки вже не лякають людей і не здаються «шкодливими», а, навпаки, лягають в основу праці для народу, стають підставою для програмових виступів української інтелігенції. Незабаром мають повстати вже й політичні партії поступового демократичного українства, і всі вони тією чи іншою стороною зв'язані з діяльністю Драгоманова». Отже, підсумовував Єфремов, «теоретик українства на схилі віку свого міг на власні очі побачити, що праця його не пішла марно, що його думки принялись і сходять по всій Україні».

Єфремов згадує про ювілей 30-літньої діяльності Драгоманова, відсвяткований у Львові наприкінці 1894 р., що став

> «блискучою маніфестацією тієї шаноби, що виявляла тепер свідома Україна до свого духового ватажка; голоси з цілої України збирались тепер коло його, як свого осередка, і висловляли подяку за всю ту працю, що приняв ювіляр задля рідного краю. Найважнішим показчиком того, що незабаром має повстати нове життя, була в тих голосах бадьора струна надії на кращу долю, заклик до праці во ім'я ідеї Драгоманова та сподівання, що ідеї ті оздоровлять приспане українство й виведуть його на певну дорогу справжнього розвитку».

У Відповіді на ювілейні привітання Драгоманов зазначив мету і напрям своєї діяльності таким чином: «Коли я претендую на що-небудь, то лишень на те, щоб проповідати і пробувати прикладом до політичної практики ті провідні думки, до котрих дійшли в 40-ві роки славні братчики Кирило-Мефодієвські і котрі лежали в основі українського народолюбства мого і товаришів, в наші молоді часи, в 60-ті і 70-ті роки, - звісно з одмінами, котрі принесла всесвітня наука і політика в новіші часи». У цих словах, вважав Єфремов, маємо «корінь усієї наукової й політич-

ної діяльности Драгоманова, її генезу й пояснення». Заснувавши свій світогляд на демократичному федералізмі братчиків, Драгоманов «підшив ті ідеї новітніми здобутками європейської громадської науки і витворив програму українства, як широкого громадського руху, зв'язаного з загальноєвропейським демократичним рухом. Взявши за підставу усієї своєї діяльности інтереси і потреби народу, тобто трудящих класів, Драгоманов не розплився, з одного боку, в безкрайньому морі абстрактного космополітизму, як і не замкнувся, з другого, в вузькі межі доктринерського націоналізму.» І це теж імпонувало Єфремову. «Космополітизм в цілях, націоналізм в формах і способах», - така була улюблена формула, якою Драгоманов гармонічно єднав загальнолюдські і національні потреби свого рідного краю. Її Єфремов неодноразово буде використовувати в своїх працях і керуватися у практично-пропагандистській діяльності. Для нього Драгоманов - «великий український діяч» й «один з найвизначніших учених та публіцистів цілої слов'янщини», перший, що обернувся до Європи з українськими справами і для України «прорубав вікно до Європи». Не зважаючи на свій космополітизм, або через широту свого космополітизму, один із перших на Україні почав учити в школі й писати наукові праці українською мовою… «Українська справа для його тісно була зв'язана з працею на користь трудящим людям, свідоме українство - з соціялізмом. … Соціяліст-федераліст і глибокий демократ, Драгоманов бачив єдиний шлях до кращої долі - через виховання і розвиток мас та політичну волю». Тому, акцентував Єфремов, для України його заслуги мають подвійну ціну. Поставивши українство на широкі підвалини загальнолюдських ідеалів, давши йому міцну теоретичну підставу і на ній заснувавши першу на Україні цілком політичну програму, перейняту єдиною вселюдською правдою, покликавши для цієї роботи всю силу науки і розуму людського - Драгоманов для України зробився справжнім «апостолом правди і науки».

Оцінюючи наслідки праці Драгоманова на галицькому ґрунті, Єфремов підкреслює, що «досить тільки сказати, що без Драгоманова українство не мало б і Франка, а коли б і мало, то напевне не того Франка, яким по заслузі пишається Україна». Він вважав, що Драгоманов органічно поєднав у своєму «життєвому світі» науку й практику, історію й політику: «Визначний учений, він ніколи не міг замкнутися в рямці чисто наукової праці і коли йому казано, що він нехтує наукові досліди з своєї спеціяльности - історії, одповідав: «що ж - коли мені більш подобається *робити* історію». Як бачимо, у даній програмовій статті Єфремов дав квінтесенцію власного розуміння сутності політичних й етичних ідей М. Драгоманова, його місця й ролі в історії українського й загальноросійського визвольного рухів. У подальших працях Сергій Олександрович поглиблював, варіював, розвивав ці думки. Але засадничі принципи сприйняття й тлумачення поглядів свого «кумира» не змінював.

У праці «Драгоманов і єврейська справа» (1908)[41] Єфремов полемізував із глашатаями ««Киевлянина» з приводу цього дражливого, як на ті часи, питання:

> «…Єврейська справа для Драгоманова не стояла ізольовано, або не була *тільки* єврейською, а в великій мірі справою й тих народів, насамперед українського, серед яких і з якими в тісному зв'язку живуть євреї. Через це і його погляди на цю справу не стоять нарізно, а дуже міцно зв'язані з його загальнополітичними й соціальними по-

[41] Єфремов С. Драгоманов і єврейська справа. I-V. *Рада*. 1908. № 254. 6 ноября (18 грудня). С. 2-3; № 255. 7 ноября (19 грудня). С. 2-4; № 256. 8 ноября (20 грудня). С. 1-2; № 259. 12 ноября (24 грудня). С. 2-3. Згодом Єфремов видав окрему брошуру «Єврейська справа на Україні» (Київ: «Вік»; Друк. 1-ої Київської друкарської Спілки. Наші справи № 2; Одбиток з «Ради». 96 с.). Туди увійшли також праці «Українство і єврейська справа», «Хистка позиція», «Скарби темних людей».

глядами, яких він добірну систему полишив у своїх публіцистичних творах. Вирізнити цілком з тієї системи його погляди на єврейську справу - значить із живого тіла вирізати шматок, частину органічно з цілим зв'язану…»[42]

Єфремов звертав увагу на актуальність праць Драгоманова з даної проблематики на українських землях у складі Російської імперії, бо «єврейське питання для нас - питання такої ваги надзвичайної, що ним можна міряти взагалі напрям тієї чи іншої громадської групи. Скажу більше: це наше внутрішнє питання, а не тільки околишнє, і не розв'язавшись так або інакше з ним, ми не вирішимо й для самих себе одного з найголовніших пунктів у нашій програмі. Думаю, що огляд тих думок, які висловлював про єврейське питання наш найвизначніший публіцист, дуже не зайвий буде, щоб цю справу до ладу порішити»[43]. Виокремлював у тодішній пресі та суспільних настроях як мінімум три позиції в єврейському питанні: антисемітську, українсько-націоналістичну та таку, що намагається поставити й розв'язати єврейське питання на основі загальнолюдських принципів.

«Отже, найпершої ваги діло, і то з погляду інтересів навіть українського трудящого люду - про єврейський уже й не казатиму - це знищити "черту оседлости" й всякі інші спеціяльні репресії проти євреїв. Репресії ці належать до того ж самого арсеналу централістично-обрусительних заходів, що й "ограничительные мероприятия" проти українців, поляків, грузинів, литвинів, вірмен і всіх інших недержавних націй в Росії і корінем їм був тільки національний шовінізм… Піднявши правове становище, а з ним і добробут людности, ми тим самим знищимо й ще одну болючу сторону єврейського питання, яка, правда, входить уже в сферу просто людського істнування»[44].

Сутність позиції Драгоманова в єврейському питанні Єфремов виклав наступним чином:

«… Як демократ і соціяліст, Драгоманов у цілій своїй публіцистичній та громадській діяльности мав насамперед на увазі інтереси трудящих мас. Як заступник народу українського, одного з недержавних, або, як любив говорити Драгоманов, "плебейських народів", він дбав найдужче про інтереси українського в першій лінії, а потім й інших так само «плебейських» народів, розставляючи їх у ряд відповідно до того, як вони одстоять од його рідного народу»[45].

Єфремов підкреслював, що Драгоманов бачив серед єврейської людності величезну частину трудящих і експлуатованих людей, і дбав про організацію федерально-соціалістичної пропаганди всіма мовами в Східній Європі, а надто «мовами плебейськими». Виходячи з думки, що «треба ж комусь хоч як-небудь почати», Драгоманов друкував книжки та брошури не тільки українською мовою, але й білоруською та польською і мріяв про те, щоб хоч по одній книжці видати для литвинів, естів, латишів, німців та євреїв у Росії. Вирішивши єврейське питання з практичного боку, Драгоманов повертається до його теоретичної сторони в спеціальних статтях у «Вольном Слове» - «Еврейский вопрос на Украине», робить побіжні зауваги в працях «Историческая Польща и великорусская демократия» та «Вільна Спілка». На думку Єфремова,

[42] Єфремов С. Драгоманов і єврейська справа / *Єфремов С. Personalia: Публіцистика 1899 - 1917 років («Значущі Інші»: статті, посвяти, сильветки, некрологи, рецензії, полеміка).* Т. 1. С. 220.

[43] Там само. С. 230.

[44] Там само. С. 233.

[45] Там само. С. 221.

«… погляди Драгоманова на єврейську справу дорогі нам не тільки через те, що вони проказували добру стежку, щоб гуманно розв'язати справу, а й через те, що Драгоманов у ті часи стояв самотою при таких поглядах і боровся за їх навіть з товаришами з загального визвольного руху. Як і в багатьох інших справах, Драгоманов і в єврейській справі на свій час був єретиком, проти якого найдужче повставали ті люде, що повинні були приняти його погляди за свої, бо вони найбільш відповідали всій їхній позиції. Одначе цього не сталось»[46].

Парадоксально, але представники єврейської політично активної спільноти висловлювали сумніви в щирості публічних декларацій Драгоманова з єврейського питання і, незважаючи на засудження ним єврейських погромів, навіть звинувачували його в юдофобстві. Так, у спогадах одного з діячів сіонізму Марка Рабиновича (Бен-Амі), опублікованих у 1915-1916 рр. в «Еврейской старине», зустрічаємо такі твердження: «Горячий патриот-украинец, Драгоманов в своей публицистической деятельности был убежденным юдофобом. Борьба против еврейства составляла один из пунктов его национальной украинской программы. Между тем он держался так, что не только его никто юдофобом не считал, но, напротив, многие считали его чуть ли не защитником евреев»[47]. М. Рабинович розповідає про добре ставлення Драгоманова до нього, їхні зустрічі й дебати з єврейського питання, про запросини друкуватися в редагованому Михайлом Петровичем «Вольном слове», де автор споминів надрукував три великих статті з критикою соціалістів. Рабинович препарує ті самі тексти, що на них посилається Єфремов, але під зовсім іншим кутом зору. За словами Рабиновича, у приватній бесіді Драгоманов висловлював погляди «более или менее невинного, незлобивого свойства» і, взагалі, «размышляющий Драгоманов был высокого мнения об умственных способностях евреев и признавал их превосходство над украинцами, над простоватостью которых тоже часто подтрунивал. Его идеалом поэтому было полное слияние евреев с украинцами посредством смешанных браков... Тогда, по его мнению, украинский народ, восприняв большую дозу еврейской умственности, сделается крупным историческим народом, а вместе с тем евреи - как совершенно лишний и еще к тому же вредный элемент - исчезнут. И таким образом достигнуты будут две высокие цели»[48]. Показово, що критика Драгомановим позиції російських народників у єврейському питанні останніми категорично не сприймалася, і «Вольное слово» зажило серед емігрантів слави «жидовствующего» органу[49].

У червні 1910 р. в ювілейній статті «Пам'яті Драгоманова» (Рада. № 29) Єфремов акцентував на «творчому синтезі» в політичній програмі Драгоманова, відзначивши його «великий вплив … на сучасне покоління». Наголошував, і цей акцент був невипадковим в умовах третьочервневої монархії (так, у січні 1910 р. уряд П. А. Столипіна заборонив створення «інородницьких», зокрема україн-

[46] Там само. С. 226. Про погляди С. Єфремова див.: Ворона Н. О. Єврейське питання в Україні в контексті публіцистичних творів С. Єфремова в газеті «Рада (1906-1914). URL: http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=2311

[47] Бен-Амі (Марк Рабинович). Мои сношения с М. Драгомановым и работа в «Вольном слове» (Фрагменты) / *Михайло Драгоманов у спогадах* / Уклали І. С. Гриценко, В. А. Короткий. Київ : Либідь, 2012. С. 191.

[48] Там само. С. 194.

[49] Гриценко І. С., Короткий В. А. Закарбований у пам'яті / *Михайло Драгоманов у спогадах* / Уклали І. С. Гриценко, В. А. Короткий. Київ : Либідь, 2012. С. 17; Кальян С. Є. Єврейська спільнота у політичному процесі на теренах підросійської України (середина XIX-початок XX ст.). Полтава : Довкілля-К, 2009. С. 170, 173.

ських, товариств та клубів)[50], що, незважаючи на «тяжке моральне емігрантство», Драгоманов «працював, вірив і надіявся…».

У 1911 р. в «Історії українського письменства» Єфремов розглядав літературний процес на Україні як «історію ідей», провідними з яких вважав три: соціальної справедливості, національного визволення і народності. На сторінках «Історії…» виразно змальовано образ М. П. Драгоманова: «Визначний учений, ніколи він не міг замкнутися в рямці суто наукової роботи й коли йому дорікали, що він за біжучими справами нехтує своєю спеціальністю, історією, то він відповідав, що йому більше до душі творити історію, - і він справді творив її, творив не кабінетним робом, а як діяльний учасник і борець за ті форми життя, які вважав за єдино розумні й справедливі»[51]. За його словами, М. П. Драгоманов «був характерним продуктом нових часів пошевченкової вже доби», перейшовши «досить довгу й характерну еволюцію в своїх поглядах на українське письменство», і рік 1876-й стоїть «граничним стовпом між його початковими… «українофільськими» поглядами й пізнішими, щиро вже українськими». Щодо літератури, «в справах мистецтва Драгоманов стояв на позиції дійсності, тобто реалізму», і «погляд на службову роль письменства лишивсь у нього без одміни». Драгоманов, за словами Єфремова, руйнував «вузеньке самовдоволення» та поклони перед «національними святошами». Для Єфремова було очевидно, що «для України Драгоманов справді був тим «апостолом правди і науки», що його з такою тугою виглядав перед смертю Шевченко». Він цінував у Драгоманова «глибокий творчий розум» синтетичного характеру, вбачав у цього «анархіста Прудонівського типу» та космополіта прояви державництва й називав «націоналістом у найкращим цього слова розумінні»[52]. Оцінки Єфремова суголосні сучасному розумінню світогляду Драгоманова як синтетичного, плюралістичного та гармонійного[53].

У 1912 р. у статті «М. П. Драгоманов (Биографическая справка)» на сторінках часопису «Украинская жизнь» Єфремов цитує С. Степняка-Кравчинського: «Украина, давшая нам величайшего из наших художников слова, основателя русской беллетристики, и множество первоклассных поэтов, артистов, музыкантов и ученых, может гордиться тем, что в трудную эпоху формирования политических [партий в России она выдвинула одного из крупнейших] мыслителей нашего времени, который более кого-либо из современников способствовал выведению русской революционной интеллигенции из того идейного хаоса, в котором она находилась лет пятнадцать тому назад»[54]. Покликаючись на С. Степняка-Кравчинського, який був свідком особливої ролі Драгоманова у загальноросійському визвольному русі[55], Єфремов наголошував, що ще більші його заслуги у національній сфері, де він був «творцем сучасного українства» й продовжувачем традицій та заповітів кирило-мефодіївських братчиків[56]. С. Єфремов підкреслював, що в результаті сприйняття

[50] Див.: Любченко В. Б. Столипинський циркуляр. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Stolypinskyj_tsyrkuliar.

[51] Єфремов С.О. Історія українського письменства. Київ : Феміна, 1995. С. 464.

[52] Єфремов С.О. Історія українського письменства. С. 464-465.

[53] Круглашов А. М. Політичні ідеї Михайла Драгоманова: автореф. … дис.. д-ра політ. наук: 23.00.01. Київ, 2002. С. 14.

[54] Ефремов С. М. П. Драгоманов (Биографическая справка) / *Єфремов С. Personalia: Публіцистика 1899 - 1917 років («Значущі Інші»: статті, посвяти, сильветки, некрологи, рецензії, полеміка):* в 2-х томах. Том 1 / Упорядник С. Г. Іваницька. Запоріжжя-Херсон : Грінь Д. С., 2016. С. 236.

[55] Про ставлення С. Степняка-Кравчинського до Драгоманова див.: Гриценко І. С., Короткий В. А. Закарбований у пам'яті / *Михайло Драгоманов у спогадах* / Уклали І. С. Гриценко, В. А. Короткий. Київ : Либідь, 2012. С. 25-28.

[56] С. А-вич [Ефремов С.]. М. П. Драгоманов (Биографическая справка). *Украинская жизнь.* 1912.

українською інтелігенцією драгоманівських ідей «українство» стало сприйматися не як протиставлення загальнолюдським цінностям, під якими зазвичай малися на увазі ідеали «общеруськості», і не як підлеглий придаток до загальноросійського, а отримало, нарешті, самостійну цінність. «Загальнолюдський зміст вливається в українські форми», - саме так трактував він провідну драгоманівську тезу щодо органічного поєднання в діяльності української інтелігенції космополітизму, націоналізму і демократизму у боротьбі за оновлення суспільно-політичного ладу в Російській державі.

У 1915 р. Єфремов виступив з критикою спогадів Л. Дейча, де йшлося про Драгоманова та його стосунки з революційною еміграцією[57]. Єфремов прискіпливо проаналізував хибні місця, співставив слова Дейча з іншими документальними свідченнями й дійшов висновку, що мемуарист чи не зумів, чи навмисне не побажав дати реальний живий образ Драгоманова, змалювати правдиву картину його взаємин із російською революційною і польською еміграцією. Відомо, що Драгоманов критикував у 1881-1882 рр. російських революційних народників за великодержавний шовінізм, централізм, нехтування етичними засадами у боротьбі зі старим ладом[58]. Особливо розлютила групу «Чорний переділ» стаття «Обаятельность энергии» (*Вольное слово*. 1882. № 34. Ч. 1-3). Відповіддю стала брошура В. Черкезова «Драгоманов из Гадяча в борьбе с русскими социалистами» (Женева, 1882). Л. Дейч у споминах послідовно проводить думку про вороже ставлення Драгоманова до російського революційного руху і окремих його течій[59], у чому його підтримали Г. Плеханов та В. Засулич. Згодом ця упередженість була відтворена в оцінках радянських істориків.

У квітні 1917 р., за доби Великої революції, коли розпочались процеси організаційно-партійної трансформації українського руху, Єфремов стверджував: соціалізм і національне питання на Україні нерозривні; з часів М. Драгоманова слово «радикал» фактично означало «соціаліст»[60]. Прихильність драгоманівським ідеалам офіційно задекларувала оновлена за його ініціативою УДРП, прийнявши в червні 1917 р. нову назву «Українська партія соціалістів-федералістів» (УПСФ).

Спадщина Драгоманова хвилювала Єфремова й у бурхливі дні революції. Маловідомими є його відгуки в журналі «Книгарь: літопис українського письменства» на перевидання драгоманівських праць у 1917-1918 рр. Так, напри-

Кн. 6. С. 5.

[57] Єфремов С. Про те, що було й чого не було. З приводу споминів д. Л. Дейча. *Основа*. Одеса, 1915. Кн. 1. С. 122. Цієї проблематики він торкався також у статтях: Драгоманов на еміграції. Ч. 1-3. *Рада*. 1913. № 232. 11 октября (24 жовтня). С. 1-2; № 237. 17 октября (30 жовтня). С. 2; № 241. 22 октября (4 листопада). С. 1-2.; Драгоманов серед співробітників російського журналу. *Рада*. 1913. № 256. 8 ноября (21 листопада). С. 2-3. Щодо позиції Л. Дейча див.: Гриценко І. С., Короткий В. А. Закарбований у пам'яті / *Михайло Драгоманов у спогадах* / Уклали І. С. Гриценко, В. А. Короткий. Київ : Либідь, 2012. С. 13-14, 23-28.

[58] Цікаве спостереження висловлює О. Ясь, зауваживши, що в своїй публіцистиці М. Драгоманов наголошує на політичній мотивації тодішніх терористів, яку в російській та іноземній пресі пов'язували із засвоєнням європейських соціалістичних чи анархічних доктрин (марксизм, прудонізм, бакунізм та ін.). Але сам М. Драгоманов причини переродження російських народників-пропагандистів у революціонерів-терористів убачав «не в тодішніх європейських соціалістичних чи анархічних впливах, а в тих соціокультурних передумовах, що склалися в імперії Романових», акцентуючи увагу на відсутності базових громадянських прав і свобод, репресивні заходи царату, скостенілість бюрократичного апарату (Ясь О. В. Порівняльно-історичний метод у дослідницьких практиках Михайла Драгоманова. *Український історичний журнал*. 2012. № 2. С. 149-150).

[59] Фрагменти з мемуарів Л. Дейча опубліковані у виданні: *Михайло Драгоманов у спогадах*. С. 128-146, 154-159.

[60] Єфремов С. На партійні теми (1-2). *Нова Рада*. 1917. 9 квітня.

клад, цінним є коментар публіциста до перевидання праці Михайла Драгоманова «Историческая Польша и Великорусская Демократия» (Київ, 1917) (вперше надрукованої в «Вольном Слове» 1881 р.)[61]. Вітав Єфремов перевидання автобіографії свого «кумира»[62]. Ще один відгук С. Єфремова у «Книгарі» був на працю М. Драгоманова «Пропащий час. Україна під московським царством (1654 - 1876)» (З передмовою М. Павлика. Видання друге, видавництва «Серп і Молот», № 7. Київ, 1918)[63].

Під час першої навали більшовиків на Київ (січень - лютий 1918 р.) С. Єфремов у категоріях драгомановського конституціоналізму поділяв владу на дві категорії. Одна, за його словами, «...служить людності, друга приневолює людність собі служити. Одна творить нові форми на життьових підвалинах, друга робить карколомні експерименти та вдовольняє свої примхи. Одна стоїть на моральному авторитеті, друга шукає собі підпори на вістрях штиків...» У травні 1920 р., за доби Директорії УНР, політик оприлюднив своє бачення ідеальної влади: «Найперше завдання добре організованої держави власне в тому й лежить, щоб власть якомога менше почувалася, щоб регулятором стосунків був не зовнішній примус, а саме громадське почуття обов'язку й повинності перед державою, те самообмеження, з якого виростає і воля особиста, і вольності громадянські»[64].

Навесні 1920 р. Сергій Олександрович планував видати збірку своїх статей різних років до 25-тої річниці зі смерті М. Драгоманова. Проспект її, що зберігся в архівах, такий:

1. Передмова.
2. Апостол правди і науки.
3. З старого архива.
4. На 15-ті роковини.
5. Біля політичної спадщини Драгоманова.
6. Драгоманов і єврейська справа.
7. Драгоманов на еміграції.
8. Драгоманов та російська еміграція.
9. Про те, що було і чого не було.
10. Драгоманов серед співробітників російського журналу.
11. Навколо Драгоманова.
12. Аби моє зверху.
13. Ще про «Вольное Слово».
14. Тверезе слово.
15. Нові матеріяли про «Вольное Слово».

---

[61] Єфремов С. [Рец.]: М. П. Драгоманов. Историческая Польша и великорусская демократия. Стор. 143+2 ненумеровані. Київ, 1917. *Книгарь: літопис українського письменства*. 1917. Ч. 1. Вересень. Стовп. 14-15.

[62] Єфремов С. [Рец.]: М. Драгоманов. Автобіографія. Видавниче т-во «Криниця». Стор. 59. Київ, 1917 р. *Книгарь*. 1918. Ч. 5. Стовп. 260-261.

[63] Єфремов С. [Рец.]: Михайло Драгоманів. - Пропащий час. Україна під московським царством (1654 - 1876) / З передмовою М. Павлика. Видання друге, видавництва «Серп і Молот», № 7. Стор. 37 in 16°. Київ, 1918. Ціна 50 коп. *Книгарь*. 1918. червень. Ч. 10. Стовп. 565-657. Див. також: Єфремов С. Публіцистика в «Книгарі» доби війни та революції (1917-1920): наукове видання / упоряд., вступні статті, іменний покажчик - С. Г. Іваницька, Т. П. Демченко. Херсон: видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 58-59. Всі згадані праці передруковано з коментарями в названому виданні (див. с. 79-81, 119-120, 148-150).

[64] Цит. за: Бойко В. «Кругова порука» демократії та Сергій Єфремов. *День*. 2010. №124-125. 16 липня. С. 8.

16. Один з нездійснених планів[65].

Єфремов накидав ескіз передмови до збірки, де відповідним чином визначив символічну функцію свого «значущого Іншого» для різних поколінь діячів українства:

«…Здалека, а тим паче в світлі подій, які він до певної міри передбачав і які напророкував, ще виднішою повинна стати його міцна й дужа постать; одійшовши од неї на якусь далечінь, тільки краще зможемо її роздивитись: минає час - одпадають ті додатки дрібненькі, що налипають за життя на великих людей, застують їх перед очима сучасників і заважають цінити їх з погляду вищої правди. Одпадає бо все дрібне, скороминуще, випадкове; натомісць усе віковічне, неминуще наперед виходить і те, чого не могли розглянути сучасники, стає на віч потомним поколінням. З другого боку, самі події нашого часу знов викликали страшну примару занехаяння людини й упускання її між невблаганні жорна голої державности, - ту примару, з якою боровся свого часу Драгоманов, гасло людини пишучи на своєму прапорі. Люде на зріст і вагу такі, як небіжчик Драгоманов, не бояться смерти і забуття по тому як зійдуть у могилу, бо тільки тоді починають люде розуміти їм справжню ціну, як розглянуться добре в спадщині, що по них лишилась, зважать її й почнуть із неї користуватись.

За инших, спокійніших, часів 25-ті роковини смерти Драгоманова певне дали б цілу низку присвячених йому виданнів. На жаль, серед наших обставин цього сподіватись трудно, і дезидерати, які не раз висловлював я щодо видання творів Драгоманова і про Драгоманова, і цим разом можуть лунати все ж як дезидерати, не більше. Наші часи загального розвалу не сприяють спокійній науковій та літературній праці, не дають змоги нові поробити досліди над життям і діяльністю того, кому ми, як нація, так багато винні. Борг українського громадянства перед пам'яттю Драгоманова лишається не сплаченим навіть у тій частині, яка стосується видання й популяризації його творів. Опріч порізнених, випадкових передруків сподіватись, очевидно, нічого тепер не можна.

Тим менше надії на сплату другої частини нашого боргу - в формі праць про Драгоманова. От чому прийшло мені на думку зібрати й видати окремо дещо з старих своїх праць, присвячених тим чи иншим сторонам діяльности й особи Драгоманова. Писані різними часами, з різних приводів, певно, вони занадто одбивають тривоги часу, - в цьому їхня вада. Але може хоч малою мірою спричиняться вони до того, щоб збудити серед громадянства зацікавлення до постати й ідей Драгоманова, і може звернуть увагу наших дослідників на конечну потребу - на цю постать нарешті пустити проміння наукового досліду й роботи. За браком іншого і як ініціятива до того, щоб нарешті той брак залагодити, певно, не зайвою буде й ця книжечка.

Мушу додати ще, що давні оті праці передруковано тут з періодичних виданнів - здебільшого з «Ради» - без потрібної переробки. В шаленому калейдоскопі життя я спромігся хіба на те, щоб усунути деякі кричущі на цей час анахронізми та подекуди поробити стилістичні виправки. Решта лишилась без змін, і тому ласкавого читальника я прохав би держати в пам'яти дату, виставлену під кожною статтею: тоді він не ставитиме до книги вимог більших, ніж вона може задовольнити.

3.V.1920.

У Київі»[66].

Наскільки відомо, проект цей лишився нездійсненим. Але задум і план свідчать,

[65] Відділ рукописних текстів та текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка. Ф. 120. № 6. Єфремов С. Статті про Драгоманова (вирізки з газет). 1906-1913 рр. Арк. 8. Див. також: Примітки / *Єфремов С. Вибране: статті, наукові розвідки, монографії*. С. 720.

[66] Відділ рукописних текстів та текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка. Ф. 120. № 6. Єфремов С. Статті про Драгоманова (вирізки з газет). 1906-1913 рр. Арк. 3-6.

що усталені в 1900-ті рр. погляди Єфремова на драгоманівську спадщину не змінились. Драгоманов, як раніше, цікавив його як громадсько-політичний діяч, ідеолог, публіцист, він не робив спроби змалювати власне людські риси його образу. Зміна історичних обставин не примусила Єфремова до переоцінки політичних поглядів свого «кумира» й не викликала сумнівів у цінності його спадку. Навпаки, у вступі до планованої книжки Єфремов наголошував на потребі наукових студій над цією постаттю. Це ще раз доводить статус Драгоманова як «значущого Іншого».

У 1920-ті рр. Єфремов принагідно знову згадує про Драгоманова. У 1925 р. у розвідці про В. Б. Антоновича цитує декларацію київських громадівців «Одкритий лист з України» (Правда. 1873. Ч. 19), де провідними були ідеї рівноправності народностей, федералізму, соціально-політичної свободи та народоправства, зазначає, що ініціативу і редакцію цього документу запропонував Драгоманов[67]. У 1926 р., оглядаючи історію української книги в межах Російської імперії, детально зупиняється на закордонній місії свого «кумира»: «Як у «Громаді» маємо статті та програмові і практично українські теми, так у російських брошурах Драгоманова знайдемо одгук мало не на всі визначні події російського життя»[68]. Єфремов підкреслював, що українська публіцистика Драгоманова мала «величезне значення та вплив на формування політичної думки на Україні», на «Громаді» й інших його творах виховався «ряд українських поколіннів, і в історії української громадської думки цей женевський епізод нашого видавництва, незважаючи на його недовгий час, займає виключне становище»[69]. У 1927 р. у некролозі, присвяченому В. К. Дебогорію-Мокрієвичу, академік схвально відзначав, що той цілком прийняв драгоманівську програму та обороняв її автора проти російського марксиста Л. Дейча; факт «зближення» цього революціонера-народника 1870-х рр. зі своїм «кумиром» пояснював «принципіяльним федералізмом перших народників» і «чисто практичними вимогами» спілкування з українською людністю[70].

У добу українізації 1923-1929 рр. в єфремовському потаємному «Щоденнику» неодноразово зустрічається ім'я Драгоманова. Це згадки про те, як то було «із часів Драгоманова», про листування з одним із перших марксистських біографів Драгоманова - Д. Заславським, ювілейне засідання ВУАН на честь Драгоманова, мемуари Дебогорія-Мокрієвича про Драгоманова, про улюблене словечко Драгоманова («побачимо»), нарешті, зустрічаємо висловлювання щодо ієрархії імен у Київській громаді: «Антонович, Драгоманов, Житецький…»[71]. І далі, розгорнуто, сумарно, у 1927 р. в урочистій промові на ювілеї М. В. Лисенка: «Покоління Лисенка багато славних дало Україні. Ось вони проходять перед нами…Муж совіта і разума - Антонович, голос совісті нашого громадянства - Драгоманов, глибокий синтетик - Житецький, лицар практичної роботи - Рильський, людина праці і незламної енергії - Кониський, діячі художнього слова - Нечуй, Старицький, Мирний, творці українського театру - Кропивницький, брати Тобілевичі, Заньковецька…Дійсно блискуча плеяда талан-

[67] Єфремов С. Перед судом власної совісті. Громадська й політична робота В. Б. Антоновича / *Єфремов С. Вибране: ст., наук. розвідки, монографії.* С. 711.

[68] Єфремов С. В тісних рямцях. Українська книга в 1798-1916 рр. / *Єфремов С. Вибране: ст., наук. розвідки, монографії.* С. 166. У 1900-ті рр. Єфремов діяв так само, використовуючи російськомовні видання («Киевская старина», «Русское богатство», «Сын Отечества», «Киевские отклики», «Киевские вести», «Киевская мысль», «Русские ведомости», «Голос минувшого», «Украинская жизнь» и др.) як трибуну для роз'яснення «українського питання».

[69] Єфремов С. В тісних рямцях… С. 167.

[70] Єфремов С. Вол. Дебагорій-Мокрієвич (Посмертна згадка) / *Єфремов С. Вибране: ст., наук. розвідки, монографії.* С. 718.

[71] Єфремов С. Щоденники, 1923-1929. С. 67, 85, 10, 118, 248, 432, 490, 561, 765, 475.

тів, сил, міцних та дужих індивідуальностей»[72]. Отже, у творчому доробку та громадсько-політичній діяльності Єфремова драгоманівський «слід» є постійним і надзвичайно виразним.

У наш час історики, виступаючи в щоденній періодичній пресі в ролі популяризаторів спадщини Єфремова, ретранслюють драгоманівські ідеї у сучасний соціум. Володимир Бойко, торкаючись проблеми «Сергій Єфремов та влада в умовах революційної дійсності 1917-1920 рр.», переконливо резюмує, що той «звик почувати себе людиною сторонньою щодо влади…. На практиці від початку революції С. Єфремов намагався поєднати підтримку нової влади, що спирається на народну довіру, з традиційною опозицією до влади як силової інституції…»[73].

Таким чином, із перспективи теорій конструювання соціальної реальності є очевидним, що для С. Єфремова надзвичайно важливу роль протягом усього свідомого життя грала постать М. П. Драгоманова. Індивідуальний єфремовський варіант філософії «української ідеї» сформувався в епоху війн і революцій, зіткнення ідей націоналізму і комунізму, засад традиціоналізму і модернізму, прагматизму та ідеалізму. У його світогляді, за домінуючих впливів М. Михайловського, М. Драгоманова та О. Кониського, своєрідно синтезувалися ідеї політичного і національного визволення, соціалізму і лібералізму, віра в можливість справедливого соціального порядку і ефективність еволюційних методів боротьби. Під впливом історіографічних концепцій В. Антоновича й М. Грушевського та логіки «живого життя» історичні формули народництва органічно поєдналися з ідеєю набуття Україною суверенітету (або у формі широкої національно-територіальної автономії, або у формі незалежної держави). В історії буття Єфремова виявилася типова для українського народництва лінгвоцентрична модель розвитку. Центральними елементами ідейного арсеналу С. Єфремова були категорія «народності», культ рідної мови, ідея самостійності і самобутності української історії. Як літературний критик він заявляв себе послідовником поглядів М. П. Драгоманова про «народоправство» і «розумне побутове писання», спрямовуючи на початку XX ст. свій полемічний молодечий запал проти новонародженого українського модернізму та вимагаючи від літератури «служіння народу». Енергію свого таланту він присвятив проекту конструювання модерної української нації, одним із «стовпів» якого було в його розумінні селянство, іншим - «національно-свідома» інтелігенція різних прошарків, з провідною роллю публічних інтелектуалів.

4.2. Сергій Єфремов versus Богдан Кістяківський: полеміка навколо «політичної спадщини» Михайла Драгоманова (1905-1907 роки)

Один із найбільш глибоких інтерпретаторів інтелектуальної спадщини М. Драгоманова, Іван Лисяк-Рудницький, досліджуючи своєрідність поглядів та таємницю довготривалого впливу його ідей, звертав увагу на синкретизм світогляду М. Драгоманова, в якому органічно поєднались демократичні і соціалістичні, патріотичні та космополітичні, слов'янофільські та західні елементи: «Щоб охопити систему Драгоманова як органічну єдність, потрібно знайти центр тяжіння цього цілого. У його політичному мисленні таким центральним пунктом і визначальним чинником є, безсумнівно, ліберальна ідея… федералізм для нього був

[72] Там само. С. 486.

[73] Бойко В. «Кругова порука» демократії та Сергій Єфремов. *День*. 2010. № 124-125. 16 липня. С. 8.

Розділ VI

ПУБЛІЦИСТИКА СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА НА ШПАЛЬТАХ КРИТИЧНО-БІБЛІОГРАФІЧНОГО МІСЯЧНИКА «КНИГАРЬ» (1917-1920 РОКИ)

6.1. Питання біографіки та видання популярних життєписів

Останнім часом фахівці наголошують на необхідності дослідження проблем біографіки у всіх її жанрах, формах і проявах у культурному, духовному та інформаційному просторі України[1]. Автори звертають увагу на те, що біографіка, яка традиційно належала в Україні до сфери елітарної науки й культури - академічної й університетської, письменницької - до діяльності провідних журналів і видавництв, «у наш час дедалі більшою мірою переходить до поля тяжіння масової інформаційної культури, до царини ненаукового, прикладного, розважального знання. Нині ця сфера активно експлуатується бізнесом і політиками, вона стала об'єктом значних зовнішніх інформаційних впливів. У ній з'явилося багато політично заангажованого, сенсаційного, навіть скандального. Прикро, що за таких умов вітчизняна академічна й університетська біографіка залишається непорушно елітарною, створюється вузьким колом і працює на вузьке коло, мало впливає на піднесення історичної і національної свідомості українців» [2]. Зазначимо, що стосовно терміну «біографіка» в літературі спостерігаються певні дискусійні моменти. Так, В. С. Чишко розумів під «біографікою» галузь історичної науки, що «охоплює не лише власне біографію особистості як окремий вид наукової та художньої творчості, а й всю сукупність джерел, біографічних досліджень та різновидову біографічну продукцію»[3]. З'ясовуючи значення термінів «біографіка» та «біографістика», В. Попик у своїй монографії зазначає, що «термін «біографіка», по суті, є тотожним широко вживаному у світі англомовному «біографія» (Biography), який охоплює, у найрізноманітніших виявах, усю багатовимірну сферу літературної і дослідницької біографічної творчості, видання біографічного жанру, у тому числі публіцистичну та науково-популярну біографії, видавничо-інформаційну практику, а також саму науку про біографічні дослідження. […] «Біографіку» ми розглядаємо як сферу наукової і літературної творчості, видавничо-інформаційної роботи, частину вітчизняної гуманітарної культури»[4]. Під біографікою також розуміють «мистецтво описувати життя», вживаючи як синонім поняття «біографістика»[5]. Усталеним і добре обґрунтованим є цей термін у російській історіографії[6].

Залюднення й «заземлення» історико-культурного і мистецтвознавчого простору України XIX-XX ст. шляхом поєднання наукових біографій чільних діячів громадського, культурного, наукового життя, з описом пам'ятних місць їхньої жит-

[1] Див.: Демченко Т., Іваницька С. Біографіка на сторінках часопису «Пам'ятки України: історія та культура» (2011-2015 роки). *Сіверянський літопис.* 2016. № 4. С. 203-216; Буряк Л. «Джерела української біографістики» - серійне видання Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. *Українська біографістика.* 2016. Вип. 14. С. 359-363; Її ж. Казус біографії як поштовх до нових досліджень (роздуми з приводу творчої зустрічі з Петром Кралюком в Інституті біографічних досліджень). *Українська біографістика.* 2017. Вип. 15. С. 342-349.

[2] Любовець Н., Попик В. Біографіка в сучасному інформаційному просторі. *Бібліотечний вісник*. 2011. № 6. С. 52.

[3] Чишко В. С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. Київ : БМТ, 1996. С. 6-7.

[4] Попик В. І. Ресурси довідкової біографічної інформації: історичний досвід формування, сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку: монографія. Київ : НБУВ, 2013. С. 43-44.

[5] Див.: Ляшко С. М. Українські біографічні довідкові видання XIX-XX ст.: історичні та теоретико-методичні засади. Запоріжжя: Дике поле, 2010. С. 268.

[6] Беленький И. Л. Биографика / *Отечественная история*: энциклопедия: в 5 т. М.: БРЭ, 1994. Т. 1. С. 233-234; Некрасова Н. В. Биографика / *Теория и методология исторической науки*. Терминологический словарь / отв. ред. А.О. Чубарьян; РАН. Ин-т всеобщей ист. М.: Аквилон, 2014. С. 31-33; Петровская И. Ф. Биографика: Введение в науку и обозрение источников биографических сведений о деятелях России 1801-1917 годов. Изд. 2-е. Санкт-петербург : Logos, 2010. 384 с.

тєдіяльності, що збереглися в тому чи іншому населеному пункті, із залученням засобів візуалізації, є найбільш перспективним шляхом для популяризації культурної спадщини українського народу й виховання патріотизму[7].

Авторка монографії разом із чернігівським істориком Т. Демченко археографічно опрацювали й залучили до наукового історико-біографічного вжитку публікації С. Єфремова 1917-1920 рр. на шпальтах критично-бібліографічного місячника «Книгарь: літопис українського письменства»[8]. Показово, що згадки про співпрацю в «Книгарі» не полишали С. Єфремова ніколи. Так, у його потаємному «Щоденнику» знаходимо запис від 3 лютого 1926 р., де йдеться про пам'ятну подію, пов'язану з колективом авторів, згуртованим навколо «Книгаря»:

> «Принесено мені уривок з того збірника, що в 1920-му році прихильні мені люде хотіли були видати на спомин про мій ювілей. Власне, це - кілька промов, сказаних за столом 11 березня. Я переглянув їх тепер. І глибоко з[во]рушили вони мене, розхвилювали. Половини з тих промовців уже нема. Стебницький... Саліковський... Присяжнюк... "А те далече..." поневіряються десь по світах... І так яскраво встав перед мене той вечір […] І поза всім ювілейним гіперболізмом все ж почувалося щось єдине, що нас, різних і далеких людей, в'язало тісно в один шар... Дорогі для мене ці уривки, ці замогильні автографи близьких хороших людей, - в цьому вбогому вигляді навіть дорожчі, ніж були б вони пов'язані в пишну книгу... Хай лишаються пам'яткою хорошого горіння, заставою, що не перегоріло воно до краю»[9].

Такою пам'яткою «хорошого горіння» були й лишаються єфремовські тексти з «Книгаря», які в чималій мірі відбивають у полемічному ракурсі питання культуротворення, книжкової культури, біографіки, створення науково-популярних життєписів, перевидання класичної спадщини.

Як уже згадувалося, за доби Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр. С. Єфремов перебував серед її політичного провіду. Невипадково більш ніж через сорок років, намагаючись перебувати на ґрунті об'єктивності в інтерпретації подій, Олександр Шульгин свідчив:

> «Не можу не згадати зовсім виключної постаті Сергія Олександровича Єфремова, що був моїм політичним патроном і великим другом, до якого я мав і маю незмірний пієтет. Не дивлячись на свою скромність, не дивлячись на те, що він не був добрим промовцем (а в ті часи уміння говорити відогравало колосальну ролю), він був часто дорадником в найважливіших справах і з ним не могли не рахуватися ні Винниченко, ні навіть Грушевський. Його зовнішня сила, це було перо, яким він так блискуче володів, та газета «Нова Рада», що у 1917 р. відогравала величезну ролю. А його внутрішня сила - це моральна бездоганність і глибокий, але критичний патріотизм. […] Чим далі, тим більше зростала його постать. Цей "лицар безстрашний" виявляв свою незвичайну мужність під час першої большевицької окупації в Києві у 1918 р., коли разом з А. Ніковським (і певно П. Тичиною) щодня приходив до редакції «Нової Ради» і писав свої гострі, сміливі статті. Він написав свого знаменитого листа до сина Коцюбинського,

[7] Див.: Іваницька С. Постаті модерної доби на сторінках часопису «Пам'ятки України: історія та культура» (2009-2015). *Олександр Рибалко і суспільно-культурне життя України:* Матеріали науково-практичної конференції / Упоряд.: І. Гирич і К. Рибалко. Київ : Колофон, 2016. С. 129-130.

[8] Див.: Єфремов С. Публіцистика в «Книгарі» доби війни та революції (1917-1920) / Упорядкування, вступні статті, примітки С. Г. Іваницька, Т. П. Демченко. Херсон: Гельветика, 2018. 304 с.

[9] Єфремов С. Щоденники, 1923-1929. Київ : Газета «Рада», 1997. (Б-ка газети «Рада». Мемуари). С. 337.

тоді військового комісара Українського Радянського Уряду. І цей уряд не зважився його торкнути… Ставши академіком, створивши велику кількість багатоцінних видань, він під большевиками зробився незаперечним лідером всього українського руху, головою Союзу Визволення України; головним обвинуваченим на ганебному процесі, де він так мужньо поводився, взявши всю «вину» на себе, бажаючи (даремно!) врятувати тисячі молодих своїх прихильників»[10].

«Книгарь: літопис українського письменства» виходив із вересня 1917 р. до березня 1920 р. у Києві у видавництві «Час», за редагуванням спочатку Василя Короліва-Старого (1917, ч. 1 - 1919, ч. 18), а далі Миколи Зерова (1919, ч. 19 - 1920, ч. 1-3). Усього побачило світ 31 число. За задумом редакції часопис повинен був виходити щомісяця, проте з різних причин іноді з'являвся раз на два місяці (№ 12-13 за 1918 р., № 23-24, № 25-26 за 1919 р.), а в 1920 р. - раз на три місяці (№ 29-31). До роботи було залучено понад 500 критиків[11]. Сучасники-ентузіасти вітали появу часопису про книги. Редактор газети «Нова Рада» А. В. Ніковський відгукнувся схвальною рецензією на появу першого номера «літопису українського письменства»: «Можна бути впевненим, що видання це згодом поширюватиметься, бо ж не може того бути, щоб наша книжка впала, нехай на місце теперішнім метеликам, політичним брошурам, агітаційним листкам прийде інша книжка - шкоди не буде. Навпаки буде щось краще і замість того, щоб на всі гласи вопіять про автономію України, час вже автономній Україні дати добірне, культурне читання»[12]. Знавець історії та ресурсів національної преси, Аркадій Животко писав, що згодом «…журнал цей розгорнувся в книголюбський орган ширшого характеру. Крім широко поставленого відділу "Критики і бібліографії", на його сторінках з'являється довга низка цінних статей на теми книгознавства, журналістики і літератури»[13]. В оприлюдненій майже чверть століття тому статті Ярослав Дашкевич

[10] Шульгин О. Михайло Сергійович Грушевський - як політик і людина. З циклу: Головні постаті нашого державного будівництва у 1917 р. *Збірник на пошану Олександра Шульгина (1889-1960)* / Ред. В. Янів. Париж; Мюнхен: [б. в.], 1969 (Друк. «Logos»). (Праці іст.-філософ. секції. *Записки НТШ*; т. 186). С. 144-145.

[11] Процес видання й тематика часопису висвітлюється в працях сучасних авторів: Королевич Н., Лазебний Л. «Книгарь» через сімдесят років. *Книжник.* 1990. № 4. С. 39-48; Дашкевич Я. «Книгарь» - журнал епохи революцій та контрреволюцій. *Україна. Наука і культура.* Київ, 1991. Вип. 25. С. 26-44; Чорній В. В. Журнал «Книгарь» (1917-1920) як джерело до бібліографії української книги. *Записки Львівської наук. бібліотеки ім. В. Стефаника.* Львів, 1995. Вип. 3. С. 107-115; Петров С. Так народжувався часопис «Книгар». *Друкарство.* 2001. № 1. С. 4-6; Олійник В. Публікації Сергія Єфремова у журналі «Книгарь» 1917-1918 років. *Журналістика: наук. зб.* Київ : Вид-во Інституту журналістики, 2003. Вип. 2. С. 155-159; Дроздова О. Часопис «Книгарь» (Київ, 1917-1920 рр.): огляд матеріалів до історії та бібліографії української преси. *Збірник праць Наук.-дослід. центру періодики:* зб. наук. ст. Вип. 13. Львів, 2005. С. 20-32; Гринівський Т. С. Часопис «Книгарь» як осередок вивчення видавничої справи в Україні періоду визвольних змагань (1917-1920 рр.): автореф. дис. ... канд. наук: 27.00.05. Київ, 2008. 20 с.; Гринівський Т. Рецензія як основний жанр на сторінках часопису «Книгарь». *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка.* Київ: КНУ, 2010. Вип. 17: Журналістика. С. 25-26; Борець А. Утвердження ідеї державної незалежності України на сторінках журналу «Книгар» (1917-1921). *Журналістика:* наук. зб. 2008. Вип. 7 (32) С. 162-169; Потапчук Т. В. Рецепція української класичної літератури на сторінках тижневика «Книгар» 20-х років XX століття. *Вісник Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка.* 2008. Вип. 40. С. 220-223; Демченко Т., Іваницька С. Публіцистика Сергія Єфремова на шпальтах «Книгаря» (1917-1920 роки) / *Єфремов С. Публіцистика в «Книгарі» доби війни та революції (1917-1920)* / Упоряд., вступні статті, іменний покажчик - С. Г. Іваницька, Т. П. Демченко. Херсон: видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 31-77. Нещодавно видано путівник по змісту: Ільницька Л., Хміль О. Журнал «Книгарь»: літопис українського письменства (1917 - 1920): системат. покажч. змісту. Львів : Львів. нац. наук. б-ка України ім. В. Стефаника, 2016. 393 с.

[12] Цит. за: Рудий Г. Розвиток видавничої справи за доби Центральної Ради й Української держави (за матеріалами української преси 1917-1918 рр.). *Спеціальні істор. дисципліни: питання теорії та методики*: зб. наук. праць. Київ, 2005. Вип. 12: у 2-х ч. Ч. 2. С. 315-316.

[13] Животко А. П. Історія української преси / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт.

наголошував: «Журнал, що виник у Києві часів Центральної Ради, перетривав вісім різних властей. Від початку до кінця він стояв на точці зору незалежного розвитку української культури»[14]. Відомий фахівець з історії слов'янських літератур Микола Неврлий, висвітлюючи культурну ситуацію в Україні революційної доби, відзначав: «З найповажніших журналів, що їх видавали "попутники", треба згадати київський "Книгар" (1917-1920), що його редагували М. Зеров і В. Королів. Він відзначався високим літературознавчим рівнем, реагував на поточну літературну продукцію, а в розділі видавничої хроніки ретельно інформував про тогочасні видання в Україні. З ним співпрацювали визначні українські філологи С. Єфремов, Б. Якубський, П. Филипович та ін. Порівняно з іншими тогочасними періодичними виданнями, "Книгар" проіснував найдовше, видавши 31 номер»[15].

Що публікації «Книгаря» не втратили своєї актуальності й дотепер, а може, й набули її ще більшою мірою, свідчать, наприклад, рядки, написані одним із блогерів в натхненні й тривожні часи «Революції гідності» кінця 2013 - початку 2014 рр.:

> «Мене шалено розчулює наша нинішня культурна діяльність на барикадах, типу піаністів, які грають у щойно тоді захопленому Українському домі, чи відкритої там же бібліотеки. І якось так в тему я зараз читаю «Книгаря». Дуже він мене тішить, буду по ходу читання викладати розлогі цитати. […] Попит на українське друковане слово тоді справді був шалений - при проблемах із збутом (на хвилиночку, йде війна), при асимільованому середньому й вище класах, при спірній грамотності селянства ринок виглядає так: «добра книжка, видана в 25-30 тис. примірниках, розходиться на протязі двох-трьох місяців. «Просвіта» ім. Шевченка у Києві має ще яскравіший приклад: її перша книжка - «Про народнє самоврядування» - розійшлася в 30 тис. за 3 тижні. Йде до того, що з книжкового ринку може зникнути справжня українська книжка, яку не встигають постачати видавництва і на зміну їй прийде фальсифікація» (стаття «Просвіти» та їх видавництва» М. Ішуніної). І то ж не детективи такими накладами розходилися, а Сергій Єфремов! Там далі наводять іще цифри: «Історія українського письменства» того ж Єфремова - 20 тисяч, заборонені поезії Шевченка - 5 тисяч, «Одержима» - 3 тисячі, «Сон» - 23 тисячі, «Автобіографія» Драгоманова - 7 тисяч. Я припускаю, що то справді зголоднілий ринок (виходило, умовно, по 50 книжок тиражом у 20 тисяч, а зараз, припустімо, 200 по тисячі - то й маємо приблизно ті ж цифри), але вражає. Та що там, люди вірші (!!!) писали, щоб копійчину заробити! Критики лаятися не встигали! […] Звісно, не можна ідеалізувати ту читацьку авдиторію, редактори й не ідеалізували - так, скажімо, в слові від редактора пояснюють необхідність негайного відкриття бібліотек: «Наступає зима з довгими вечорами, з вільним часом, з повабом по старій звичці до ханжі та самогонки. Не можна гаяти часу» (№ 4). Безумно цікаво, як переформатовується на коліні канон. Повторюваність якихось наголосів уже в наш час викликає відчуття елегантних танців на граблях, але ж не може не розчулювати, що - під час війни! - автори вважають за необхідне донести до читачів (які інакше візьмуться до самогонки). Скажімо, в третьому числі у статті «Бібліотека Т. Шевченка» Ан[дрій] Ніковський бореться з образом Шевченка-мужика-у-смушевій-шапці, обстоюючи тезу про його добрий інтелектуальний вишкіл… Переглядають і історичні стереотипи… Наполягають і на ошатному оформленні нових видань… І всі вони такі прекрасні, академічні й чисті, що навіть забуваєш про дати видання, забуваєш, що йде

М. С. Тимошик. Київ : Наша культура і наука, 1999. С. 269.

[14] Дашкевич Я. «Книгарь» - журнал епохи революцій та контрреволюцій. С. 28.

[15] Неврлий М. Художні напрями й літературні угрупування в ранній українській літературі (1920-30-ті рр.) / *Неврлий М. Минуле й сучасне: зб. слов'янознавчих праць* / передм. І. Дзюби. Київ : Смолоскип, 2009. С. 319.

війна і йтиме ще кілька років. Тільки вряди-годи в сторінці «Літературне життя» серед новин про те, що той чи той письменник взявся писати роман про те-то - так хвалилися творчими планами до Фейсбуку (цікаво було б, між іншим, порівняти, скільки з тих книжок таки дописали, а то виходить прямо каталог творів, які письменникам лише приснилися) - так от, серед того інколи промайне звістка, що такий-то письменник поліг у боях за Київ, земля пухом.

І лише зрідка у когось із рецензентів таки здають нерви [...] Але нерви здають лише зрідка. І після того радять, скажімо, як розумну й хорошу книгу вірші у прозі Тетмайєра. Безумні люди, таких більше, мабуть, і не роблять» [16].

Так що очевидно, що і сам «Книгарь», і доробок його авторів не втратили своєї інформативної, етичної й естетичної ваги й дотепер. Їхня нещадна «чесність з собою», з читачем, із колегами по цеху не може не викликати повагу й здивування в наші часи апатії, конформізму і знецінення вічних істин...

С. Єфремов опублікував у «Книгарі» 47 блискучих рецензій, бібліографічних нотаток, книгознавчих і літературознавчих статей, два некрологи - пам'яті І. Шрага та М. Туган-Барановського. Дещо осібно стоїть стаття «Карна експедиція. Епізод з найновішої історії української книги» (1920, ч. 1-3 (29-31), стовп. 73-80)[17] про нищення денікінцями української літератури, що виявилася останньою в циклі «книгарівських» публікацій С. Єфремова[18]. Показово, що його навіть невеликі за обсягом праці цілком можна трактувати і як суттєвий внесок у науку. Відомий літературознавець Ю. Бойко (Блохин) спостеріг:

«Літературознавство Єфремова зв'язане тісно з життєвою актуалією. Тому є спокуса розглядати його наукову спадщину як публіцистику. Але в багатьох випадках - це лише спокуса. Бо його публіцистика того позему, який натурально переростає у цікаву, живу, соковиту літературознавчу аналізу. Засушені метелики під склом - це не його рід клясифікації. Він не хоче також скидатися на доктринера-дослідника, який живе голими формулами. Літературно-громадська і критична публіцистика химерно переростає у Єфремова у глибший літературознавчий дослід, і не пробуйте у нього ці дві сфери розняти у тих випадках, коли він сам цього не зробив»[19].

Проаналізуємо послідовно перелік єфремовських публікацій у «Книгарі». Значне місце в доробку С. Єфремова в «Книгарі» посідають роздуми над публіцистичними текстами його сучасників. Звичайно, тексти ці були різного штибу - історіософські, агітаційно-пропагандистські (інколи до примітивізму), агітаційно-інформативні, партійно-популяризаторські. Особливе місце серед них належить праці непересічної особистості та одного з найцікавіших на той час публіцистів Петра Стебницького (П. Смутка) «По-між двох революцій. Нариси політичного життя за рр. 1907-1918» (Київ: «Час», 1918). І рецензія, і низка статей П. Стебницького (вони вміщені у перевиданому нещодавно томі робіт останнього) вражають і сьогодні своєю актуальністю, бо стосуються найзлободеннішого питання - агресії Росії проти суверенної України.

[16] Originally posted by pocketfull_of at «Книгар» (1917-1920). URL: http://maryxmas.livejournal.com/3799828.html

[17] Тут і далі в тексті параграфу посилання на: «Книгарь: літопис українського письменства».

[18] Див.: Демченко Т., Іваницька С. «Російський Сфінкс» як метафора й реальність у публіцистиці Сергія Єфремова на шпальтах «Книгаря» (1919-1920 роки). *Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 рр.* Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2015. Вип. 11. С. 228-262.

[19] Бойко Ю. Літературознавча та літературно-критична методологія Сергія Єфремова. *Сучасність.* 1976. № 10. С.49.

В іншій рецензії, уже на книгу А. Кащенка «За що? Оповідання з часів визвольного руху» (Черкаси: В-во «Сіяч», 1917), нищівно відгукнувшись щодо літературної вартості оповідань вельми плодовитого письменника й популяризатора Адріяна Кащенка, С. Єфремов висловив влучне спостереження щодо можливого відбиття революційної доби у свідомості митців: «Визвольні часи, напевне, довго ще притягатимуть увагу художників. Багато вдячного матеріялу черпатимуть вони з тогочасних подій, чимало знайдуть там і героїчних постатів, і просто людей повинності, що ставали над часом, як і багато психологічних ситуацій, поставлених суперечностями між лютими вимаганнями обставин та силою людського духа. І справжньому художникові буде це за невичерпане джерело для художніх екскурсій»[20].

С. Єфремов оглянув чимало книжок, в яких висвітлювалась історія українського модерного руху. Це його відгуки на перевидання творів Михайла Драгоманова та Бориса Грінченка, на праці Володимира Левинського «Царская Россия и украинский вопрос», Володимира Дорошенка «Українство в Росії», Юліана Охримовича «Короткий нарис розвитку української національно-політичної думки в XIX ст.» (ч. 1). Свідок, учасник, співтворець багатьох акцій «українського проекту» другої половини 1890-х - 1917 рр., член Старої (Київської) громади, Загальної української безпартійної організації, Української радикальної та демократично-радикальної партій, провідний діяч ТУП, він не міг не перейматися питаннями системного формування та належної репрезентації історичної пам'яті, адекватного відтворення «давнього-недавнього минулого» в національній літературі - хай усього-на-всього публіцистичній, - і тому так небайдуже та гарячковито відгукувався на будь-яку більш-менш значущу друковану працю про «новітні часи» українства. Здається, для нього не існувало дрібниць. Він розумів, що згодом ці брошури, безпретензійно-популярні історії, кинуті мимохіть зауваження слугуватимуть джерелами для написання «великих» історій. А тому треба тепер, поки не зникли в пам'яті постаті, події, дискусії, зафіксувати, виправити, відкоригувати. С. Єфремов, перебуваючи між «світом книжок» і «світом політики» у 1917-1919 рр., робив для цього все можливе та неможливе. «Книгарь» давав шанс для своєчасного, відвертого й некомплімментарного обговорення книжково-журнального «потоку життя». Історія літератури, громадських рухів, життєвих доль і внеску до скарбниці національної культури видатних діячів українства - усі ці теми перебували у фокусі уваги С. Єфремова. Його праці на сторінках «Книгаря» - це своєрідний внесок у започаткування національної історіографічної традиції новітньої доби українського руху.

Так, аналізуючи працю Володимира Дорошенка «Українство в Росії, новіші часи» (Відень: СВУ, 1917)[21], рецензент передусім відзначає її актуальність:

> «Перегляд подій останнього часу на Україні давно вже зробився дуже потрібною річчю, а тепер, по революції, ця потреба ще виросла. Конче треба було показати, що той розмах, якого набрав національний рух за революційних часів, не був чимсь несподіваним і надприроднім, що він спирався на попередню роботу цілих поколіннів і що вже перед війною ми бачимо закладеними всі головніші підвалини під домаган-

[20] Єфремов С. [Рец.]: Кащенко А. За що? Оповідання з часів визвольного руху. Видавництво «Сіяч», № 10. Стор. 43, Ц. 40 к. Черкаси, 1917 р. / *Єфремов С. Публіцистика в «Книгарі» доби війни та революції (1917-1920)* / Упорядкування, вступні статті, примітки С. Г. Іваницька, Т. П. Демченко. Херсон: Гельветика, 2018. С. 130.

[21] Єфремов С. [Рец.]: Дорошенко В. Українство в Росії, новіші часи. Видання Союза Визволення України. Стор. 114. Відень,1917 / *Єфремов С. Публіцистика в «Книгарі» доби війни та революції (1917-1920).* С. 122-125.

ня останніх днів. Такої історії громадського руху на Україні ми ще не мали, та не маємо й тепер. Проте з'являються вже деякі предтечі її, а з них найперший - праця В. Дорошенка…»[22].

А далі пише, що в цій такій важливій нині праці

«…трапляється чимало й фактичних помилок, почасти від недогляду, почасти ж певне від того, що авторові доводилась, мабуть, писати без друкованих джерел, покладаючись єдине на саму свою пам'ять». Проте завершує рецензію лояльним висновком: «Звичайно, всі ці й деякі інші помилки великої ваги не мають, але все-таки бажано б не стрівати їх у книзі, що за браком інших могла б стати поки що в пригоді, як справочник. Та їх і легко буде виправити в новому виданні, яке хотілося б до того ще бачити докладнішим та поширеним завбільшки на "великий том"»[23].

Важливою є думка С. Єфремова щодо потреби звернення до інтелектуальної спадщини «батьків» модерної України, зокрема, його позитивна оцінка перевидання праці Михайла Драгоманова «Историческая Польша и великорусская демократия» (Київ, 1917): «Четвертий десяток літ минає, як написана "Историческая Польша и великорусская демократия" (вперше надрукована в "Вольном Слове" р. 1881), але багато сторінок книги читаються, наче написано її на теперішню "злобу дня". І це не тільки через те, що суть питаннів, які стояли тоді перед Драгомановим, майже не змінилася, а й через те, що автор зумів питання сучасності освітити невгасимим світом широких ідеалів громадських і дати їм ту постановку, об яку обламується зуб часу […] Праця Драгоманова од першої й до останньої сторінки не доводить, а кричить про таку потребу. В наші часи, коли питання федералізму й автономності народів стало на ввесь зріст і в цілком реальній постановці, ознайомлення з поглядами українського публіциста та його широкою сводкою фактичного матеріалу могло б запобігти не одній помилці та безтактності в сфері національного, і зокрема українського, питання чужим людям, і помогти ясніше ставити свою справу українцям. Це ознайомлення я вважаю обов'язковим для кожної "освіченої" людини"» («Книгарь», 1917, ч. 1, стовп. 14-15). Уміння «дешифрувати» в координатах революційної доби тексти інтелектуалів «довгого українського XIX століття», виявляти в них суголосне й невмируще - типова риса Єфремова як історика громадських рухів. М. Драгоманов - це, без сумніву, найбільш авторитетний «значущий Інший» в конструюванні його світогляду. «Читаючи тепер цю, накидану сміливо рукою Драгоманова концепцію останнього періоду української історії, жал[к]уєш тільки одного, - пише він у рецензії на 2-е видання праці «Пропащий час. Україна під московським царством (1654-1876)» (Київ, 1918), - що це уривок, фрагмент, а не ціла, викінчена праця. Вже з попереднього бо видко, як багато вона обіцяла читачам і як 40 років тому правдиво поставила вона питання нашої минувшини. На жаль, тільки поставила, - розв'язувати доводиться тепер іншим, не маючи за собою голосної думки нашого великого публіциста» («Книгарь», 1918, ч. 10, стовп. 565-567).

Не втрачає значення думка С. Єфремова щодо специфіки для біографічних студій такого джерела особового походження, як власноручний життєпис. «Автобіографія Драгоманова, - власна автобіографія з р. 1883-го й додаток до неї з р. 1884 - в оригіналі, російською мовою, надрукована була вже двічі. Вперше подав її небіжчик Павлик у своїй книзі про Драгоманова р. 1896, вдруге передрукував її журнал «Былое» р. 1906. Тепер маємо цю інтересну річ і в українському перекладі.

[22] Там само. С. 122.

[23] Там само. С. 125.

Для біографії й характеристики великого українця ці автобіографічні замітки мають вагу першорядну. І це не тільки через те, що вони вийшли з-під пера його ж таки самого, а й через свій, скажу так, метод. Бувши скрізь і всюди надзвичайно точним і по спромозі об'єктивним, Драгоманов і в автобіографічних замітках додержує цієї точності й спокійного об'єктивного тону, і заразом подає генезу як своїх поглядів, так і більшості визначніших своїх праць. Тому-то в автобіографії, доведеній до останніх літ автора, маємо ніби канву для його докладної біографії, - таке щастя не часто трапляється в літературі про визначних людей» («Книгарь», 1918, ч. 5, стовп. 260).

Не менш гаряче вітав Єфремов і перевидання праць свого старшого товариша, незабутнього Бориса Грінченка. Так, з приводу передруку його «Листів з України Наддніпрянської» читаємо в «Книгарі»: «Тільки з скасуванням усякої цензури в Росії змогли вийти ці листи, що небіжчик Грінченко, під псевдонімом П. Вартовий, друкував у "Буковині" на початку 90-х років. Що дивніше, не були вони нарізним виданням передруковані навіть за кордоном, для публіки зовсім загубилися в старих річниках газети. А тим часом їх треба знати не тільки історикові нашого життя, а й сучасний читач з їх чимало-таки може дечого навчитись, тим більше, коли ці листи поставити поруч з відповіддю на них Драгоманова - "Листами на Наддніпрянську Україну", що теж чомусь не зазнали ласки у закордонних видавців і після великої перерви вийшли оце тільки р. 1915 у Відні» («Книгарь», 1917, № 3, стовп. 121-122).

На сторінках часопису знаходимо також і більші за обсягом критичні праці класичного типу, які мають значну наукову цінність, часто виступаючи як своєрідна апробація тієї чи іншої літературознавчої розвідки критика й історика літератури. Так, привертає увагу стаття С. Єфремова «Біля початків української критики. Куліш - як літературний критик» («Куліш був першим українським критиком в правдивому того слова розумінні, - критиком, що не випадково прохопився однією-двома замітками, а почав був досить систематично, як на ті, звичайно, часи, освітлювати питання і поточного письменства. […] Нахиляючись теоретично до естетичного напряму, Куліш все-таки великою мірою був публіцистом і в критичних своїх працях, як лишався ним занадто часто і в історичних та навіть і в художніх своїх творах. Усе залежало від того, якому богові служив даного часу цей хисткий і надто суб'єктивний письменник. … Куліш-критик - це насамперед народолюбець і фанатичний прихильник народнього слова, якого одного не зрадив він під темні часи хитаннів, внутрішньої боротьби й тяжких мук поміж Сциллою і Харибдою своєї вдачі та зверхніх обставин» (1919, ч. 23-24, стовп. 1537-1538)) та нарис «Од літературщини до літератури. На згадку про Гр. Квітку-Основ'яненка» («Книгарь», 1918, ч. 12-13, стовп. 685-692). Останній С. Єфремов розпочинає такими зворушливими рядками: «Доводиться знов до старовини вертатись, згадуючи одного давнього письменника з приводу його літературного ювілея. Ювілей, коли хочете, навіть подвійний: допіру минуло 140 років, як народився, і рівно 75 років, як помер Григорій Квітка. Роки, як бачимо, не малі, але іноді хороше себе почуваєш, коли можеш од сучасного блазенства хоч на мить заховатись за муром довгого ряду літ. Єсть там щось лагідне, заспокійливе, тихомирне - як на тихому кладовищі: царство смерті ніби, людського гомону й галасу не чути, а розкішні дерева, буйна рослинність та щебетання пташок нестишиме - всіма голосами власне про життя, а не про смерть промовляють. З минулого тільки підвалина до майбутнього, а сучасне - міст між ними. І коли підвалина добра, то й стане на ній теж міцна будівля,

хоча б місточок між ними й був нівроку собі поганенький. З Квітки й маємо одну з таких міцних підвалин» («Книгарь», 1918, ч. 12-13, стовп. 686-687). Щодо дискусійного питання - чи потрібні наразі перевидання класиків романтичної доби «українського відродження», чи існує запит на їхні твори у нового покоління читачів, він слушно зауважує: «Писати так тепер, як писав колись Квітка, звісно, не можна і не треба. Але можна і треба читати і перечитувати ту давню старовину, що ховається од нас за мурами довгого ряда літ. Можна і треба не тільки через те, що це наша минувшина, з якої через міст сучасності майбутність виростає, а й через те, що в тій минувшині криються скарби об'єктивної, невмирущої вартості, які варто оновляти й пускати в діло, в щоденний оборот задля них самих» («Книгарь», 1918, ч. 12-13, стовп. 687). Невипадково прихильно відгукнувся Єфремов на перевидання у 1918 р. однієї з найбільш популярних повістей письменника у видавництві «Рух», бо «…поза тими загально-відомими хибами, на які слабував Квітка, - «Маруся» все ж належить до класичних творів українського письменства, вартих уваги не тільки як історично-літературний матеріал. Вона давно вже зайняла місце серед творів невмирущих, вічно юних, - таких, що раз-у-раз знаходять широкий шлях до читачевого серця» («Книгарь», 1918, ч. 16, стовп. 965-966).

Як виключно позитивний С. Єфремов вітав процес спадкоємності поколінь у літературному процесі та безперервність традиції у житті громади. «Оце якраз 60 років минає, як у Петербурзі, в виданні Куліша, вперше з'явились оці «Народні Оповідання» незнаного тоді автора, - пише він у статті «Небуденний пам'ятник» («Книгарь»,1918, ч. 10, стовп. 553-556), присвяченій «Народним оповіданням» і «Кармелюку» Марко Вовчок. - Поруч Шевченкового «Кобзаря» це була друга книга, що вийшла поза межі тодішнього українства і здобула широку популярність отому «таємничому псевдонімові», що зумів знайти серед тодішнього життя пекучі теми й обставити їх всією красою рідного слова, художнім натхненням і тією прозорою ніжністю й чулістю жіночої вдачі, що непереможно до серця промовляє з сторінок таких звичайних, буденних оповіданнів. [...] Минуло 60 років. Давно впали кріпацькі кайдани. Перейшла й пам'ять про стару неправду і неволю. Життя далеко-далеко ступнуло вперед і в йому, серед теперішнього шуму, даремно й шукати було б тих обставин і тих постатів, які до глибу душі займали колись письменницю, а з нею і наших дідів та батьків. І проте твори Марка Вовчка все новими з'являються виданням і у нас, і за кордоном, та й довго, певне, ще не сходитимуть з нашого літературного обрію. І не з історичною тільки міркою, не як до історичних документів підходить до невмирущих «Народніх Оповіданнів» сучасний читач, - єсть бо в них справді те, що кладе печать безсмертя на діла рук людських і примушує забувати про їх вік немолодий. Не кажу вже про мову, секрет якої тепер безнадійно втрачено, але свіжість і безпосередність чуття немов скромним вінком нев'янущих, запашних квітів уриває ці класичні малюнки нашого минулого і заразом такого і нам ще близького життя». Пульсує в цій рецензії неповторне єфремовське відчуття «історичного часу»: «Просто, але міцно і гарно зроблено. І далеко з просторів часу видніється той небуденний у своїй красі задумливій - трохи суворій, але такий м'якій і ніжній разом - пам'ятник, що поставила собі авторка «Народніх Оповіданнів» («Книгарь», 1918, ч. 10, стовп. 556). Як згодом зауважить Р. Козеллек, «будь-яке розуміння без поправки на коефіцієнт часу приречене на німоту. Розуміння, хоч би на що воно було спрямоване, чи то на текст, чи то в онтологічному плані на пошуки сенсу людського буття, принципово пов'язане з часом, причому не лише з ситуативним часом або ж з духом часу, які є синхроністичним камертоном лю-

дини, не лише з послідовністю часового розгортання, зрушеннями в часі…»[24] Судячи по текстам в «Книгарі», революційна доба з її напруженням усіх можливих моральних і інтелектуальних сил людини, що перебувала на вістрі подій, загострила у публіциста й критика відчуття простору часу. І літературно-історичний процес для Єфремова стає вже не лише відображенням реальності, але й своєрідним камертоном часу. «Час - це не лише лінійна послідовність апріорних даних - він реалізується у процесі трансформації його у внутрішній досвід того, хто робить цей час своїм внутрішнім надбанням шляхом його осмислення, поєднуючи при цьому в собі всі виміри часу і повністю використовуючи наявний досвід»[25]. Звертаючись до класичних текстів, препаруючи гострим пером біографічні сюжети й колізії, С. Єфремов примушував читачів (пере)осмислювати сенс людського буття й дошукуватися «коріння» сучасної історії.

Ральф Емерсон писав: «Історії, власне, не існує, існують лише біографії». Мистецтво зображення й «переповідання» біографії як історії чимало важило для Єфремова, про що свідчить його реакція на наступні видання. У числі 2 за 1917 р. С. Єфремов відгукнувся на брошуру М. М. Коцюбинського «Іван Франко» (Київ: Криниця, 1917) - реферат, читаний письменником 1908 р. на засіданні Чернігівської «Просвіти». Влучним щодо стилю М. М. Коцюбинського-популяризатора є спостереження С. Єфремова:

> «В перші роковини смерті Франка українське громадянство згадало свого «Мойсея» опріч газетних статтів - трьома оцими брошурами. Правда, нова з них тільки остання. Перші написано ще за життя Франкового.
>
> Безперечну ціну має реферат небіжчика Коцюбинського. Великий художник слова не прокладає тут нових шляхів, не дає якогось оригінального погляду на Франкову творчість, - він іде слідом за тим, що ми вже мали в літературі про Франка. Але Коцюбинський зумів дати виразний і правдивий портрет літературний свого товариша, - портрет, написаний з любов'ю і властивим авторові образним стилем. «Вам, - каже Коцюбинський. - стане тепло й ясно од світла його (Франка) очей, а його мова здається не словом, а сталлю, що б'є об кремінь і сипле іскри». І коли читачеві справді робиться «тепло й ясно» од погляду на Франкову постать, то спричинився до цього й автор реферату.
>
> Зате не буде ні тепло, ні ясно читачеві од двох інших брошур. Д. Христюк, замісць книжки про Франка, дав просто кілька крикливих загальних фраз, до того ж обірвавши їх насередині, і Франка тут зовсім немає. Видко, що автор і сам гаразд того не знає, про що пише. «Дві статті», видані Подільською «Просвітою» - це передрук (чомусь цього не зазначено!) двох брошур, що вийшли р. 1913 у Львові: перша С. А. - «Житє і твори Івана Франка», друга - М. Яцкова - «Іван Франко». Чому Подільська «Просвіта» саме ці брошури передрукувала - не знати, але можна сказати, що вона даремно витратила просвітянські кошти. Нудне базікання першого автора та претенціозне просторікування М. Яцкова, нарешті важка й непопулярна мова - чи ж цього потрібно для просвітянської публіки? До того ж видавці навіть не зредагували як слід цих передруків» («Книгарь», 1917, № 2, стовп. 82-83).

Як бачимо, С. Єфремов, що у дореволюційні часи брав участь у пошанування видатних діячів національної культури (ювілеї Т. Шевченка, М. Лисенка, І. Франка та ін.) та упорядкуванні пропам'ятних збірок, був небайдужим до оновлення комеморативного канону, наголошував щодо потреби популяризації знакових постатей українства у свідомості народних мас за доби масової політики.

[24] Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії / Пер. с нем. Київ : Дух і літера, 2006. С. 120.
[25] Козеллек Р. Часові пласти. С. 120-121.

Увагу фахівців із біографіки мають привернути два некрологи, вміщені в «Книгарі» - висока оцінка місії покійного І. Л. Шрага «Людині гармонії» («Книгарь», 1919, ч. 21, стовп. 1423-1427) та некролог «До об'єктивної істини», присвячений пам'яті М. І. Туган-Барановського («Книгарь», 1919, ч. 2, стовп. 1260-1262). Першого він добре знав, текст вийшов теплим, щирим, добре виписані людські риси, у другому випадку переважає інформація про політичні погляди, опонентів і соратників. С. Єфремов вичерпно узагальнив еволюцію поглядів М. Туган-Барановського у національному питанні: «Скинувши об'єдинительні окуляри, він все ближче й ближче ставав до українства і скінчив на тому, що визнав себе за українця й свій хист, знання й працю поніс на новий для себе ґрунт з тією сміливістю та безоглядністю, які так характерні були для небіжчика. Свої завички, виховання, традиції він склав і тут на вівтар об'єктивної істини, скоро йому пощастило її розглянути» («Книгарь», 1919, ч. 20, стовп. 1260). Порівняльна характеристика поглядів П. Б. Струве, Туган-Барановського й В. Леніна, здійснена С. Єфремовим, є підсумком тривалих роздумів щодо знакових постатей російського політикуму.

У бібліографічних нотатках С. Єфремова знаходимо формулювання методичних засад творення популярної біографіки. Сам він був безперечним майстром цього жанру (згадаймо аналізовані в попередніх розділах брошури про Івана Франка, Тараса Шевченка, пресові статті). Сергій Олександрович вітав як надзвичайно позитивне перевидання науково-популярної праці історика, редактора найбільш повного на той час аутентичного тексту «Кобзаря» Василя Доманицького «Життя Тараса Шевченка» («Книгарь», 1918, ч. 11, стовп. 656-657): «Біографія Шевченка, що вийшла з-під пера небіжчика Василя Доманицького, досить широко відома нашій публіці: вона бо надрукована була в тих популярних виданнях «Кобзаря», що дали свого часу славу і невтомному редакторові його, і петербурзьким видавцям. Серед популярних біографій це безперечно одна з найкращих. Просто, стисло, цікаво розказує Доманицький про життя і заслуги Шевченка й не в одну певне несвідому душу зуміє прикинути іскру свідомості й тієї гарячої любови та пошани до невмирущого Кобзаря, якою горів сам автор» («Книгарь», 1918, ч. 11, стовп. 656). Водночас критично відгукнувся стосовно праці відомого в майбутньому літературознавця Леоніда Білецького «Про Тараса Шевченка. До шкільного святкування роковин Кобзаря України» (Умань, 1918), призначеної для навчально-виховної роботи в школі: «Це має бути ніби матеріал для святкування Шевченкових роковин у школі. Але це тільки матеріал, і до того ж ціни невеликої, бо в такому вигляді, як єсть, книжка мало одповідає своєму завданню. Побожності не досить - до неї треба ще вміння, а його якраз і бракує складачеві. Почати з того, що життєпис і не популярний та не пристосований до дитячої психіки, і повний помилок у мові (виявив «пилку любовь», «з неподражаємою художньою точністю» і т. і.), та й якийсь занадто не пропорціональний; чотири сторінки віддані на життєпис до скінчення Шевченком академії, а на решту життя поетового припадає ледве одна сторінка. Вибір поезій про Шевченка і Шевченкових - випадковий: не знати, чому взято ті, а не інші твори для шкільного читання. Отже, кому доведеться з цієї брошури користуватись - муситиме вводити до неї поправки й додатки» («Книгарь», 1918, ч. 16, стовп. 969-970). Не знайшов доброго слова Єфремов і щодо аматорських спроб Катеринославської «Просвіти», що видала брошуру П. Щукина «Тарас Шевченко. Коротенька біографія» (Катеринослав, 1918): «Про брошуру видання Катеринославської «Просвіти» власне нема чого багато говорити. Нема тут великих огріхів, але нема й чогось яскравого, чогось принаймні свого. Середня брошура,

сіренька, як і зверхній її вигляд» («Книгарь», 1919, ч. 17, стовп. 1067).

Відреагував С. Єфремов на перевидання у 1918 р. у Полтаві творів свого «значущого Іншого», «вчителя» в політиці та організаційно-видавничих справах Олександра Кониського, зауваживши, що «…це видання має на меті чисто просвітницькі завдання, не претендуючи ні на повноту, ні на якийсь певний план. Отже, з цього вигляду й мусимо підступати до його оцінки: не твори письменника рецензувати, бо вибір не дає для цього матеріалу, а виконання просвітніх завданнів видавництва». На думку критика, додана до книжки передмова - «…найслабше в ній місце. Автор передмови пробує і біографію письменника розказати і дати характеристику його письменської та громадської діяльності, але ця спроба рішуче не вдалася. Боюся, що таке пояснення не тільки не пояснить нічого малоосвіченому читачеві, а ще більш його заплутає. […] Способом свого виконання передмова голосно говорить тільки про те, що краще було б обійтися зовсім без неї, і саме це самоубивче завдання вона тільки і справляє добре». Упорядницею збірки та авторкою передмови виступила молода письменниця Варвара Чередниченко. Користуючись нагодою, С. Єфремов виклав думку щодо оптимальної моделі науково-популярної біографії: «Популярне писання більш за всі інші вимагає певного плану і послідовного розвитку його, а тим часом у передмові панує повний хаос: автор починає з життєпису, потім кидає його й обертається до плутаної теорії психології творчості, далі знов вертається до життєпису, але викладає його дуже абстрактно, одбігаючи од теми, переплітаючи з домислами про вихоплені з гурту твори Кониського. Все це показує, що В. Чередниченко не ясно й собі уявляє літературну постать письменника, про якого пише. Прикро вражають дидактичні одбіги од теми: писати популярно - зовсім не значить конче подавати примітивну науку: наука повинна сама собою виникати, а не бути нав'язаною, до того ж у наївній і досить сумнівній формі» («Книгарь», 1919, ч. 20, стовп. 1281-1282). Як бачимо, вимоги С. Єфремова щодо популярної біографіки були цілком обґрунтовані: чіткість плану видання, адресний характер читацької аудиторії, верифікація, документальність, послідовність викладу, вміння «вписати» постать героя в реалії свого часу, добірна літературна мова.

Позиція С. Єфремова щодо осіб «першого» та «другого ряду» в громадсько-літературному житті України принагідно викладена у відгуку на біографічний нарис Михайла Лозинського «Михайло Павлик, його життя і діяльність», присвячений учневі М. Драгоманова, а за молодих років однодумцеві І. Франка: «Це справді була середня людина, справді він не лишив по собі вікопомних творів. Можна навіть чимало дефектів знайти у тому, що він за своє життя зробив. Але поза всім тим з Павлика таки постать історична. І не тільки час, великий час формування громадського світогляду, виніс Павлика на височінь історичної постаті, - спричинився до цього і сам небіжчик. Багато було тоді покликаних, та мало обраних, і Павлик мав щастя належати до останніх. З натури своєї це був, кажучи влучним слівцем Тургенева, однолюб, однієї книги автор, однієї ідеї вірний адепт. І раз потрапивши на свою путь, люде такої вдачі вже з неї не звертають, а віддають себе їй цілими, без останку. Це й зробило з Павлика цікаву й характерну постать у нашій недавній історії». І далі - вповні логічний висновок: «Такий вигляд має і праця М. Лозинського. Автор добре використав факти з життя Павлика і гарно освітив цю невсипущу постать невтомного працьовника. І невеличку книжечку з користю прочитає кожен, хто цікавиться нашим письменством і громадським життям» («Книгарь», 1918, ч. 12-13, стовп. 700-701).

За стислими текстами рецензій можна встановити дійсне ставлення С. Єфремова

до «предтеч» національної культури (Г. Квітка-Основ'яненко), її геніїв (Т. Шевченко), діячів «досвітньої доби» українського руху (О. Кониський), ідеологів політичної течії в українстві (М. Драгоманов), сучасників-однодумців (Б. Грінченко, В. Доманицький, І. Шраг), нарешті, модерністів і новаторів (М. Коцюбинський). Показово, що він позитивно ставився і до галичан (М. Павлик, М. Лозинський). Одні особистості чимось його приваблювали, інші відштовхували, але в будь-якому випадку оцінка С. Єфремова важлива для осмислення ролі, з'ясування місця тієї чи іншої постаті в історично-культурному контексті доби.

Зустрічаємося на сторінках «Книгаря» й з Єфремовим-полемістом - йдеться про гостру, з елементами іронії та сарказму, відповідь у статті «З приводу однієї рецензії» Дмитру Ревуцькому, критику його новітньої «Короткої історії письменства» (1918) (у цю полеміку була вимушена навіть втрутитися редакція «Книгаря» в особі М. Зерова). Привертає увагу трактування С. Єфремовим понять «доба» та «десятиліття» щодо історії літературного процесу та ширше - інтелектуальної думки. «Ще кілька слів про позитивні вказівки д. Ревуцького. «Не слід би й залишати, - навчає він, - тут розполог матеріялу по десятиріччям. Треба було розкласти матеріал чи то по літературних напрямках - етнографічному, романтичному, реалістичному і т. д., чи то по галузях - драма, епос, лірика, чи як інакше (!). Поминаючи вже те, що у мене матеріал розложено зовсім не десятиріччями, а більшими періодами і десятиріччя мають вагу тільки як зверхня межа для внутрішнього споріднення, - запитаю д. Ревуцького, чи думав він над тим, що саме мені пропонує?» І далі: «…ось цікаво поглянути, яку б дав собі раду рецензент з літературними напрямками, коли у нас вони якраз і не мають ясно окреслених меж і коли одного й того самого письменника можна і роздерти по ріжних напрямках, і убгати мало не всіх в етнографічний чи реалістичний. Класичний приклад з історією літератури проф. Петрова, міг би вже навчити, що з такої спроби нічого, крім довільності і плутанини, вийти не може, а тим більше, коли й самий принцип поділу, як це бачимо у д. Ревуцького, не видержує найелементарніших вимаганнів наукової класифікації... Лишається ще «по галузях» - нагадує мені д. Ревуцький. Це було б зовсім добре, тільки - може, рецензент з цим згодиться - була б це історія «галузей», а не історія письменства» («Книгарь», 1919, ч. 23-24, стовп. 1642-1645).

Таким чином, тексти Сергія Єфремова на сторінках «Книгаря» демонструють широкий проблемно-тематичний діапазон автора, його неперевершене володіння українською мовою, широку ерудицію, надзвичайну пам'ять, громадянську мужність, нарешті, дають змогу побачити Єфремова-опонента, нещадного критика «макулатурної» псевдолітературної продукції бурхливих часів революції. «Книгарівські» публікації С. Єфремова мають стати в нагоді для створення біографічних нарисів тих авторів, діячів, письменників, про яких він писав, а ще більше - допоможуть відтворити напружено-інтелектуальну атмосферу того бурхливого часу, кипіння пристрастей і вирій надій, злет думок і втрату ілюзій.

6.2. Культурологічна проблематика

Культура сприймалася С. Єфремовим як духовна зброя в протистоянні численним ворогам української незалежності. А найпоширенішим і найдоступнішим її проявом у ті часи було друковане слово - книга. Значною мірою, як на нас, надихав публіциста й рух назустріч цілком осмисленому й свідомому поширенню інформації про книгодрукування рідною мовою в різних куточках України, яке

ФОТОДОДАТКИ

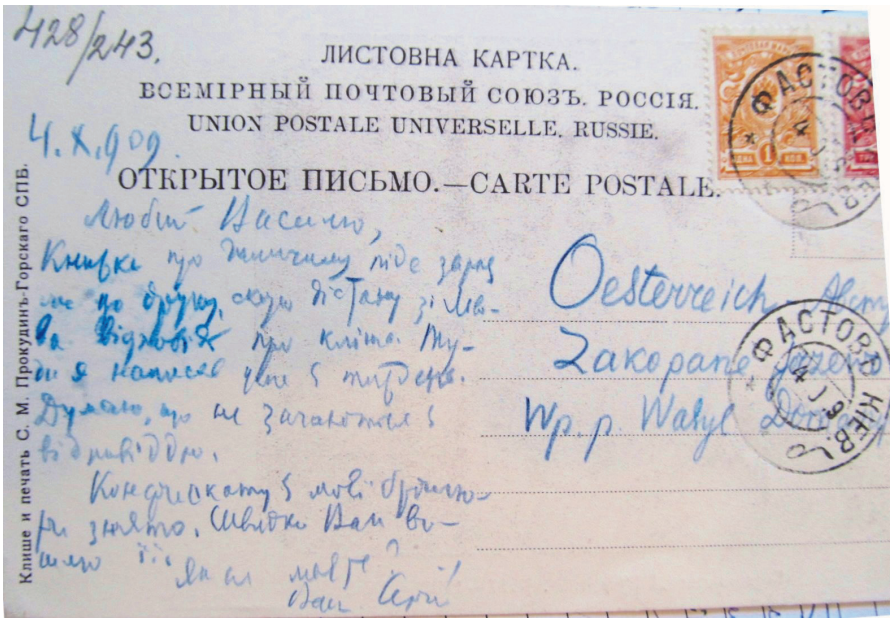
428/243.

ЛИСТОВНА КАРТКА.
ВСЕМІРНЫЙ ПОЧТОВЫЙ СОЮЗЪ. РОССІЯ.
UNION POSTALE UNIVERSELLE. RUSSIE.

ОТКРЫТОЕ ПИСЬМО.—CARTE POSTALE.

Клише и печать С. М. Прокудинъ-Горскаго СПБ.

Oesterreich
Zakopane
Wp. p. Wahyl

Листівка С. Єфремова до В. Доманицького 7 листопада 1909 р.
Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України. Ф. 47. № 268. Арк. 1-1 зв.

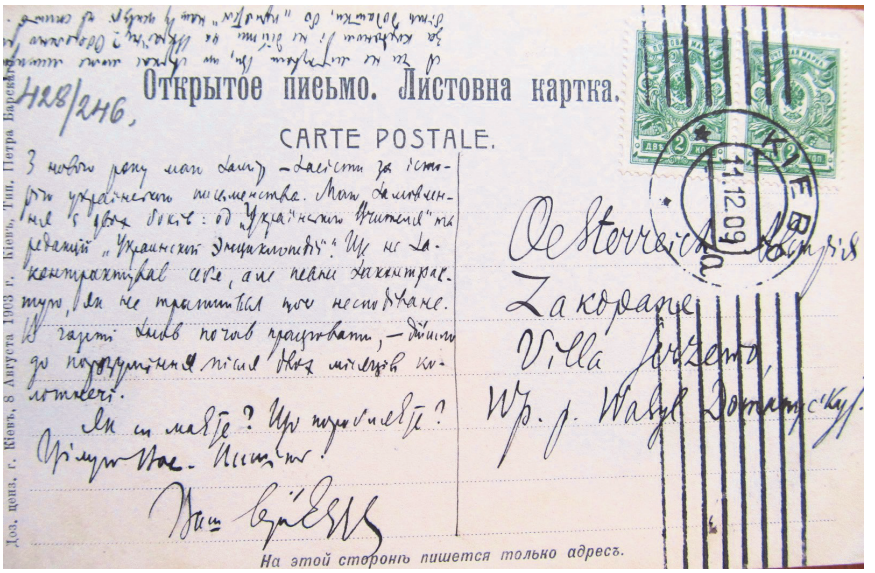
Открытое письмо. Листовна картка.

CARTE POSTALE.

На этой сторонѣ пишется только адресъ.

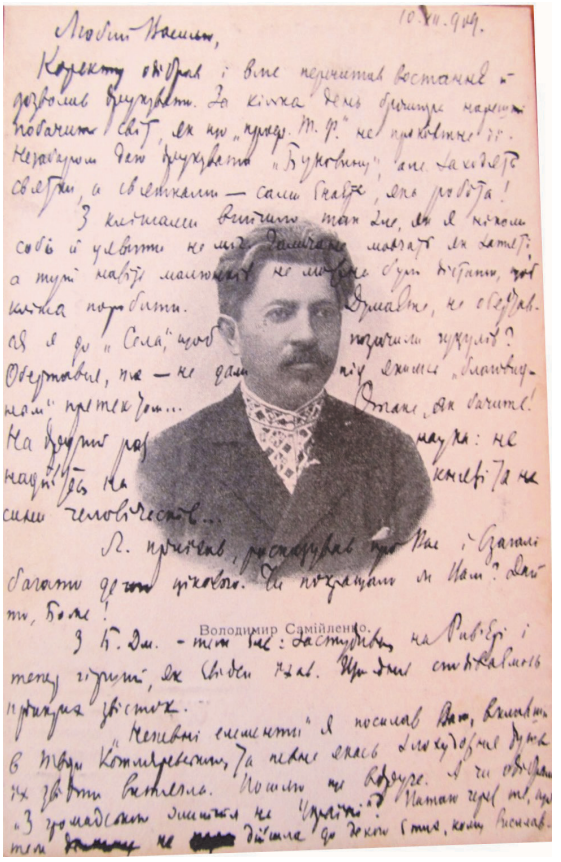

Листівка С. Єфремова до В. Доманицького 10 грудня 1909 р.
Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України. Ф. 47. № 270. Арк. 1-1 зв.

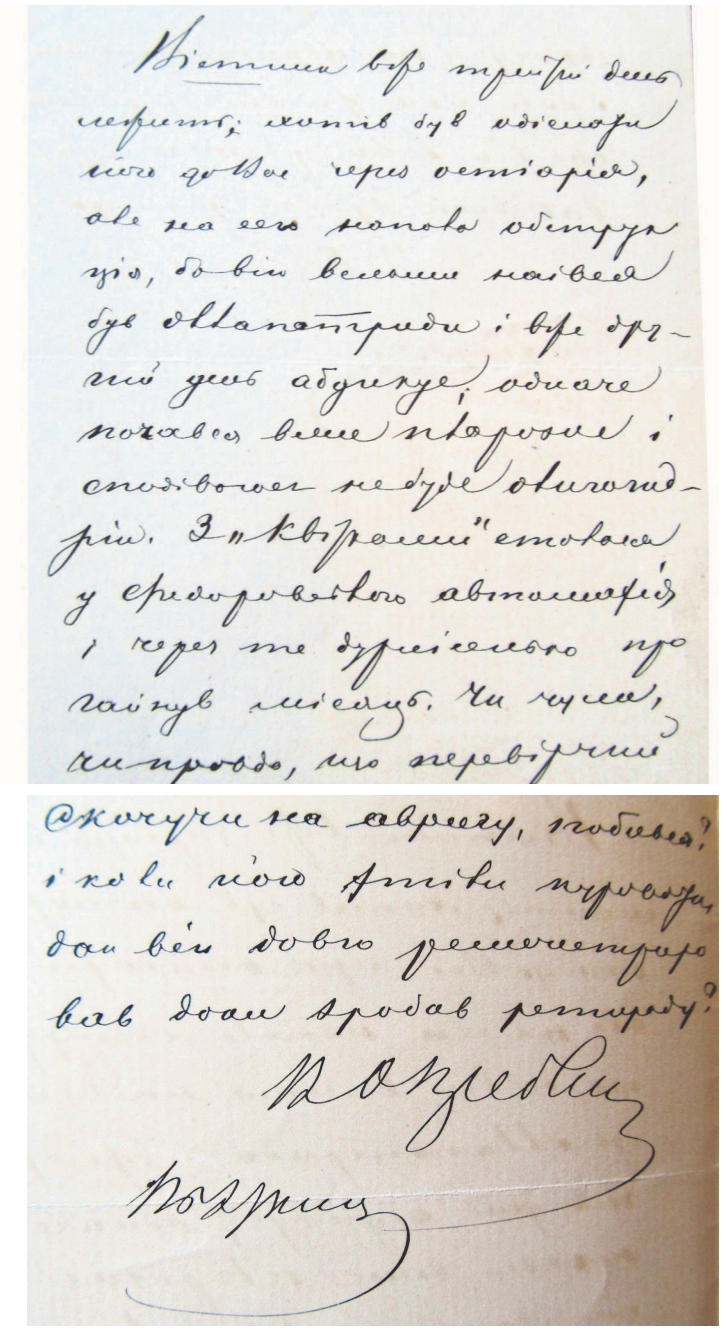

Лист О. Кониського до С. Єфремова (б/д).
Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України. Ф. 120. № 567. Арк. 1-2.

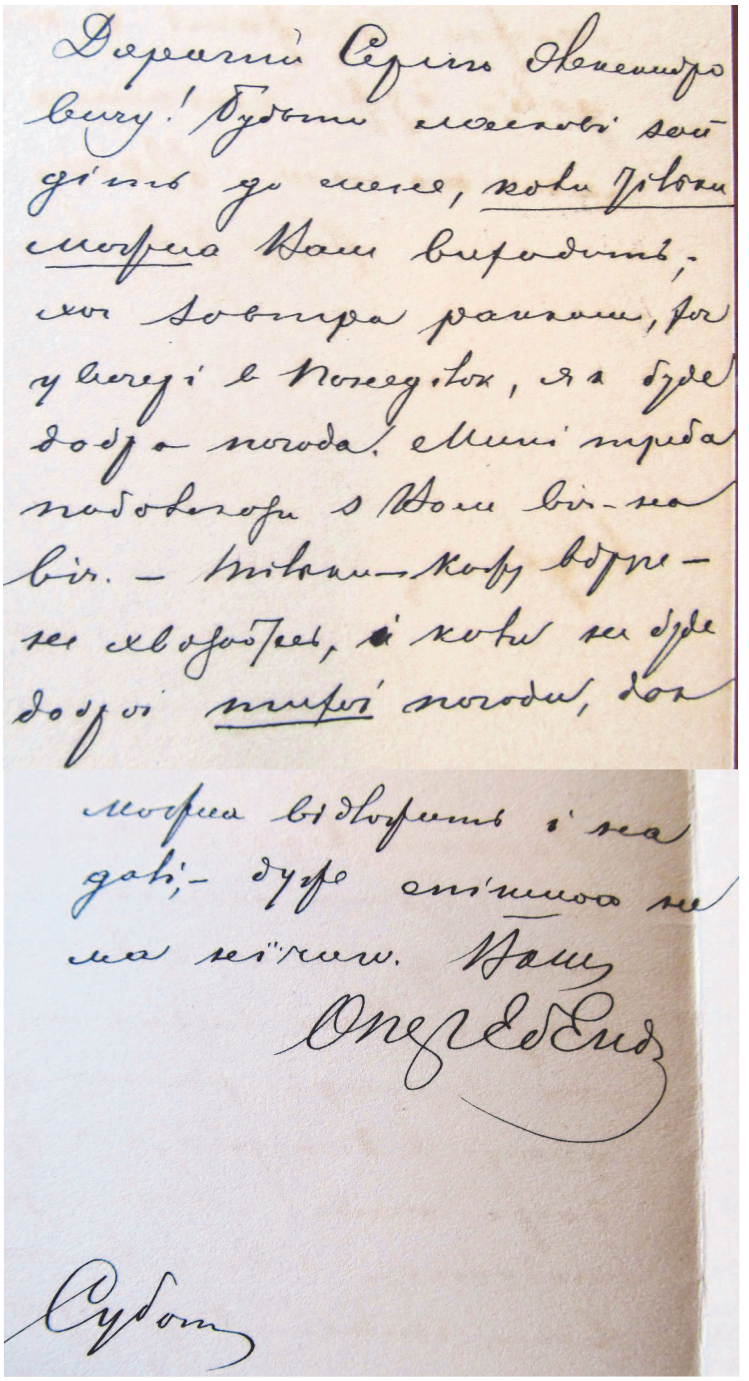

Дорогий Сергій Олександровичу! Будьте ласкаві зайдіть до мене, коли Ґрінченкова Вам виробить, як завтра рано, бо у вечері в Понедїлок, як буде добра погода. Мені треба побачитись з Вами віч-на-віч. – Тілько-коли вдрене хвоботрев, і коли не буде доброї погоди, бо

погода відбере і на дачі, – дуже сумнівно не ма чіткого. Ваш

Олесь Кониський

Субот

Лист О. Кониського до С. Єфремова (б/д).
Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України. Ф. 120. № 568. Арк. 1-2.

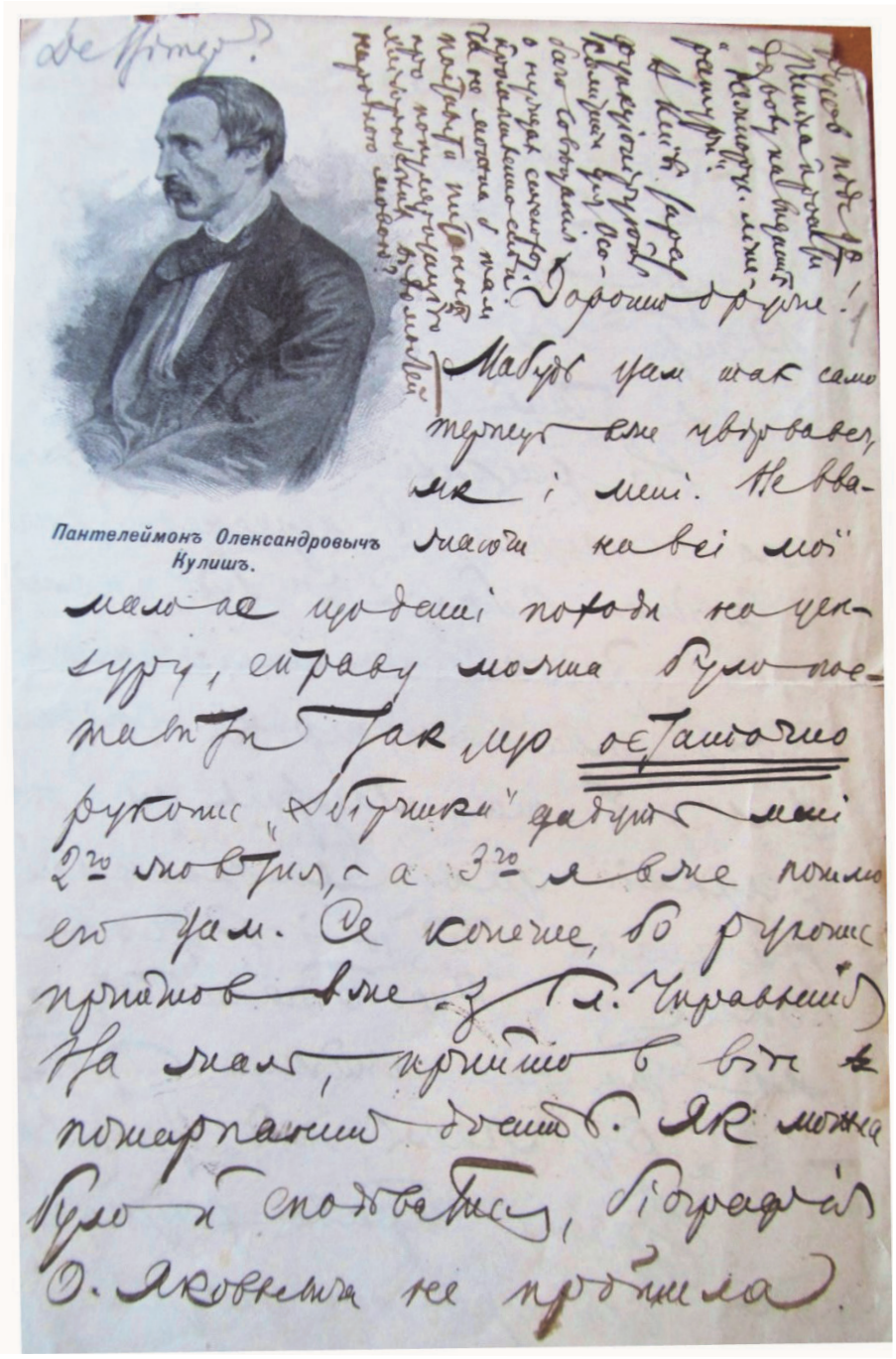

Лист О. Лотоцького до С. Єфремова (б/д).
Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України. Ф. 120. № 261. Арк. 1-2.

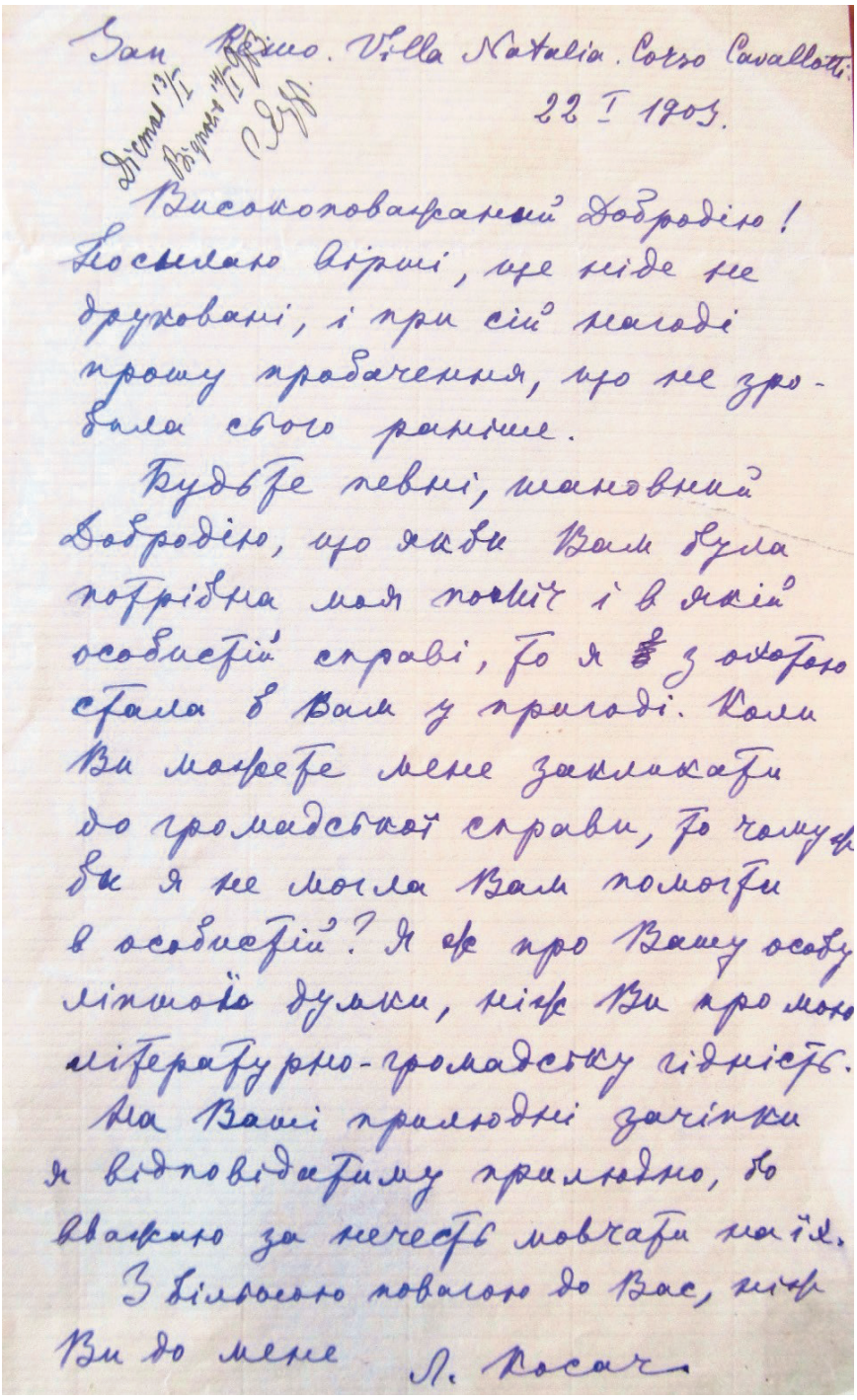

San Remo. Villa Natalia. Corso Cavallotti.
22 I 1903.

Високоповажаний Добродію!
Посилаю вірші, ще ніде не друковані, і при сій нагоді прошу пробачення, що не зробила свого раньше.

Будьте певні, шановний Добродію, що якби Вам була потрібна моя поміч і в якій особистій справі, то я з охотою стала б Вам у пригоді. Коли Ви маєте мене закликати до громадської справи, то чому ж би я не могла Вам помогти в особистій? Я ж про Вашу особу ліпшої думки, ніж Ви про мою літературно-громадську гідність.

На Ваші приязні зачінки я відповідатиму приязно, бо вважаю за нечесть мовчати на їх.

З білосною повагою до Вас, ніж Ви до мене Л. Косач

Лист Лесі Українки до С. Єфремова (Сан-Ремо, 22 січня 1903 р.).
Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України. Ф. 2. № 3. Арк. 1. (Датовано по новому стилю).

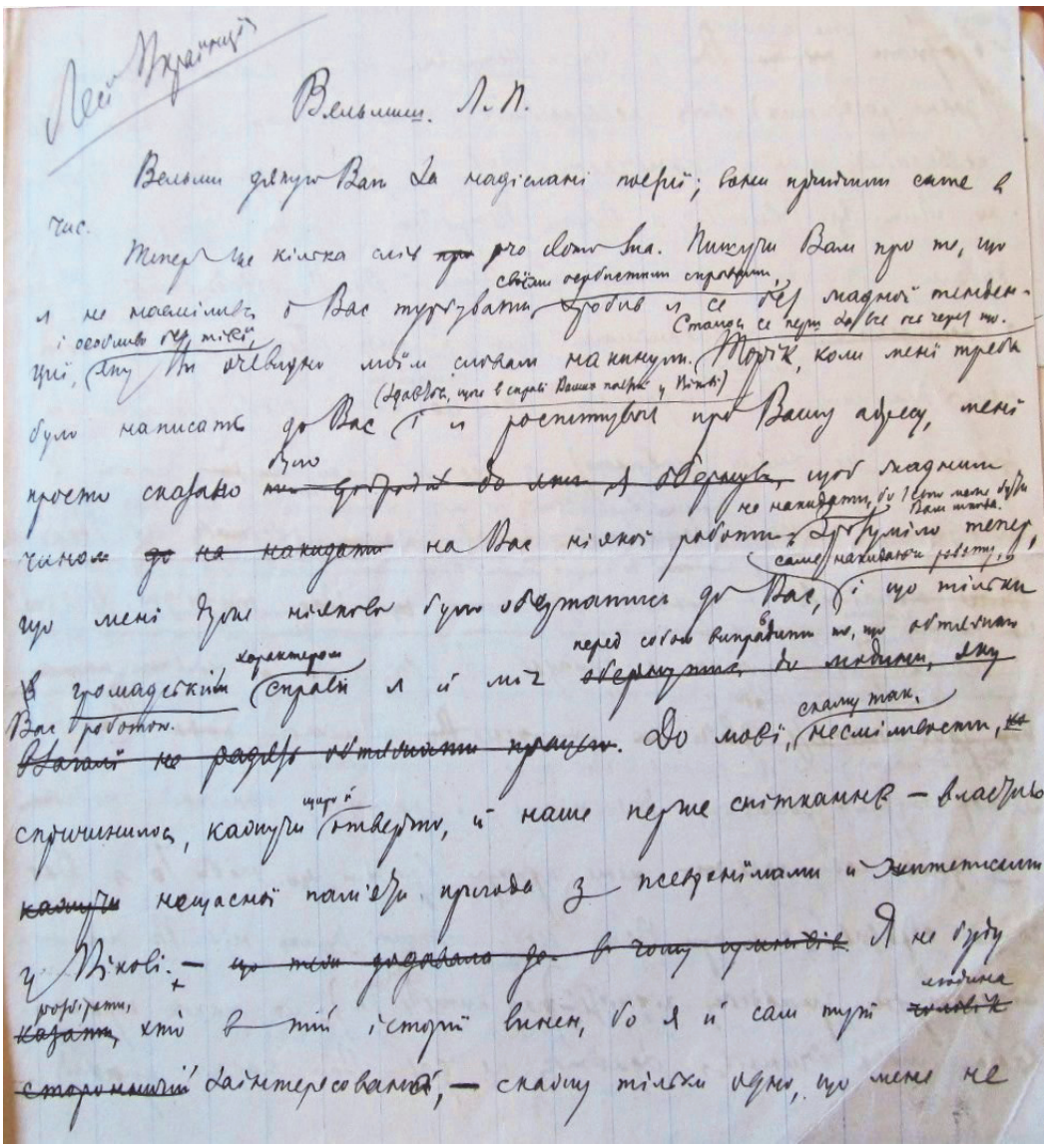

Чернетка листа-відповіді С. Єфремова до Лесі Українки.
Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України. Ф. 2. № 421. Арк. 1. На листі Л. Українки рукою С. Єфремова примітка: «Дістав 13.1., відповів 14.1». (Датовано по ст. стилю).

Наукове видання

Іваницька Світлана Григорівна

ПУБЛІЦИСТИЧНА СПАДЩИНА СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА В КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ: ІСТОРИКО-БІОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ (кінець XIX ст. - 1920 рік)

Монографія

Науковий редактор - Ф. Г. Турченко

Комп'ютерний набір та верстка - О. І. Іваницький

Підписано до друку: 05.06.2018. Формат 70x100/16
Папір офсет. Друк цифровий. Гарнітура Century Schoolbook. .
Умовн. друк. арк. 51,4 . Облік.-видавн. арк. 48,6
Наклад 500. Замовлення № 1218м-261.

Видавництво і друкарня - Видавничий дім «Гельветика»
73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105
Телефон+38 (0552) 39 95 80
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4392 від 20.08.2012 р.